

КИИРИИ ТЫЛ

Үөрэх эйгэтигэр «Арассыыа Федерациятын үөрэхтээһин туһунан» сокуонугар (273 №-дээх, 2012 с. ахсынньы 29 күнэ) уопсай үөрэхтээһин ситимигэр, оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин тус-на булгуччулаах таһым быһыытынан ылыллан, уларыыһылар киирдилэр. Бу сокуонна госу-дарство оҥо кыратыттан сайдар-иитиллэр эйгэтин тэрийиигэ улахан болбомтону уураһын уонна оҥо ханна омороруттан тутулуга суох оскуола иннинээҕи үөрэхтээһининэн хааччылар тосхоло торумнаммыта.

1991 сыллаахха Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын санардан сайыннары уонна «Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оҥо тэрилтэлэрин сайдыыта» концепцияла-рыгар олобуран, «Тосхол» базовай бырагыраама оҥоһуллубута. Саха оҥо кыра эрдэбиттэн төрөөбүт буоруттан силс тардан, норуотун тылын барҕа баайын, өбүгэтин үтүө үгэһин чахчы бааччы этигэр интэринэн, амарах сүрэһин, мындыр өйүн, уран тарбаһын утумнаан, саха-лыы куттаах-сүрдээх дьохуннаах киһи буола улаатарыгар олук ууруллубута.

2014 сылтан оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин федеральнай государственнай стандарда олоххо киирэн, үөрэх сүрүн бырагыраамаларын ирдэбилэ тосту уларыыһыта. Оскуола ин-нинээҕи үөрэхтээһин өнөтүн хаачыстыбата билинни олох сизиринэн төрөппүт, уопасты-баннас ирдэбилигэр сөп түбэһиэхтээх. Аныгы кэм оҥотун, иитээччитин уонна дьиз кэргэнин сайдар кыаһар, интэриэһигэр, айар дьобуругар туһуланар.

Саха Өрөспүүбүлүкэтин Үөрэһин уонна наукатын министриэтибэтин көбүлээһининэн, сахалыы төрөөбүт тыллаах оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин тэрилтэлэригэр аналлаах сүрүн үөрэх бырагырааматын оҥоруу сорууга турбута. Ол чэрчитинэн, «Кустук» оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин бырагыраамата, СӨ научнай-методическай хамыһыһыатынан бигэргээнэн, саха-лыы оҥо тэрилтэтэ бэйэтин сүрүннүүр бырагырааматын саналыы танарыгар толору кыаһы биэрэр. Бырагыраама методологическай төрүттэрэ, сүрүн бириинсиптэрэ, научнай таһыма ФГҮС ирдэбилигэр толору эппиэттиир.

Бырагыраама педагогика уонна уйулҕа наукатыгар оскуола иннинээҕи үөрэхтээһини төрүттээбит учуонайдар: В. Запорожец, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.П. Усова, Е.И. Ра-дина, Л.А. Венгер, Ф.А. Сохин, Н.П. Сакулина, Н.А. Ветлугина, В.Г. Нечаева уо.д.а. научнай идиз-йэлэригэр тирэһирэр. Бырагырааманы бэлэмнииргэ айар бөлөх кэлэктиибэ научнай суолта-лаах чинчийээччилэр: М.И. Лисина, Н.Н. Поддьяков, А.И. Иванова, О.П. Радынова, Т.И. Осокина уо.д.а. үлэлэригэр олобуурда.

Федеральнай государственнай үөрэх стандарда оҥону итии-сайыннарыы эйгэтигэр элбэх сана өйдөбүлү, тиэрмини киллэрэр. Иитээччилэргэ методическай көмө матырыһаал быһыы-тынан үөрэтии уобаластарын сабадаланар ситиһиһлэрэ, тиэрминнэр тылбаастара, тыл-дьыт бэрилиннэ.

Бырагыраама соруктарын олоххо киллэрии хас биирдии оҥо дьайымал бары көрүнэр көх-төөхтүк кыттыытыгар, айар-тутар кыахтаныытыгар, тулалыыр эйгэни кытта киэн ха-бааннаахтык алтыһыытыгар, бары дьобура арыллан сайдыытыгар кыах биэрэр. Бырагыраама 3—7 диэри саастаах оҥо сайдыытын бары хайысхаларынан, биэс үөрэхтээһин уобаластарынан иитэр-үөрэтэр ис хоһооно арыллар.

Бырагыраама биир сүрүн уратыта – Федеральнай үөрэх туһунан сокуон 3 пуунун 13 ыста-тыйатыгар ыйыллыбыт муодулунай бириинсипкэ олобуран, иитээччи үөрэх сүрүн бырагыраа-матын усулуобуйатын уонна иитэр-сайыннарар эйгэтин тэрийиигэ оҥо араас дьайымалла-рын алтыһыннан бырайыактааһын сана ньыматын туһанар. Муодулунай бириинсип оҥо көнүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрөр-билэр дьобура аһыллар, олоххо ситиһиһлээх буолар усулуобуйатын тэрийэр. Иитээччи иитэр-сайыннарар үлэни сатабыллаахтык торумнаан, оҥо тус баһатынан салайтарар, бодоруһар, бэйэтин сөпкө сыаналанар, билинэр, айар дьобура, толкуйа үтүө түмүктэрдээх сайдар тосхолун арыһар.

Бырагыраама саха норуотун култууратыгар тирэһирэн, кыра оҥону төрөөбүт тылынан иитэр иитээччи, эбии үөрэхтээһин уһууааччытын, төрөппүт киэн аранатыгар туһуланар. Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһиннэ саналыы сонун көрүүлэри, сабаһтары олохсунан, бырагы-раама кэнчээри ыччаппытын сайыннарыыга ытык аналын түстээн, эрэллээхтик хардыыһа!

Айар бөлөх кэлэктиибэ

1 түһүмэх. СЫАЛ-СОРУК

1.1. Бырагыраама тускула, сыала, соруктара, анала, уратыта, методологической төрүттэрэ, сүрүн бириинсиптэрэ

Оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оолору үөрэхтээһин тускула — оҕо сааһы киһи олобун биир саамай үһүлүчү суолталаах кэрдийһинэн сыаналаан, кинини бэйэтин үөрэх эйгэтигэр толору кыттааччынан билинэн, оҕо уонна улахан дьон алтыһан, хас биирдии оҕо тус уратытын учуоттаан иитэр-үөрэтэр үлэ араас ньымаларын, көрүнүн уратытык туттуу.

Бырагыраама сыала: регион уратытын учуоттаан, оҕо тэрилтэтэ иитэр-сайыннараар үлэтин ис хоһоонун олорор түөлбэтин, дойдутун айылбатын, дьонун-сэргэтин, олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын уратытын ырытан, онно олобуран, дьүөрэлээн ылынарыгар туһуланар.

СОРУКТАР

- Кыра оҕо норуотун култууратыгар тирэбирэн, төрөөбүт тылынан иитиллэр, атын омуктары кытта тэнгэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимин олохтоотун.
- Дьайымал ситимигэр оҕо көнүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрөн-билэн чинчийэр дьобура, сатабыла табыгастаахтык аһыллар сайыннараар эйгэ усуллубуйатын тэрийии.
- Эти-сиини эрчийии, чэгиэн-чэбдик буолуу, бэйэни харыстанар култуураны инэрийи.
- Кыра оҕо быраабын кэнэтиигэ уонна кини кыаҕар олобуран, кини сайдыытын, омук быһыытынан бэйэтин бас билиниитин, бэйэтигэр эрэлин, эппиэтинэһин тус оҕо тухаа-йан иитии.
- Үөрэтии ис хоһоонугар оҕо толкуйдуур, ырытар, таба санарар, айар дьобурун аныгы сайыннарылаах үлэ ньымаларын туһанан сайыннарыы.

Бырагыраамаба омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын. Оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оолору үөрэхтээһин федеральной государственной ыстандаардыгар төрөөбүт тылынан иитии-үөрэтии, омук култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын ирдэбил быһыытынан киирэр. Бэйэ омук уратытын сүтэрбэккэ олоруу — билинни кэм биир сүрүн уратыта. Ону этнокультурнай үөрэхтээһин хааччыйар. Этнокультурнай үөрэхтээһин тутулу-гар төрөөбүт тыл, төрүт билии, төрүт култуура, үгэс, сизэр-туом киирэллэр, онтон сүрүн ис хоһоо-но норуот педагогиката буолар. Сахалыы тыыннаах оҕо тэрилтэлэрэ үгэс эргиэрэ, күн-дьыл уларыһар тэтимэ уонна сана «Олонхо педагогиката» диэн иитии-сайыннарыы систиэмэлэригэр олобуран үлэлиибит. Бу этнокультурнай үөрэхтээһин — оҕо норуотун култууратыгар олобурбут, төрөөбүт тылынан иитиллэр, атын омуктары кытта тэнгэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимэ буолар. Хас биирдии оҕо тэрилтэтэ үөрэх сүрүн бырагырааматын усуллубуйатын хайдах тэри-йэн олоххо киллэрэрин бэйэтэ торумнанар: олорор түөлбэтин, дойдутун айылбатын, дьонун-сэргэтин олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын уратытыгар олобуран, дьүөрэлээн сурунан, сили-гин ситэрэн бигэргэтинэн үлэлиир. ФГҮӨС иитэр үлэ хайысхата иитээччигэ оҕону кытта биир-гэ алтыһан норуот иитэр үгэстэрин таба туһанан, айымньылаахтык үлэлииригэр кыах биэрэр. Оскуола иннинээби оҕо тэрилтэтин ыстандаардыгар оонньуу, сэлэргэһии уонна билии-көрүү, чинчийии сүрүн дьарык быһыытынан киирэллэр. Ити дьарыктар саха омук этнопедагогикатыгар кыра саастаах оҕону иитии сүрүн олохсуйбут ньыматыгар олобуллар. Оҕо дьон-сэргэ эйгэтигэр кириитэ, дьоннуун алтыһыта киһи аймах култууратын төрүт көрүүтүн оҕо билсиһииттэн, ылы-ныһыттан сабаланар.

Ылыммыт ытык өйдөбүллэринэн сирдэтэн, дьонно-сэргэбэ, айылбаа сизрдээх сыһыан оҕо өйүгэр-санаатыгар олохсуйар:

- оёо киһини кэрэхсээһинэ, киһиэхэ сизэрдээх, харысхаллаах сыһыана;
- дьыэ кэргэн, уһуяан, түөлбэ, нэһилиэк, дойдутун, аан дойду олобун уларыытын, хаа-мыытын оёо сэргээһинэ, ытыктааһына;
- бэйэтин дьолун киһи быһыытынан сананыыта, атын киһиттэн итэбэс да, ордук да буолба-тын билиниитэ;
- киһи уратытын өйдөөһүнэ, тулуйуута, сизэрдээхтик сыһианнаһыыта;
- дьон-сэргэ үлэлээн онгортон таһаарбытын харыстааһына.

Оёо сыһыаньттан кини тулалыыр эйгэбэ сылдыһыта, быһыыта-майгыта, дьоннуун алтыһы-та — быһатын эттэххэ, тас дьайыыта тахсар. Оёо таска дьайыыта күнтэн күн хатыланан, сыыйа бөбөргөөн, кини ис айылгытыгар кубулуйар, булгуруйбат булгуччулаах төрүт өйдөбүл буолан кинини салайар.

Оёо тутан-хабан, көрөн, оонньоон сайыннаһына, толкуйдуур дьобура, сатабыла, үөрүйэбэ кэниир, дириңиир, чочулар, чопчуланар. Сенсорнай эталоннары билиитэ, логическай толкуйа лаппа сайдар, билиитин-көрүүтүн тус олобор, бэйэтигэр, дьонно, айылбажа сыһыаран сөпкө туһанар.

Аныгы иитээччи күннээби олоххо оёону кытта үгүстүк кэпсэтэн, бодоруһан *сэхэргэһии* эйгэ-тин тэрийиэхтээх. Оёону кытта чугастык кэпсэтии, болбойон, сэргээн истии, оёолор бэйэ-бэйэ-лэрин икки ардыларыгар сүбэлэһэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээн, кэпсэтэр дьобуру сайынна-рыы, бары кыттыһан толкуйдаан кэпсээн айыытын, сатаан алтыһан оонньоһуну ыытыы ордук көдьүүстээх.

Этнокультурнай сайыннары эйгэ оёо көңүллүк арыллан оонньоур, сайдар, көрөр-билэр дьобура аһыллар кыабын олохтуур. Манньык эйгэ оёо олус чугас, оёо айылгытын арыйар.

Бырагыраама сүрүн анала — оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оёолорго үөрэхтээһи-ни төрөөбүт тылынан иити-үөрэтии, омук бэйэтин култууратын уонна регион уратытын учот-таан, ФГҮөС ирдэбиллэрин толорууга иитээччилэргэ научнай-методическай көмө.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ТӨРҮТТЭР

Аксиологическай төрүт — үөрэхтээһингэ, иитиэгэ уонна киһи тус сайдыытыгар түмүллүбүт сыаннастары быһаарар: оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оёо сайдарыгар туһаныллар до-руобуйа, култуура, (кэпсэтии дьобурун уратыларын (коммуникативнай), психосексуальнай, этни-ческэй, быраап), сананы билии, бииргэ алтыһартан үөрүү, оонньоу, үлэ сыаннастара (суолтала-ра). Бу сыаннастар оёону иитиэгэ олус улахан суолталаахтар.

Деятельностнай төрүт — иитээччи оёо туох баар кыабын толору аһарын сабаҕалыыр уонна кини бэйэтин кыагар суолта ууран, араас дьайымаллары көңүллүк туһанарын тэрийэр уонна салайар. Ити соруктар кэпсэтии дьобурун уратыларын (коммуникативнай) уонна да атын оёо билиитин кыабынан (кэмпитиэһийэтинэн) сайыннарыыга эрэ буолбакка, маньы таһынан оёону лиичинэс быһыытынан көрөн сайыннарыы буолар.

Личностнай төрүт — гуманизм уонна алтыһыы (интеграция) төрүтүгэр олобулар. Киһилии сыһыан төрүтэ, оёо сааһы киһи олобун кэрдийһин улахан суолталаах кэминэн билиини, оёо оёо суолта биэрэн сыһианнаһыы уонна бу манна олобуран киниэхэ тус бэйэ сыаннаһыгар, бүтүүн киһи аймах уонна уопсастыбаннай суолталаах үөрэх сыаннастарыгар сөп түбэһиннэрэн сайын-нарыы.

Культурологическай төрүт үөрэх биир кэлим ситимин алтыһыы ньыматынан тэрийи үөрэх эйгэтин тус ураты ирдэбилин ис хоһоонугар уонна сатабылга төрөөтүнэн көрдөрөр; оскуо-лаба кириэн иннинээби саастаах оёо лиичинэс быһыытынан бэйэни сайыннарыытын көрүүн сөп; омук быһыытынан бэйэни билиитин уонна төрүт үгэһи саналыы сайыннарага сэнээри-ни көбүлүүр; сана сабахтары арыйар уонна үөрэх сайдарыгар кыах биэрэр.

Компетентностнай төрүт — үөрэх дьайыытын сыалын уонна соругун оёо өйдөөн бэйэтэ дьа-рыктанара, олох араас түгэнигэр сатаан түргэнник быһаарыныы ылынара уонна маньы таһынан, билиитин таһымынан, бэйэтин кыабынан түргэнник эппиэтинэс ылынан проблеманы (уустук со-ругу) быһаарара.

БЫРАГЫРААМА СҮРҮН БИРИНСИПТЭРЭ

Сүрүн бириинсип — киһи олобор оёо саас уһулуччу суолталаах кэрдиис кэм буолар. Бу түгэни оскуолаба эрэ бэлэмниир кэм курдук көрбөккө, оёо бары кэрдиис саастарын (төрөөбүтүн — 1

сааһыгар, 1—3 сааһыгар, онтон 3—7 диэри) толору олороругар уонна бары өттүнэн сайдарыгар кыах биэрэр кэминэн көрөргө.

Иитэр-үөрэтэр үлэни былааннааһынна иитээччи хас биирдии оҕо тус уратытыгар олобуран, оҕо сайдыытын бэйэтэ ордук тоҕоостоохтук таларыгар, иитээччи үлэ ис хоһоонун торумнуур. Онон оҕо бу түгэннэ бэйэтэ тас эйгэни билээччи уонна дьайааччы буолар (субъект). Иитээччи оҕо сэнээриитин, билэр-көрөр дьобурун ирдэбилин уонна хас биирдии оҕо сайдарыгар тус уратытын учуоттуур.

Обону уопастыба (общество) эйгэтигэр киллэрии манныгы сабаҕалыыр: оҕо култуура сизрин, ньымаларын уонна дьайыы сатабылын баһылыырын; быһыы-майгы, тутта сылдыыы уонна атын дьону кытта сатаан кэпсэтерин; билинни уларыа турар эйгэбитигэр дьиз кэргэн, уопастыба (общество), судаарыстыба үгэһин тутуһарын.

Муодулунай бириинсип — үөрэхтээһин ис хоһоонун аттаран биир ситимнэ киллэрэн үөрэтии биир чэрчитин көрдөрөр, үлэ ис хоһооно түгэнинэн хас да дьайымалы ситимниир. Холобур, «Уу-хонуу олохтоохторо» муодул түгэnnэрэ: «Тоҕо сарыкынас сахсырба дииллэрий?», «Сайын ким куруһуба баайбытай?», «Бытыктарынан тыаһы истэллэр?».

Бу принцип оболор уонна улахан дьон бэйэ-бэйэлэригэр көмөлөсөһүүлэрин уонна бииргэ үлэлээһиннэрин, оҕо бэйэтин үөрэх эйгэтигэр толору кыттааччынан билиниитин (тус бэйэтин) ирдиир. Бырагыраама олоххо киирэрин туһугар үөрэх эйгэтигэр (ис тутулар) иитээччи эрэ буолбакка, оболор эмиэ бары бииргэ көхтөөхтүк, тэннэ кытталларын эрэйэр. Иитэр-үөрэтэр үлэ ис хоһоонугар хас биирдии оҕо кыттарыгар кыах биэрэр. Оҕо бэйэтин көрүүтүн, санаатын аһаҕастык этэригэр, туруорсарыгар, быһаарыныы ылынан, тус бэйэтэ эппиэтинэс сүгэригэр кыах биэрэр.

1.2. Бырагыраама туолуутун сабаҕаланар ситиһиилэрэ

ФГҮӨС оҕо сайдыытын таһымын бэрэбиэркэлиир соругу туруорбат. Ыстандаарт оҕо бырагырааманы ситиспитин *тус сыаллаах соруктарга* быһаарар. Тус сыаллаах срук:

— оҕо төһө сайдыытын учуоттуур сыанабыл да, сылыктыыр анал ньыма да буолбатах;

— оҕо оскуолаҕа үөрэниэхтээх бэлэмин туоһулуур ирдэбил буолбатах (Российской Федерация «Үөрэхтээһин туһунан» сокуонун 2 чааһын 11 ыст.).

Ыстандаарт сүрүн ирдэбиллэрэ:

а) Российской Федерация үөрэбириитин бары кэлим сүһүөхтэригэр, ол иһигэр оскуола иннинээби үөрэхтээһин сыала учуоттаныахтаах;

б) оҕо киһи аймах култууратын инэриниитин, атын дьоннуун сирдээхтик бодоруһуутун ситиһилиэхтээх;

г) төрөппүттэргэ уонна нэһилиэнньэ бары аранатыгар, оскуола иннинээби үөрэхтээһин тус сруктара сырдатыллыахтаах.

Оскуола иннинээби үөрэхтээһини түмүктүүр оҕо ситиһиитэ, ФГҮӨС-кэ этиллэринэн, тус сыаллаах сруктарга хас биирдии оҕо сааһынан сайдыытын уонна тус кыабын ситиһиитин курдук ылыныллар. Бу тус сыаллаах сруктар Российской Федерация оскуола иннинээби саастаах оҕо үөрэбин эйгэтигэр барытыгар дьайар, обону иитиигэ хас биирдии иитээччи, төрөппүт ону ситиһэргэ кыһаллар.

Иитээччи оҕо үөрэх сүрүн бырагырааматын баһылаабытын кэтээн көрөр, оҕо дэгиттэр үөрүү-йэхтэрин, сатабылларын, билиитин сайдыытын анал *сылыктыыр* ньымаларынан сыаналыыр. Бу Бырагыраамаҕа тус сыаллаах сруктары ситиһэргэ туттулар сылыктыыр матырыйааллары оҕо сааһынан аттаран, хас биирдии үөрэхтээһин уобаластарыгар оноһулунна.

Иитээччи иитэр-үөрэтэр сруктары чуолкайдыыр ньымаларын табатык булунарыгар уонна оҕо дьайымалын кэтээн көрөн, сыанабыл онороругар көмө матырыйаалы туһаныан сеп (*сыһыары*).

Бу сылыктыыр матырыйаал иитээччи үлэтин туруорбут сыала-соруга оҕо сабаҕаланар ситиһиитигэр көстүөхтээх уонна тэн буолуохтаах:

- бастатан туран, үлэ сибээһэ: сыала-соруга, сабаҕаланар ситиһии (1 табылыысса).

Сыал-сорук	Сабааланар ситиһии
Хомурдуос, лых туһунан билсэр, кэтээн-көрөн чинчийэр, сэргийэр.	Хомурдуос, лых туһунан бэйэтин бабатынан кэтээн көрөн билсэр. Ыйыталаһар, чинчийиһэ интэриэстээх, эппиэттэргэ болжомтолоох. Бэйэтин толкуйунан билэн-көрөн сылыктыыр.

- иккиһинэн, сабааланар ситиһиилэр уонна оҕо дьайымалын ситимэ көстөр;
- үсүһүнэн, оҕо интэриэһиттэн, бабатыттан көрөн үлэ ис хоһооно таныллар.

Онон сабааланар ситиһии оҕо компетенциятын курдук көрүллэр уонна манньк ыйытыктарга эппиэттир: «Оҕо тугу сатыан сөбү?» уонна «Тугу онороруй?»

Сабааланар түмүк хас биирдии уобаласка оҕо саамай сүрүн ситиһиитин хабар.

Сабааланар ситиһиини былаанныыр бэрээдэк:

1 кэрдиис. Улахан киһи көмөлөөх. Оҕо улахан киһини кытта алтыһыга, кини болжомтотугар, эйбэс сыһыаныгар наадыһар, бэйэтин саастыылаахтарын кытта улахан киһи көмөтүнэн бодоруһар.

2 кэрдиис. Оҕо бэйэтин дьаһаныыта. Оҕо улахан киһини кытта алтыһарга, кэпсэтэргэ, бодоруһарга кыһаллар, быһаарсар, сыал туруорунан былаанныырга, ситиһэргэ дьулуһар.

3 кэрдиис. Оҕо бабатынан дьулуһута. Оҕо бэйэтин бабатынан дьону-сэргэни кытта алтыһар, бодоруһар, бэйэтэ быһаарыылаах, кириилээх-тахсыылаах, саастыылаахтарын кытта уопсай былаанныыр, ситиһэр.

Бу сабааланар ситиһиилэри иитээччи сылыктааһыныгар 1—12 көрдөрүккэ (индикаторга) диэри олобуран оҕо сатабылын чинчийэн быһаарар. Барыллаан көрдөрүк 4 бөлөххө араһар:

1—3 баал — көрдөрүк 3—4 саастаах оҕолор сатабылларын көрдөрөр.

4—6 баал — көрдөрүк 4—5 саастаах оҕолор сатабылларын көрдөрөр.

7—9 баал — көрдөрүк 5—6 саастаах оҕолор сатабылларын көрдөрөр.

10—12 баал — көрдөрүк 6—7 саастаах оҕолор сатабылларын көрдөрөр.

Бу барыл бэлиэтээһиннэри оҕо тус сайдыытыттан көрөн тус үлэбэ туһанарга аналлаах.

Оҕо сайдыытын сылыктыыр анал ньымалар түмүктэрэ манньк үөрэхтээһин соруктарын быһаарарга туттуллаллар:

1) оҕо тус бэйэтин сайыннарыы — ол эбэтэр оҕо сайдыытын өйөөһүн, киниэхэ туһуламмыт иитэр-үөрэтэр үлэ тус сыаллаах хаамыытын былааннаһын уонна оҕо сайдыытын торумнаһын.

2) сылыктааһын көмөтүнэн оҕо сайдыытын көннөрүү уонна арыаллааһын.

1.3. Оскуола иннинээби үөрэхтээһини түмүктүүргэ оҕо тус сыаллаах сруктара

- Оҕо дьайымал сүрүн ньымаларын баһылаан, бэйэтин бабатынан араас дьарыктары (оонньууну, сэхэргэһиини, чинчийиини, үлэни, бодоруһууну уо.д.а.) көбүлүүр, тус бэйэтин билиитигэр, сатабылыгар, үөрүйэбэр тирэбирэн дьарыгын талар уонна оҕолору кытыннарар.
- Оҕо тулалыыр эйгэтин, айылбатын, бар дьонун олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын сыаналыыр, тус бэйэтигэр эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһар, улахан дьоннуун, тэннээхтэрин кытта таба сыһыаны олохтуур, сатаан бодоруһар.
- Оҕо атын киһи туругун өйдөөн, ону сатаан ылынан алтыһар, сыһыаннаһар, бэйэтин изиитин, уйулбатын туругун киһиэхэ тийимтиэ гына биллэрэр; киһи үөрүүтүн-хомолтотун тэннэ үллэстэр; өйдөспөт, тапсыбат түгэнигэр иирсибэккэ, эйэ дэмнээхтик быһаарса сатыыр; бэйэтигэр санаатын киһиэхэ биллэрэр.
- Оҕо дьайымал араас көрүгүнэригэр, айан онороругар толкуйдуур дьобуру туһанар, бастаан туран, оруоллаах оонньууга оонньуу араас көрүгүн билэр, оонньуур. Саастыылаахтарын кытары бодоруһарыгар сиэрдээхтик тутта-хапта сылдыы быраабылатын тутуһар, илээхтик оонньуур.
- Сананы билэр бағалаах, салгыы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Көрсүбүт чинчийи көмөтүнэн быһаарар уонна улахан киһи көмөтүнэн түмүк онорор. Бэйэтэ ыйытар уонна ыйытыга хоруйдуур кыахтаах.

- Оџо бөдөн уонна бытархай хамсанар быччыннара сайдыбыт, тулуурдаах, сүрүн хамсанылары баһылаабыт, бэйэтин хонтуруолланар, салайынар кыахтаах.
- Улахан киһилиин, оџолуун сыһыаныгар, бэйэтин дьарыктарыгар сиэр-майгы олохтоммут өрүттэрин кэспэт, ыктарыылаах түгэннэ бэйэтин туттунар, салайынар; оџо бэйэтин көрүнэр-харанар, сэрэхтээхтик сылдьар, харыстанар.
- Сананы билэргэ-көрөргө баџалаах, өйдөммөтүн улахан дьонтон, сааастыылаахтарыттан ыйыталаһар, айылџа көстүүлэрин, дьон-сэргэ сыһыанын, киһи майгытын-сигилитин туохтан тутулуктааџын быһаара сатыыр, бэйэтэ сыаналыырга холонор, кэтээн көрөргө-чинчийэргэ сыстаџас. Тус бэйэтин, айылџатын, сири-дойдутун, тулалыыр эйгэтин уо.д.а. туһунан өйдөбүллээх. Оџо араас дьарыктарыгар ылбыт билиитигэр, сатабылыгар олобуран, быһаарыныыны ылынар кыахтаах.

2 түһүмэх.

ИИТЭР-ҮӨРЭТЭР ҮЛЭ ИС ХОҔООНО

ОҔО САЙДЫТЫН БИЭС УОБАЛАҔЫНАН ИИТЭР-ҮӨРЭТЭР ҮЛЭ ДЬАЙЫМАЛА

Үлэ ис хоҔоонугар оскуола иннинээби үөрэхтээһин ыстандаардын биэс уобалаҔа бэриллэр: «Киһи аймах эйгэтигэр киирэн, оҔо сайдыыта, дьоннуун алтыһыта, бодоруһуу», «ОҔо билиитин-көрүүтүн сайыннарыы», «ОҔо тылын сайыннарыы», «ОҔо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы», «ОҔо этин-сиинин сайыннарыы».

2.1. КИҔИ АЙМАХ ЭЙГЭТИГЭР КИИРЭН, ОҔО САЙДЫЫТА, ДЬОННУУН АЛТЫҔЫТА, БОДОРУҔУУ

10

Сыала-соруктара:

- ОҔо бэйэтин дьобун киһи быһыытынан билинэн, атын дьону эмиэ дьобун-мааны дьон быһыытынан ылынан, сайаҕас сыһыаны олохтоон, атын киһи туругун өйдөөн, кини үөрүүтүн уонна хомолтотун тэннэ үллэстэн, бэйэтин майгытын салайынар, баҕатын, ирдэ-билин туттунар ғына оҔону иити.
- ОҔолордуун хардарыта өйдөһөн дьайсыытын, бииргэ алтыһан дьайымалы оҔо көхтөөхтүк тэрийсиитин, оҔо бэйэтин дьайымалыгар быһаарыылаах уонна дьулуурдаах буолуутун хааччыйы.
- Аймах-билэ дьонун, дьиз кэргэнин, уһуйаан үлэһиттэрин, оҔолорун кытта биир кэлим саныытын, оҔолордуун, улахан дьоннуун оҔо сизрдээх быһыы-майгы туттаах өйдөбүлүн тутуһан бодоруһуутун тэрийи.
- ОҔо билэр-көрөр баҕатын, киһи этэрин истэн ылынарын; турбут соругу ситиһэрин; быраабыланы тутуһан, анал бэлиэнэн сирдэтэн соруудабы онорорун; төһө сөпкө-сыһа онорбутун, туох ордук сатаммытын, туохха сыыспытын быһаарарын ситиһи.
- Үлэ араас көрүнүн кэрэхсээһинин, үлэлииргэ, бэйэтэ айарга-тутарга бэлэм буолуутун хааччыйы.
- Күннээби олобор, дьонно-сэргэбэ, айылбаҕа сэрэхтээхтик сылдыбы ирдэбилин (быраабылатын) энкилэ суох тутуһуутун ситиһи.

3—4 СААСТААХ ОҔО

ОҔо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

Ис хоҔооно

Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыныым (эмоциональное Я). Улахан киһи көмөтүнэн бэйэм уонна атын оҔо туругун: үөрэрин, хомойорун, кыһыһарын арааран билэбин; улахан киһи көмөтүнэн атын оҔолуун өйдөһөбүн, сизрдээхтик алтыһабын: мин оҔону аһынабын, оҔолуун эйэбэстик кэпсэтэбин, миэхэ туох баарынан (оонньуурбун, кэмпиэппин уо.д.а.) үллэстэбин, үтөнү-үчүгэи оҔоо оноробун, бэйэм быһыыбын-майгыбын салайына үөрэнэбин; бэйэм ту-

рукпун, бабабын сөпкө бэлиэтээн атын киһиэхэ өйдөнөр гына этэбин; мин бэйэм тугу билэрбин, сатыырбын киһиэхэ кэпсибин, көрдөрөбүн; мин үөрэ-көтө сылдыабын, үтүө санаалаахпын, иитээччибин, төрөппүттэрбин таптыбын, итэбэйэбин, дьоннуун көхтөөхтүк алтыһабын.

Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я). Мин бэйэм ааппын, сааспын билэбин: «Мин — Айаалбын, үс саастаахпын, мин — уолбун». «Мин — Сайыынабын, түөрт саастаахпын, мин — кыыспын» диэн этэбин; кыыс, уол уратытын улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн: тас дьүһүннэрэ, майгылара; уол оҕо күүстээх, эр санаалаах, мөлтөххө-кыаммакка көмөлөһөр, көмүскүүр, аһыныгас санаалаах диэн улахан киһи этиитинэн билэбин; кыыс нарын-намчы, кэрэ, аһыныгас санаалаах, дьонно көмөлөһөр диэн билэбин; бэйэ-бэйэбэ, кыыска-уолга эйэбэс сыһыаннаахпын, доҕордуу буолабын.

Мин саха омук буоларбын билиниим (этническое Я). Мин ийэм-аҕам — сахалар, биһиги саха-лыы саһарабыт, мин — сахабын диэн билэбин.

Мин аҕа-ийэ уонна уһуяан оҕото буоларбын өйдөөһүнүм, дьоннуун, оболордуун сиэрдээхтик алтыһыым (социальное Я).

Дьиз кэргэммэр истин, эйэбэс сыһыан олохтонуута. Дьиз кэргэн иһинэн олохтоммут бэйэ-бэйэбэ тапталы, үтүө сыһыаны тутуһабын, истин, сылаас сыһыантан үөрэбин; дьиз кэргэн иһигэр баар чугас дьонум аатын билэбин, дьоммунан киэн туттабын; ийэбэ таптал, ытыктабыл сыһыана улахан киһи көмөтүнэн миэхэ олохсуйар; ийэм дьизбэ-уокка үлэтин билсэбин, бэлиэтии көрөбүн, ийэм миигин, дьиз кэргэнин көрөрүн-истэрин улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн, ийэбинэн киэн туттабын, киниттэн үөрэбин; ийэбэр көмөлөһөбүн, сорудахтарын толоробун, улахан киһилиин оонньуурдары сааһылыбын, тараахтары сууйабын, дьиз малын-салын быыллыбын, таһаһы-сабы хомуйабын; төрөппүттэrim үлэлэрин-хамнастарын билсэбин, этэбин (аҕам — суоппар, ийэм — асчыт); ийэ-аҕа оҕону таптыыр, көрөр-хараһар, көмүскүүр диэн улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн; биһиги дьиз кэргэн дьоно ил-эйэ олохтоохтор, бэйэ-бэйэлэрин таптыыллар, кыһамнылаахтык сыһыаннаһаллар диэн улахан киһи көмөтүнэн билэбин; дьизтэбэ үөрүүлээх түгэннэри оболорго, иитээччигэ кэпсибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин.

11

Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһыаным, алтыһыым (взаимоотношение, взаимодействие). Дьиз кэргэннэ, дьонно, тыһынар тыһыннаахха мин үтүө сыһыаннаахпын; атын оболуун кэпсэтэн иккилии буолан бииргэ оонньуубун: «обобутун аһатыахха, утутоохха»; оҕону аатынан ыһырабын; мин иитээччилии бииргэ оонньуубун, кини ыйытытыгар хоруйдуубун, иитээччи этиитин, сүбэтин ылынабын, иитээччилии, оболордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илии-атах буолабын; үлэһиттэргэ, оболорго үтүө санаалаах, эйэбэс сыһыаннаах буолабын; бэйэбин үчүгэйдик сананабын, дьизбэр, уһуяанна холкутук сылдыабын, дьоннуун эйэбэстик кэпсэтэбин, алтыһабын; иитээччи уонна иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэлэрин билсэһэбин, кинилэри ааттарынан ыһырабын, кинилэрдиин көхтөөхтүк алтыһабын; улахан киһи көмөтүнэн асчыт (танас сууйааччы) үлэтин-хамнаһын билсэбин; асчыт (танас сууйааччы) үлэтин кэрэхсибин, асчыкка (танас сууйааччыга) үтүөтүк сыһыаннаһабын, кинилэр оболорго кыһаллан үлэһиттэрин өйдүүбүн, уһуяан үлэһиттэригэр үтүө сыһыаннаахпын, «асчыт», «танас сууйааччы» буолан оонньуубун; быраас уонна сизстэрэ киһиэхэ туох көмөнү онороллорун билсэбин, быраас тэрилин хайдах, туохха туттарын билсэбин; бырааһы кытта толлубакка кэпсэтэбин, балыһыһаах буола оонньуубун.

Мин майгым-сигилим олохтонуутун бэрээдэгэ (этикет). Майгы-сигили олохсуйбут бэрээдэгин судургу ньыматын билэбин, тутуһабын. Дьону көрүстэхпинэ, эбэрдэлэһэбин — Үтүө күнүнэн!, барарбар — Көрсүөххэ диэри! диибин, махтанабын: Махтал! Баһыба! Көрдөһөбүн: бука диэн..., баһаалыста...; манньк «аптаах» тыллары тоҕоостоох түгэннэ улгумнук туттабын; уһуяанна оболор эйэбэстик сыһыаннаһаллар, ким да атын оҕону ытаппат, бииргэ оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдыаабат, уһуяан оонньуура оҕо барытын киэнэ диэн өйдүүбүн.

Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгиэн-чэбдик сылдыһым (физическое Я). Мин этим-сииним судургу тутулуун, суолтатын билэбин, хайдах харыстанары билсэбин (бу — атахтарым, атахтарым сүүрэллэр, үөһэттэн ыстаммаппын; бу — харахтарым, харахтарым көрөллөр); бэйэм сааспынан сүрүн хамсанылары баһылыбын, айылҕам быһыытынан кыанабын, бэйэм кыахпынан сүүрэ-көтө, эрчимнээхтик хамсана сылдыабын; бэйэбин ыраастык туттабын (муннубун ыраастыбын, илибин сууна-сотто сылдыабын у.д.а.), улахан киһини кытта тыһыны, тарбах оонньууларын оноробун, айахпын сөрүүн уунан сайҕанабын, анал ыллыктарынан атах сы-

гыннах сылдыбын, сылаас-сөрүүн хоско сүүрэкэлибин, улахан киһини кытта күннэтэ сэрээкэ-
либин, салгынна элбэхтик сылдьан хамсанабын.

Оҕо күннээби олобор, суолга, айылбаа сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута

Ис хоһооно

Мин уоттан сэрэниим. Уот туһатын, сэрэхтээбин туһунан мин өйдүүбүн: испиискэни, гааһы,
уот розеткатын тыппаппын; туох умайарын, умайбатын билэбин, уоттан куруутун сэрэхчийэ
харыстана сылдыбын.

Мин биилээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим. Биилээби-уһуктаабы (кыптыыйы, быһабы, ин-
нэни, тоһобону уо.д.а.) улахан киһитэ суох тыппаппын, оонньообоппун. Улахан киһини кытта
бииргэ олорон киниттэн үөрэнэн кыптыыйы, быһабы таба туттабын.

Мин айылбаа сэрэхтээхтик сылдыбым. Мин ойуурга улахан киһилиин эрэ сылдыбын
үөнү-көйүүрү тыппаппын: тигээйи тигиз, кымырдабас ытырыа, клещ эппэр быһа кириэз уо.д.а.
ойууртан кэллэхпинэ, дьонум мин танаспын, баттахпын, эппин-сииммин көрөллөрүгэр тулуйан
туран биэрэбин; билбэт тэллэйбин, отоммун, оту-маһы амсайбаппын, айахпар уктубаппын; ула-
хан киһи көнгүлэ суох сир аһын сиэбэппин — сүлүһүннээх буолуон сөп.

Күннээби олохпор сэрэхтээх буолуум. Айахпар толору аһылык уобан олорон кэпсэппэппин —
харыахпын сөп; аһыы олорон биилкэнэн далбаатаммаппын — албас киһини таарыйахпын сөп;
бытархай эттиктэри муннубар, кулгаахпар симпэппин — сытыйан иринэ буолар, кулгаабым,
муннум ыалдыа; үктэлинэн түһэрбэр тутуһан түһэбин — тутуспатахпына, охтуом; аһабыс түн-
нүгүнэн өнөнөөбөппүн — үөһэттэн сиргэ түһэн хаалыахпын сөп; төрөппүтэ уонна иитээччигэ
суох дьизбиттэн, уһуйаантан ханна да барбаппын — издээннэ түбэһиэм; тэлгэһэбэ тахсан билбэт
ыппын, куоскабын тыппаппын — ыарыылаах, былаһылаах буолуохтарын сөп; хачыалга ула-
хан киһини кытта эрэ сылдыбын, хачыаллыы олорор оҕолору тумна хаамабын, кинилэргэ чу-
гаһаабаппын — хачыалга обустаран дэнгэнэниэхпин сөп; кирдээх илиибинэн сирэйбин-харахпын
ньууххаммаппын; айахпар тарбахпын уктан эмпэппин; таһырдыаттан киирдим да, илиибин сууна-
бын — кирдээх илииттэн микробтар киирэн ыалдыахпын сөп диэн өйдүүбүн.

Суолга сэрэхтээх буолуум. Улахан киһилиин сиэттиһэн эрэ баран уулуссаа сылдыбын; све-
тофор бэлиэлэрин уонна үлэтин өйдүүбүн, билэбин, улахан киһилиин уулуссаны туоруубун;
массыынаа айанныырбар кэннигэр оҕо кириэһилэтигэр курунан хам кэлгинэн олоробун; мас-
сыынаттан улахан киһини кытта бииргэ тахсабын.

Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым. Билбэт туора киһибин кытта кэпсэппэппин, ыныр-
дабына, кинини кытта барсыбаппын.

Мин дэгиттэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыныым. Улахан киһи
көмөтүнэн, мин тулалыыр эйгэни, айылбаны билэ-көрө сатыбын; мин көрдөрөр-иһитиннэрэр
тэрили, суотабайы дьоммун эрэ кытта бииргэ көрөбүн; дьонго, тыынар тыыннаахха сирдээхтик
сыһыаннаһабын.

Оҕо үлэ араас көрүнэр үтүө сыһыана олохтонуута

Ис хоһооно

Мин бэйэбин көрүнүүм-хараныым. Бэйэм суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин кичэйэн
суунабын, мыыланы, тараабы сөпкө туттабын, сотторунан соттобун); киһи көмөтө суох танна-сы-
гыннахтана үөрэнэбин; бэйэм тас көрүнмүн көрүнэбин, маанымсыһабын: танаспын-саппын
көһнөстө, хомуна, тэбэнэ-сахсына сылдыбын; аһылыкпын ыспакка-тохпокко бэйэм аһыбын,
аһыыр тэриллэринэн (ньуоска, биилкэ) сөпкө туттабын, салфетканы сатаан туһанабын, аһаан
бүтэн баран айахпын сайбанабын; аһаан бүтэн остуолтан турарбар аһаабыт иһиппин биирдии-
лээн хомуйан сууйар сиргэ таһабын.

Улахан дьон чугас эйгэбэр баар үлэтин билсиим. Малы-салы, араас тэрили, аһы-тананы
барытын киһи үлэлээн онорор диэн өйдүүбүн; улахан киһини кытта бииргэ илии оҕоһугунан

дьарыктанабын, үлэм соруга уонна түмүгэ ситимнээбин өйдүүбүн — «манныгы оноруом» диэн соруктанан үлэлээтэхпинэ, ону ситиһиэхпин сөп диэн билэбин; дьыэ ис-тас үлэтин улахан киһини кытта бииргэ онорсорго холонобун: иһит сууйсабын, быыл сотуһабын, муоста харбаһабын, тэлгэһэ ыраастаһабын, оонньуурбун бэйэм хомуйабын уо.д.а.

Идэлэри билсиим. Уһуяан үлэхиттэрин (иитээччи, иитээччи көмөлөһөөччүтэ, асчыт, музы-кальнай салайааччы) билэбин. Атыыһыт идэтин билсиим, тэрилин билсэн кэпсиибин, атыыһыт үлэтин кэрэхсиибин; суоппар идэтин уратытын билсигэн сэргиибин, туттааччы идэтин билсэбин, дьыэ тутуутун араас быһыытын арааран өйдүүбүн — хотон, дьыэ, ампаар, күөстэнэр сайынгы дьыэ уо.д.а.; тизйэр тырааныспар, кран-массыына, эскаватор үлэтин туһунан уонна тизйэр тыраа-ныспар туох тутуллаабын билэбин, кэпсиибин; массыына таһаҕас тизйэрин түбэхэн көрөбүн-ис-тэбин, таһаҕас тизйиитигэр элбэх киһи үлэлирин өйдүүбүн.

Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

Ис хоһооно

Мин бэйэбин дьохуннаах киһи быһыытынан билиниим. Мин бэйэбин үчүгэйдик сананыым: элбэби билэбин, сатыыбын, оонньуубун, бэйэм аһыыбын, суунабын-тараанабын, таннабын; тугу эмэ кыайбат-сатаабат да буоллахпына, эрчиллэммин, улахан киһиттэн үөрэнэммин биитэр улааттахпына сатыабым диэн өйдүүбүн.

Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сирдээхтик сылдыһым, бэйэбин салайыныым. Мин оҕону кытта иирсээнэ суох оонньуу сатыы-бын: оонньууру былдыастабына, оҕону ытаттахпына, кини баран хаалар, оонньоһор киһитэ суох хаалабын диэн өйдүүбүн; оҕо оонньуурбун былдыастабына, бэйэбин туттунабын, оҕону охсу-баппын, оҕолуун эйэ дэмнээхтик оонньуу сатыыбын; мин ырыа-хоһоон билэммин, үнкүүлээм-мин, көргө-нарга кыттаммын ийэбин-аҕабын үөрдэбин, онтон өскөтүн төрөппүтүм баар кэмигэр атаахтааммын хоһоон аахпатахпына, ырыа ыллаабатахпына, мээһэ сүүрэкэлээтэхпинэ, дьонум аныгыскыга кэлбэттэр, ону өйдөөммүн үчүгэйдик сылдыа сатыыбын.

Айылбаҕа, дьон-сэргэ ортотугар сылдыһы, оҕолордуун алтыһы — барыта төрүт этии-лээх (нуормалаах), хааччахтаах (быраабылалаах), ону тутуһуу булгуччулаабын өйдөөһүнүм. Улахан киһи этиитинэн күннээби олоххо сирдээхтик сылдыһыга быраабыла баарын, ону туту-һуохтаахпын өйдүүбүн, ол курдук сэрэхтээхтик сылдыһы быраабылатын кэстэхпинэ, мизхэ бэ-йэбэр куһаҕан буоларын өйдүүбүн; бэйэни көрүнүү-хараныы быраабылатын тутуспатахпына, барыта кир-кох буолар, түн-тан барар диэн билэбин; оҕолордуун оонньуурбар быраабыланы кэстэхпинэ, оонньуу ыһыллар диэн өйдүүбүн, холобур куотуом онугар тутта сатыыбын, биитэр тутуом онугар куотабын, оччобуна оонньуу сатаан барбат, ыһыллар диэн билэбин; айылбаҕа сылдыһы быраабылатын кэстэхпинэ, холобур сибэккини үргээтэхпинэ, лыабы туттаһпына, хомур-дуоһу үктээтэхпинэ, кинилэр суох буолан хаалаллар диэн өйдүүбүн, онон айылҕаны харыстыыр быраабыланы тутуһа сатыыбын; дьон-сэргэ ортотугар сирдээхтик сылдыһы быраабылатын билэбин, тутуспатахпына — ону ким да сөбүлээбэт, оҕолор оонньоһоппоттор, дьон сэмэлиир.

Мин быраап уонна эбээһинэс диэн баарын билсиһиим. Мин бырааптаахпын, атын киһи эмиз мин курдук тэн бырааптаах диэн улахан киһи өйдөтүүтүн ылынабын; «быраабым эбээһинэспин кытта дьүөрэлэхэр» диэн улахан киһи этиитин истэн эбээһинэспин тутуһа сатыыбын; оонньуур бырааптаахпын — оонньуурбун хомуйар эбээһинэстээхпин; бэйэм оонньуурбун, малбын-сал-бын бас билэр бырааптаахпын — уһуяан оонньуурун, малын-салын оҕолордуун үллэстэр эбээһинэстээхпин; мин таптатар бырааптаахпын — атын оҕону атаҕастаабат, туораппат эбээһи-нэстээхпин; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын — атын киһи аатын-суолун билэн аатынан ыңыраар эбээһинэстээхпин.

Тэттик сүбэ: «быраап уонна эбээһинэс» диэн тизермин оҕоҕо бэриллбэккэ эрэ **быраабыла** быһыытынан этиллэр: «оонньоотун (оҕо бырааба) — оонньуургун хомуйабын (оҕо эбээһинэһэ).

Мин бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕоҕо, кырдыаҕаска сирдээхтик сыһыаннаһыым (толерантность). Ураты оҕону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыыбын, үөрүүтүн-хомолототун тэннэ үллэстэбин, киниэхэ көмөлөһөбүн; мин биир саастыылаахпын, төһө да кини уйулҕата, тас көрүнэ, саната, быһыыта, дьайыыта мии-гиттэн ураты буолбутун иһин, туораппаппын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, доһордуу бую-

ларга дьулуһабын, кинини кытта бииргэ оонньуубун; аан дойдуга баар омуктар култуураларын билсэн, кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, билсэбин, добордохуохпун бабарабын (холобур японец, индус, африканец: аһа-танаһа, дьизтэ-уота, ырыата-тойуга, үнкүүтэ-битиитэ, остуоруйата, оонньуута, айылбата); мин кырдыаһаы ытыктыбын, кини этиитин истэбин, ылынабын, кырдыабаска көмөлөһөбүн, кини сорудабын, көрдөһүүтүн толоробун.

Дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

Ис хоһооно

Мин ийэм-абам, дьиз кэргэним. Мин ийэм-абам, эһэм-эбэм, эдьийим-убайым, балтым, сурдьум аатын билэбин, ааттарынан ааттаан ынырабын; чугас аймахтарбын билэбин; ийэм-абам ханнык тэрилтэбэ үлэлиирин билэбин.

Мин уһуйааным, түөлбэм, доботторум-атастарым. Мин уһуйааным, бөлөбүм аатын билэбин; уһуйаан иитээчилэрин, иитээччи көмөлөһөөччүлэрин, бөлөбүм оҕолорун ааттарын билэбин; мин олорор түөлбэбэр, уулуссабар, чугас ыалларым, түөлбэбэр бииргэ оонньуур оҕолорум ааттарын билэбин.

Мин нэһилиэгим, улууһум. Мин нэһилиэгим аатын билэбин; нэһилиэгим сүрүн тэрилтэлэрин (маҕаһыны, оскуоланы, уһуйааны, балыһаны) билэбин.

Мин төрөөбүт дойдум — Сахам сирэ. Мин төрөөбүт дойдубун — Сахам сири — кини кини куоратын билэбин. Айылбатын, дьыл кэминэн уларыытын билэбин. Кыыларын, көтөрдөрүн сири аһын үөрэтэн билэбин.

Мин — Россия гражданинабын. Сыл бүтүүтэ мин Россия диэн дойдуга олоробун диэн өйдүүбүн. Россия киэн нэлэмэн сирдээх-уоттаах, элбэх тыалаах, өрүстээх, хайалардаах сир диэн билэбин; Россия чулуу киһитинэн — Юрий Гагаринынан киэн туттабын, оҕо айымньытын суруйааччыларын: Агния Бартоңу, Корней Чуковский, Самуил Маршагы билэбин, айымньыларын сөбүлээн истэбин.

4—5 СААСТААХ ОҕО

Оҕо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

Ис хоһооно

Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыныым (эмоциональное Я). Бэйэм уонна атын киһи дык-тиргиирин, астынарын, кыһырабын, куттанарын, үөрэрин, хомойорун, соһуйарын сирэй-харах уларыытынан, киһи туттарынан-хаптарынан, санарар санатын дорҕоонунан арааран быһаарабын, көрдөрөбүн; атын оҕо, киһи туругун өйдүүбүн, киһи туругунан сирдэтэн бэйэм дьайыыбын салайынарга кыһаллабын; киһи үөрүүтүн-хомолтотун тэннэ үллэстэбин, аһынабын, бэйэм көмөлөһөбүн; искусство анал оонньуутугар, араас этюдтарыгар уйулҕам туругун, изийибин дьонно тийэр гына көрдөрөбүн, быһаарабын; дьону өйдүүргэ, сиэрдээхтик алтыһарга үөрэнэбин; киһи уйулҕатын туругуттан кини дьайыыта, оноруута, быһыыта-майгыта тутулуктаабын өйдүүбүн.

Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я). Мин — уолбун (кыыспын) улааттахпына, уолан киһи (кыыс куо) буолабын; уол уонна кыыс, эр киһи уонна дьахтар, эмээхсин уонна оҕонньор тас көрүннэригэр уратылаахтарын (эт-сиин быһыыта-таһаата, баттахтара, танаастара, тутталара-хапталлара уо.д.а.) бэлиэтиибин; мин — уолбун: күүстээхпин, хорсуммун, кыраны-кыамматы аһынабын, кыраба да, кырдыабаска да көмөлөһөбүн, дьону-сэргэни ытыктыбын, кинилэр этиилэрин болбойон истэбин; мин — кыыспын: нарым-мын-намчыбын, сэмэйбин, чөкөтүк, чэбдиктик туттабын, кыраны-кыамматы аһынабын, харахтыбын; дьону-сэргэни ытыктыбын, кинилэргэ болбомтолоохтук сыһыаннаһабын; уол кыыс уратытынан мин дьизэ-уокка көдүүстүүбүн, улахан киһиэхэ илии-атах буолабын; ийэ-аба дьизэ ис-тас үлэтин бииргэ төрөөбүттэриниин (эдьийбинииин, убайбыныын, быраппыныын, балтыбыныын) дьоммутугар үөрэ-көтө көмөлөһөбүт; ыал абата, эһэтэ, уола мастыыр, оттуур, муус ылар, дьизэтин кыстыкка бэлэмниир, бултуур-алтыыр, балыктыыр дьарыктаабын билэбин-көрөбүн, улааттахпына, байанайдаах булчут буолар ыра санаалаахпын; ыал ийэтэ астыыр, дьизэни-уоту сууйар-сотор, чөкөтөр, киэргэтэр, оҕону-урууну көрөр-харайар, мин улааттахпына.

ийэм курдук ыраас, сылаас, мааны дыиэлэниэм; дыонум бэйэ-бэйэлэригэр хардарыта көмөлөсү-
һэллэр, кыттыһан барытын бииргэ онгороллор, мин эмиэ оннук гынабын — уол да, кыыс да
үлэтин дыоммунуун бииргэ толоробун; кыыс оҕо, эдьий, ийэ, эбэ бэйэлэрин көрүнэллэрин, маа-
нымсыйалларын, симэнэллэрин, кэрэ дьүһүннээх буолалларын кэрэхсиибин; эр киһи, убайым,
аҕам, эһэм этин-сиинин хатарынар-чэбдигирдэр, эрчиллэр, спордунан дьарыктанар, күүстээх-
уохтаах, эрчимнээх эр хоһуун буолалларын кэрэхсиибин.

Мин саха омук буоларбын билиниим (этническое Я). Мин сахалыы сангарабын, ийэм-аҕам,
эһэм-эбэм — сахалар, мин эмиэ сахабын; мин сахалыы ырыаны-тойугу, үнкүүнү-битиини, саха
оонньуутун, уран оноһуктарын, үгэстэрин кэрэхсиибин, билэбин; мин атын омуктары арааран
билэбин, тас дьүһүннэрин тэннээн көрөн уратыларын бэлиэтиибин; таңастарын-саптарын, ура-
ты астарын, дыиэлэрин-уоттарын, үгэстэрин, оонньууларын, уус-уран айымньыларын, айылба-
ларын билсиппим; атын омуктар тустарынан сиһилии билсэбин, киһи барыта биир тэнник, эйэ
дэмнээхтик олорор диэн өйдүүбүн; мин бэйэбин дыонун омук быһыытынан билинэбин уон-
на бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, култууралаах дыону эмиэ бэйэм курдук
дыонун-мааны дыон диэн сирдээхтик ылынабын, үчүгэйдик сыһыаннаһабын.

*Мин аҕа-ийэ уонна уһуйаан обото буоларбын өйдөөһүнүм, дыоннуун, оболордуун сирдээх-
тик алтыһыым.*

Дьиз кэргэммэр истин, эйэбэс сыһыан олохтонуута. Мин ийэм-аҕам тапталлаах оболоро буо-
лабын, мин туспар дыонум кыһаналларын билэбин, мин кинилэри эмиэ таптыыбын, кыахпынан
дьиз үлэтигэр туһа кинитэ буолабын; дьиз кэргэн иһинэн олохтоммут бэйэ-бэйэбэс тапталы, үтүө
сыһыаны, үгэстэри тутуһабын, улахан киһи уонна оҕо дьиз кэргэн олоҕор суолтатын өйдүүбүн;
дьиз кэргэн дыонун убаастыыбын, киэн туттабын, истин, сылаас сыһыантан үөрэбин, дьиз кэр-
гэн иһигэр баар чугас дыонум ааттарын билэбин; ийэбэс ытыктабыл сыһыан миэхэ олохсуйар,
ийэбинэн киэн туттабын, киниттэн үөрэбин; ийэм биһигини көрөрүн-харайарын өйдүүбүн —
ийэбэр көмөлөһөбүн, соруудахтарын толоробун; биһиги дьиз кэргэн ил-эйэ олохтоохпут, бэйэ-
бэйэбитин таптыыбыт, кыһамныылаахтык сыһыаннаһабыт диэн билэбин; дьизтээби үөрүүлээх
түгэннэри оболорго, иитээччигэ кэпсиибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин; улууһум, куо-
ратым, дэриэбинэм аатын, олорор уулуссабын, төрөппүттэrim толору ааттарын, ханна тугу үлэ-
лиллэрин билэбин, кэпсиибин; чугас аймахтарбын, ыалларбын билэбин, кинилэргэ сылдыабын,
оболордуун добордоһобун, бииргэ оонньуубун.

*Мин дыону-сэргэни кытта хардарыта сыһыаным, алтыһыым (взаимоотношение, взаимо-
действие).* Атын оболуун тапсан оонньуубун; эрдэттэн кэпсэтэн иккилии буолан эбэтэр бөлөбүнэн
бииргэ оонньуубун, обону аатынан ыңырабын; мин иитээччилии бииргэ оонньуубун
сөбүлүүбүн, кини ыйытытыгар хоруйдуубун, иитээччи этиитин, сүбэтин ылынабын, иитээччи-
лиин, оболордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илии-
атах буолабын; үлэһиттэргэ, оболорго үтүө санаалаах, үтүө сыһыаннаах буолабын; бэйэбин үчү-
гэйдик сананабын, дьизбэр, уһуйаанга эрэллээхтик сылдыабын, кыбыстыбакка, симиттибэккэ
дыоннуун эйэбэстик алтыһабын; иитээччи уонна иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэлэрин билсип-
пин, кинилэри ааттарынан ыңырабын, кинилэрдиин көхтөөхтүк алтыһабын, кэпсэтэбин; быраас,
сиэстэрэ, атыһыт, суоппар уо.д.а. идэлээх дыону кытта алтыһабын, эйэбэстик сыһыаннаһабын.

Мин майгым-сигилим олохтонуутун бэрээдэгэ (этикет). Майгы-сигили олохсойуутун
бэрээдэгин судургу ньыматын билэбин, тутуһабын. Дыону көрүстэппинэ, эбэрдэлэһэбин — Үтүө
күнүнэн!, барарбар — Көрсүөххэ диэри! диибин, махтанабын: Махтал! Баһыыба. Көрдөһөбүн:
Бука диэн..., баһаалыста...; манньык «аптаах» тыллары улахан киһи санатыыта суох хамабатык
туттабын; уһуйаанга оболор эйэбэстик сыһыаннаһаллар, ким да атын обону ытаппат, бииргэ
оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдыаабат, уһуйаан оонньуура оҕо барытын киэнэ
диэн өйдүүбүн. Оболордуун алтыһарбар аптаах тыллары эмиэ туттабын; дыон-сэргэ ортотугар
анныяласпакка, хаһытаспакка сылдыабын, кыраны-кыамматы, кырдыабаастары, кыргыттары
инники аһарабын, кинилэри көрө-истэ сылдыахтаахпын билэбин.

*Мин тобуллабас өйүм-санаам, билиим-көрүүм, үөрүйэбим, сатабылым (интеллектуальное
Я).* Мин айылба, тулалыыр эйгэ, дыон-сэргэ уонна бэйэм туспунан элбэби билэ-көрө сатыыбын;
чинчийэн, кэтээн көрөн, тоқкоолоһон, холоон көрөн онгорон-тутан, сылыктаан тобуллабас өй-
бүн-санаабын сайыннарабын; мин билиибин-көрүүбүн күннээби олохпор туһанабын, күннэтэ
хатылаан эрчиллэбин, иитээччи ыйытытыгар ситэ-хото хоруйдуубун, оболорго тугу сатыырбын
көрдөрөбүн, тугу билэрбин үллэстэбин; мин билгэ билиибин ханатабын — өң эгэлгэтин кытта

салгы билсэбин: өгнөрү арааран билэбин; сыты, амтаны, тыаһы арааран билэбин, эттик ньуурун илиим иминэн быһаарабын.

Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгиэн-чэбдик сылдыым (физическое Я). Мин этим-сииним судургу тутулун, суолтатын, хайдах харыстаныхха сөбүн билэбин (бу — атахтарым, атахтарым сүүрэллэр, үрдүктэн ыстаммаппын, атахпын өлөрүөм, сэрэхтээх диэн өйдүүбүн; бу — харахтарым, харахтарым көрөллөр, харахпын быылан, киртэн харыстыбын; тэлэбиисэри, суотабайы, көмпүүтэри өр олорон көрбөппүн, харахпын мөлтөтөр диэн өйдүүбүн уо.д.а.); бэйэм сааспынан сүрүн хамсаныларбын баһылыбын, айылбам быһыытынан кыанабын, бэйэм кыахпынан сүүрэрбин-көтөрбүн, хамсана-имсэнэ сылдыарбын сөбүлүүбүн; бэйэбин ыраастык туттабын (муннубун ыраастыбын, тииспин, илиибин, сирэйбин сууна-сотто сылдыабын уо.д.а.), улахан киһини кытта тыыны, тарбах оонньууларын, харах эрчиллиитин, бэйэни имэриниини (самомассаж), олуктаах ыллыктарынан хаамыны уо.д.а. оноробун, сэрээккэлибин, салгынна элбэхтик сылдьан эрчимнээхтик хамсанабын; эппэр-сииммэр тастан дыайыны (салгын, ас, уу, итии-тымны, куһаҥан дыаллык уо.д.а.) билсэбин, харыстанабын, үтөө-мөкү өрүттэрдээгин өйдүүбүн.

Оҕо күннээби олобор, суолга, айылбаа сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута

Ис хоһооно

Мин уоттан сэрэниим. Умайар-умайбат эттиктэри, уокка сэрэхтээх тэрили, малы-салы билэбин, сэрэхтээхтик туттабын; электрическэй тэриллэри, гаас билиитэтин улахан дыоно суох тыыппаппын; уоттан сэрэхтээх буолууну, туохтан сылтаан уот турарын билэбин, тумна-тэйэ туттабын, уотунан оонньообоппун.

Мин биилээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим. Уһуктаах, биилээх тэриллэри сэрэнэн, сатаан туттар өөрүйэхтэрбин, сатабылларбын сайыннарабын.

Мин айылбаа сэрэхтээхтик сылдыым. Мин айылбаа сылдьан мээһэ-бэйдэ барбаппын, оту-маһы алдыаппаппын, үөнү-көйүүрү тыыппаппын диэн өйдүүбүн, тутуһабын; тыаа сылдьан улахан киһи өбүгэ сизирин-туомун тутуһарын билсэбин, дыонум этиитинэн, сир-дойду барыта иччилээх диэн билэбин (Байанай, Аан Алахчын, Хатан Тэмизрийэ уо.д.а.), сиргэ сэрэхтээхтик сылдыарга киһини харыстыыр туспа сир-туом баар диэн өйдүүбүн, тутуһабын; билбэт отоммун, оппун сизэбэппин, маска ыттыбаппын, мээһэ ыраах барбаппын.

Күннээби олохпор сэрэхтээх буолуум. Аһыырбар быһабынан өйдөөн туттабын, аһыы олорон биилкэнэн далбаатампаппын; үктэлинэн түһэрбэр булгуччу тутуһан түһэбин, утары тахсыбаппын, киһи түһэрин кэтэһэбин, ыксаабакка түһэбин-тахсабын, үктэлтэн ойуоккалаабаппын; аһаҥас балконтан, түннүктэн үөһэттэн өгөннөөбөппүн; төрөппүтэ уонна иитээччитэ суох дыэббиттэн, уһуйаантан хаһан да, ханна да барбаппын; тэлгэхтэ тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыыппаппын, уулуссаа бэйдэ сылдыар кыылга-сүөһүгэ чугаһабаппын; муннубун-кулгаахпын хаһан да хастыбаппын, таһырдыаттан киирдим да илиибин суунабын.

Суолга сэрэхтээх буолуум. Суолга сылдыы улахан сэрэхтээгин дыоммуттан билэбин, суолга сылдыы быраабылатын булгуччу тутуһабын; массыына айанныыр сиригэр хаһан да сүүрэ да, хаама да сылдыбаппын; турар тырааныспар кэнниттэн суолга ойон тахсыбаппын; светифору кэтиибин, от күөх уот умайдабына эрэ суолу «зебранан» туоруубун; бэлиспизинэн, самокаа-тынан хаһан да массыына сылдыар суолугар хатааһыла суохтаахпын диэн билэбин.

Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым. Билбэт туора дыоммор сэрэхтээхтик сыһыаннаһабын, тэйэ туттабын, ханна да барсыбаппын, кинилэртэн тугу да ылбаппын.

Мин дэҕиттэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыныым. Мин бэйэм, дыон-сэргэ, айылба, аан дойду туһунан барыны-барытын билэ-көрө сатыбын, дыоммуттан тоқкоолоһобун, тэлэбиисэр көрөбүн, оҕо кинигэлэрин дыоммор аахтаран көрөбүн-истэбин; интэриниэт мин өйбөр-санаабар кутталынан суоһуон сөптөөбүн туһунан улахан киһи этиитин ылынабын, көмпүүтэри, суотабайы дыонум көрүүтүнэн-истиитинэн кылгас кэмнэ туһанабын; улахан киһини кытта сылыктаан көрөн, ону-маны тутан-онорон, тойонноон-куолулаан, ырытан тобуллабас өйбүн-санаабын сайыннарабын; дыон-сэргэ ортотугар сылдыы быраабылатын, этикети билиибин

ханатабын, чингик ылынабын, дьоннуун алтыһарбар күннэтэ тутуһабын; быһыы-майгы үтүө өрүттэрин кэрэхсээн билсэбин, дьонго, тыынар-тыыннаахха сизрдээхтик сыһыаннаһабын, хамсыыр харамайы аһынабын, харыстыыбын.

Оҕо үлэ араас көрүнэр үтүө сыһыана олохтонуута

Ис хоһооно

Мин бэйэбин көрүнүүм-хараныым. Бэйэм суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин, тииспин кичэйэн суунабын, мыыланы, тараабы сөпкө туттабын, сотторунан кураанах ғына сатаан соттобун); киһи көмөтө суох сатаан танна-сыгыннахтана үөрэнэбин, сатаабат оҕолорго көмөлөһөбүн; бэйэм тас көрүнмүн көрүнэбин: танаспын-саппын сахсына-тэбэнэ, көннөстө, хомуна сылдыабын; аһылыкпын ыспакка-тохпокко бэйэм аһыбын, аһыыр тэриллэринэн (һыоска, биилкэ) сөпкө туттабын, салфетканан сөпкө сатаан туһанабын; оонньоон бүтэн баран оонньуурбун бэйэм хомуйабын, барытын чөкөтөбүн; таһырдыттан кириигэ танаспын-саппын тэбэнэбин, атабым танаһын соттобун, танаспын куурда уурабын.

Мин ийбэр-аҕабар илии-атах буолуум, сорудабы толоруум. Малы-салы, араас тэрили барытын киһи үлэлээн онорор диэн өйдүүбүн, харыстаан туһанабын; улахан киһини кытта бииргэ илии онгоһугунан дьарыктанабын; ханнык баҕарар үлэ сорууга уонна түмүгэ ситимнээбин өйдүүбүн (манныгы оноруум диэн соруктанан үлэлэтэхпинэ, ону ситиһиэхпин сөп диэн); дьыэ истас үлэтин улахан киһини кытта бииргэ онорсорго холонобун: иһит сууйсабын, быыл сотуһабын, муоста харбаһабын, тэлгэһэ ыраастаһабын, аһыах иннигэр остуолу тардабын: тэриэлкэни, чаасыны, һыосканы, биилкэни остуолга хас киһи олорорунан сөпкө уурабын; бэйэбиттэн кыралары (сурдьубун, балтыбын) улахан киһи этиитинэн көрсөбүн-хараһабын; дьыэ сүөһүтүн, кыылларын улахан киһи этиитинэн, көрдөрүүтүнэн хараһабын (куоскаҕа үүт биэрэбин, куруолугу, кууруссаны аһатабын, һырэйгэ эдьиийбининин, улахан киһилиин үүт эмтэрэбин).

Улахан дьон үлэтин, үлэ тэрилин, тизхиньикэни билсимиим. Атыһыт уонна быраас идэтин тэннээн көрөн уратытын билсиим, атыһыт, быраас үлэтигэр үчүгэйдик сыһыаннаһабын, кини танаһын-сабын, үлэлиир тэрилин ойуулаан кэпсиибин, маҕаһыыннаах, балыһалаах буолан оонньуубун; суоппар, ГАИ үлэһитин идэтин билсигэн сэргиибин, массыына чаастарын (кузов, көлөһө, кэбиинэ, уруул, бампер уо.д.а.) билэбин, ГАИ үлэһиттэн суолга этэннэ сылдыы тутулуктаабын өйдүүбүн, ГАИ-лаах буола оонньуубун; тырааныспары көрүннэринэн араарабын (синэн сүүрэр, уунан устар, салгынынан көтөр). ГАИ тохтоппот массыыналарын (суһал көмө, полиция, пожарной) билэбин; туттааччы идэтин билсэбин, дьыэ тутуутун араас быһытын арааран өйдүүбүн: хотон, дьыэ, ампаар, күөстэнэр сайынны дьыэ. Дьыэни туох матырыйалтан оноруохха сөбүн этэбин (кирпииччэ, таас, мас, бетон), илиинэн онгоһукка бырабыллар эттиктэртэн дьыэлэри оноробун; тизйэр тырааныспар, кран-массыына, эскаватор үлэтин туһунан уонна тизйэр тырааныспар тутулун билэбин; сана дьыэ тутуутугар, улахан таһаҕастары тизйиигэ-сүөккээһиннэ анал тизхиньикэ тизйэрин-сүөккүүрүн түбэһэн көрөбүн-истэбин, таһаҕас тизйиитигэр элбэх тизхиньикэ үлэлиирин өйдүүбүн.

Улахан дьон үлэтэ, дьон үлэтин түмүгэ. Уһуһаанна мин улахан киһи үлэтин кэтээн көрөбүн, кыттыһабын, холобур: аһылык тардарга көмөлөһүү, иһит хомуйсуута; бөлөх иһин чэнчиктик, чэбэрдик тутуу; оонньууру сууйуу уо.д.а.; чугас аймахтарым уонна билэр дьонум идэлэрин: атыһыт, бэтэринээр, суоппар, быраас уо.д.а. билсэбин; үлэ хаамыытын, тутулун билэбин уонна үлэҕэ туттар сөптөөх эттиктэри, тэриллэри талан ылан, сатаан туһанабын; кумааһыттан, хордуонкаттан, айылҕа эттиктэриттэн, туһаттан тахсыбыт маллартан араас онгоһуктары оноро үөрэнэбин; туойунан, быластылыынынан эллээн онорорго холонобун; үлэ хаамыыта түмүгүн кытта ситимнээбин өйдүүбүн; холобур: асчыт аһылык минһыгэс, тотоойу буоларыгар тугу хайдах астыырын, танас сууйааччы танас ыраас буоларын хайдах ситиһэрин билэбин уо.д.а.; дьон онорбут дьыэҕэ уонна уһуһаанна туттуллар тэриллэрин кэрэхсиибин, улахан киһи көрүүтүнэн, этиитинэн тутта үөрэнэбин; бэйэм, улахан дьон, оҕолор үлэлээн онорбуттарын харыстыыбын, кичэллээхтик, сэргэнэн туттабын.

Мин өбүгэм уус дьонун, хомоҕой тыллаах сэхэнньиттэрин билсиим, кинилэринэн киэн туттуум. Эбэм тикпит туос иһитин, эһэм чочуйбут чорооннорун ойуутун көрүү-истии, эһэм таптайбыт сахалыы быһахтарын, онорбут талах онгоһуктарын (талах олоппос, оонньуур ынах,

обус) кытта билсигэбин, туһанабын; балыыһа суобуна мин хос эбэм-эһэм кыра оҕо эрдэхтэринэ былыр эмтээх отунан эмтиир дыону, аныгы быраастар эмиэ эмтээх оту туһаналларын дыонум кэпсээнинэн билэбин; эмтээх оттор тустарынан дыоммуттан истэбин-билэбин, ийэм миигин отунан эмтиирин туһанабын; олонхолору айбыт улуу олонхоһуттары, уус-уран айымньыны айбыт суруйааччылары (С. Данилов, П. Тобуруокап уо.д.а.) билсэбин, сэргээн-кэрэхсээн олонхону уонна уус-уран айымньылары истэбин; өбүгэм уус дыонунан, эмчиттэринэн, хомоҕой тыллаах сэхэнииттэринэн киэн туттабын.

Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

Ис хоһооно

Мин бэйэбин дыһуннаах киһи быһыытынан билиниим. Мин бэйэбин үчүгэйдик сананабын, эр санаалаах сылдыбын; мин улааттым — элбэҥи билэбин, сатыыбын, оонньуубун, бэйэм аһыбын, суунабын-тараанабын, таһнабын, атын оҕоҕо көмөлөһөбүн; тугу эмит кыайбат-сатаабат буоллахпына, улахан киһиттэн үөрэнэммин, бэйэм эрчиллэммин биитэр улааттахпына син биир сатыабым диэн эрэх-турах сананабын; атын оҕону, киһини эмиэ мин курдук дыһуннаах үчүгэй дыон диэн ылынабын, кинилэри кытта сизэрдээх сыһыаны олохтуубун.

Мин дыайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дыон-сэргэ ортотугар сизэрдээхтик сылдыбым, бэйэбин салайыныым. Мин оҕолордуун тапсан оонньуубун, оҕону туораттахпына, хомойуо диэн өйдүүбүн; оонньууга оҕолуун кыайан быһаарсыбат түгэммэр, иитээччиттэн ыйытабын, сүбэлэттэрэбин, оҕону охсубаппын, бэйэбин туттунабын; мин дыонум утренникка кэллэхтэринэ, үөрэбин, кыһаллан туран ылыыбын, хоһоон ааҕабын, үгкүүлүүбүн; атаахтааммын тугу да гыммакка олордохпуна, дыонум хомойоллор, кыбысталлар диэн мин өйдүүбүн; мин дыайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолар диэн улахан киһи этиитин ылынабын, бэйэм майгыбын үтүө өттүгэр салайына сатыыбын.

Мин бырааптаахпын уонна эбээһинэстээхпин диэн билиниим. Улахан киһи өйдөтүүтүнэн быраап уонна эбээһинэс баар диэн билэбин; мин бырааптаахпын, атын киһи эмиэ бырааптаах, биһиги тэн бырааптаахпыт, онон мөккүөрдээх түгэннэргэ кэпсэтэн, тыл тылга киирсэн, эйэ дэмнээхтик быһаарсыахтаахпыт диэн улахан киһи өйдөтүүтүн ылынабын; улахан киһи көмөтүнэн бырааппын уонна эбээһинэспин билсэбин; эбээһинэспин толорботохпуна, бэйэбэр да, атын да дыонго куһаҕаны оноробун диэн өйдүүбүн; сизэрдээх быһыым-майгым төрүтэ быраабы уонна эбээһинэһи тэннэ тутан толоруу буоларын улахан киһиттэн истэ үөрэнэбин.

Айылбаҕа, дыон-сэргэ ортотугар сылдыбы, оҕолордуун алтыһы — барыта төрүт нуор-малаах, быраабылалаах, ону тутуһуу булгуччулаабын мин өйдөөһүнүм. Дыон-сэргэ олохтообут быраабылатын тутуһуу булгуччулаабын мин өйдүүбүн; сэрэхтээхтик сылдыбы быраабылатын кэстэхпинэ, мин алдьархайга түбэһиэхпин сөп диэн өйдөөн, булгуччу тутуһабын; оҕолордуун оонньуурбар быраабыланы кэстэхпинэ, оонньуу ыһыллар диэн өйдүүбүн, онон хаһан да оонньуу быраабылатын кэспэппин; айылбаҕа сылдыбы быраабылатын кэстэхпинэ, айылба кэхтэр, хомойор диэн өйдүүбүн, онон быраабыланы тутуһабын; дыон-сэргэ ортотугар сизэрдээхтик сылдыбы быраабылатын билэбин, ким да сэмэлээбэтин, кимиэхэ да мэхэйдээбэт курдук дыон-сэргэ ортотугар үчүгэйдик сылдыбын.

Мин бэйэбиттэн ураты дыһуннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕоҕо сизэрдээхтик сыһыаннаһыым. Ураты оҕону туораппаппын, кинини кытта оонньуубун, оҕолуун хардарыта дыайсан бииргэ ону-маны айан оноробут; оҕону өйдүү сатыыбын, иирсээнэ суох эйэ дэмнээхтик кэпсэтэн биир санааҕа киирэ сатыыбын, олох өйдөспөт түгэннэ улахан киһиэхэ быһаартарабын; Аан дойдуга баар омуктар (холобур, англичанин, японец, африканец) култуураларын билсэн, кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, кинилэргэ ыалдьыттаахпын, кинилэрдиин добордоһуохпун баҕарабын; мин кырдыаҕас киһи миигиннээбэр бытаан, туттара-хаптара мөлтөх, кыайан истибэт-көрбөт диэн өйдүүбүн, аһынабын, кырдыаҕаска көмөлөһөбүн, кини сорудабын, көрдөһүүтүн толоробун, кырдыаҕаһы ытыктыыбын, кини мындыр этиитин истэбин, ылынабын.

Дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

Ис хоһооно

Мин ийэм-аҕам, дьиз кэргэним, аймахтарым. Мин ийэм, аҕам толору ааттарын билэбин, ааттыбын, үлэлиир тэрилтэлэрин, тэрилтэбэ киминэн үлэлииллэрин билэбин, эһэм, эбэм ааттарын билэбин, ааттыбын, төрөппүттэrim ийэтэ-аҕата буолалларын билэбин. Бииргэ төрөбүттэrim ааттарын билэбин, эдьий, убай, балыс, быраат диэн араарабын, ким тугунан дьарыктанарын билэбин (оскуолаҕа үөрэнэр, уһуйаанна сылдьар...).

Мин уһуйааным, түөлбэм, нэһилиэгим. Мин уһуйааным аатын билэбин, сылдьар бөлөхпүн ааттыбын, уһуйааным үлэһиттэрин, иитээччилэрин, иитээччи көмөлөһөөччүлэрин, дьарыктыыр уһуйаан атын үлэһиттэрин, бииргэ бөлөххө сылдьар оҕолорум ааттарын билэбин, ааттарынан ынырабын, ордук тапсан оонньуур оҕолорбун доҕорум, табаарыһым диэн арааран ааттыбын.

Олорор нэһилиэгим, улуһум аатын билэбин, ааттыбын, нэһилиэгим тэрилтэлэрин ааттарын билэбин (кулууп, балыһа, оскуола, уһуйаан, маҕаһыын, аптека, бибилиотэка); олорор нэһилиэгим баһылыгын аатын билэбин, ааттыбын.

Мин төрөбүт дойдум — Саха сирэ. Саха сирин былаабын билэбин, атын былаахтартан араарабын. Саха сирин киин куоратын аатын билэбин, ааттыбын, бэлиэ сирдэрин билэбин (булуоссаттар, паарка...). Саха сирин тыатын кыылларын, көтөрдөрүн билэбин, ааттыбын.

Мин — Россия гражданинабын. Россия киин куората Москва диэн билэбин, Бэрэсидьиэнин аатын билэбин, ааттыбын, былаабын араарабын, Россияҕа араас омок дьонно олороллор (нуучча, саха, эбээн) диэн үөрэтэн билэбин, нуучча норуотун култууратын: ырыатын, үгкүүтүн, остуоруйатын билэбин.

Мин Сир (планета) олохтообубун. Сир планетаҕа олорор дьон бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт диэн өйдөбүлү ылынабын. Күн, ый халлаан эттиктэрэ буолаллар диэн быһаарабын. Киһи олохсуйарыгар саамай табыгастаах Сир планета буоларын билэбин; Сиргэ араас омоктар олороллор диэн билэбин. Аһыйах омок култууратын, таһаһын-сабын үөрэтэбин.

5—6 СААСТААХ ОҕО

Оҕо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

Ис хоһооно

Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыныым (эмоциональное Я). Сирэйэби-харабы, куолаһы уларытан, хамсанан-имсэнэн уйулҕа араас туругун быһаарабын, көрдөрөбүн (дьиктиргээһин, соһуйуу, үөрүү, көрдөөх буолуу, хомойуу, соһуйуу, амарах-аһыныгас санааланыы, нарын-намчы буолуу, сүөм түһүү, сөбүү-махтайыы уо.д.а.); оҕолордуун, улахан киһилиин, кырдыаҕастыын, доруобуйа өттүнэн хааччахтаах оҕолуун сирдээхтик алтыһабын; атаҕастаммыкка, мөлтөххө көмөлөһөбүн, ээл-дээл сыһыан сатамматын өйдүүбүн; бэйэм уонна атын киһи үөрэрин, хомойорун, кыһыһарын, куттанарын, астынарын арааран билэбин; киһи уйулҕатын туругун кытта кини дьайыыта, оноруута ситимнээбин өйдүүбүн; атын оҕо, улахан киһи үөрүүтүн-хомолототун тэҥнэ үллэстэбин, аһынабын, бэйэм кыахпынан көмөлөһө сатыбын, искусство оонньуутугар, уйулҕа этюдтарыгар киһи уйулҕатын туругун көрдөрөбүн, быһаарабын.

Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я). Мин — уолбун (кыыспын), улааттаһына, уолан киһи, онтон эр киһи, кырыйдаһына, оҕонньор (кыыс куо, онтон дьахтар, эмээхсин) буолабын; эр киһи уонна дьахтар уратылаахтарын (эт-сиин быһыыта-таһаата, баттахтара, таһастара уо.д.а.) бэлиэтиибин; мин — уолбун: күүстээхпин, хорсуммун, кыраны-кыамматы атаҕастаабаппын, аһынабын, кыраҕа, кырдыаҕаска көмөлөһөбүн, кыһы, дьахтары, эмээхсини ытыктыбын, кинилэр этиилэрин болҕойон истэбин; мин — кыыспын: нарыммын-намчыбын, сэмэйбин, чөкөтүк, чэбдиктик туттабын, кыраны-кыамматы аһынабын, харыстыбын; уолу, эр киһини, оҕонньору ытыктыбын, кинилэргэ болҕомтолоохтук сыһыаннаһабын; уол, кыыс уратытынан мин дьыһэ-уокка көдүүстүүбүн, улахан киһиэхэ илии-атах буолабын; ыал аҕата, эһэтэ, уола мастыыр, оттуур, муус ылар, дьыэтин кыстыкка бэлэмниир, бултуур-алтыыр, балыктыыр дьарыктаабын билэбин-көрөбүн, улааттаһына, байанайдаах булчут буолар ыра санаалаахпын;

ыал ийэтэ ас астыыр, дьизни-уоту сууйар-сотор, чөкөтөр, кизэргэтэр, оёону-урууну көрөр-харайар, мин улааттахпына, ийэм курдук ыраас, сылаас, мааны дьизлэниэм; ханнык бабарар үлэ да, дьарык да уол эрэ, кыыс эрэ кизнэ диэн хааччаба суобун өйдүүбүн, мин дьонум ким тугу сатырынан, кыайарынан хардарыта көмөлөсүһэллэр, кыттыһан барытын бииргэ толоробун; кыыс оёо, эдьий, ийэ, эбэ бэйэлэрин көрүнэллэрин, маанымсыйалларын, симэнэллэрин, кэрэ дьүһүннээх буолалларын кэрэхсибин; аҕам, убайым, эһэм сууна-тараана, ыраас, мааны танастаах-саптаах сылдыалларыттан үөрэбин; эр киһи, убайым, аҕам, абаҕам, таайым, эһэм этин-сиинин хатарынар-чэбдигирдэр, эрчиллэр, сөбүлүүр успурдун көрүнүнэн дьарыктанар, күүстээх-уохтаах, эрчимнээх эр хоһуун буолалларын кэрэхсибин; кыыс оёо, эдьий, ийэ, эбэ успурдунан дьарыктаналларын сэргиибин.

Мин саха омук буоларбын билиниим (этническое Я). Мин — сахабын, ийэм-аҕам сахалар, олорор сирим, төрөөбүт дойдум — Саха сирэ, мин сахалыы сангарабын диэн билэбин; саха олонхотун, үгэһин, олобу көрүүтүн, сизрин-туомун билэбин, сэргиибин-кэрэхсибин, ылынабын, күннээби олохпор тутуһабын; саха киһитин сизринэн кизнэ көбүстээхпин, холкубун, эйэбэспин, саха дьонунан кизнэ туттабын; күннэтэ алтыһар нуучча, эбээн омугун култууратын билсэбин; Россияба олорор татаар омук култууратын кэрэхсибин; тас дойдуну кытта билсэбин (Япония, Англия, Индия, Хотугу Америка, Африка); атын омуктар саха омугун курдук эмиэ дьонун-мааны дьонноохтор диэн билэбин, кинилэргэ убаастабыллаахтык сыһыаннаһабын.

Мин аҕа-ийэ уонна уһуйаан оҕото буоларбын мин өйдөөһүнүм, дьоннуун, оҕолордуун сизрэ-дээхтик алтыһыым (социальное Я).

Дьиз кэргэммэр истин, эйэбэс сыһыан олохтонуута. Дьиз кэргэн иһинэн олохтоммут бэйэ-бэйэбэ тапталы, үтүө сыһыаны тутуһабын, улахан киһи уонна оҕо дьиз кэргэн олоҕор суолтатын өйдүүбүн; истин, сылаас сыһыантан үөрэбин, аймахтарым, чугас дьоннорум толору ааттарын билэбин; дьоммун кытта эйэбэстик сыһыаннаһабын, кырдыаҕаһы ытыктыыбын; дьиз кэргэн төрдө-ууһа: хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аҕа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, сурус ини-бии, диэн өйдөбүллэри билэбин; уруу-аймах — таай, сангас, эдьий, күтүөт, бу мин аймахтарым, урууларым диэн билэбин, ынырарбар, кэпсэтэрбэр ити тыллары туттабын; аймахтаһы сизрэ: ыалдьытымсах, кэһиимсэх буолуу, хардарыта көмөлөсүһүү үчүгэй быһыы диэн өйдүүбүн, билэбин; чугас дьонум ханна үөрэнэллэрин, үлэлиллэрин билэбин, дьиз кэргэн дьонунан кизнэ туттабын, биһиги аймах дьоно ил-эйэ олохтоохтор, бэйэ-бэйэлэрин таптыыллар, кыһамныылаахтык сыһыаннаһаллар диэн билэбин; үөрүүлээх түгэннэри табаарыстарбар, билэр дьоммор кэпси-бин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин; дьонум-сэргэм туһунан ыйытыыларга хоруйдуубун.

Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһыаным, алтыһыым (взаимоотношение, взаимодействие). Уһуйаанга оҕолордуун тапсан дуоһуаа оонньуубун; эрдэттэн кэпсэтэн, оонньууру үллэстэн, оонньуу хаамытын быһаарсан бөлөбүнэн бииргэ оонньуубут; оҕону барытын аатынан эйэбэстик ынырабын; мин иитээччилин көхтөөхтүк алтыһабын — кини биһигини кытта бииргэ оонньуурун сөбүлүүбүн, кини ыйытыытыгар хоруйдуубун, иитээччи этиитин, сүбэтин ылынабын, иитээччилин, оҕолордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илии-атах буолабын; мин дьоннуун хардарыта алтыһарбар кинилэри өйдүү сатыыбын, кыһыһырсыбат, иирсибэт курдук бэйэбин салайынабын; кыбыстыбакка, симиттибэккэ дьоннуун эйэбэстик кэпсэтэбин; араас идэлэри билсэбин, уһуйаан электригин, дворнигы үлэтин-хамнаһын билсэбин; электрик, дворник үлэтин кэрэхсибин, электриккэ, дворникка үтүөтүк сыһыаннаһабын, кинилэр оҕолорго кыһаллан үлэлиллэрин өйдүүбүн, электрик, дворник буолан оонньуубун; «скорай помощь» буолан оонньуубун, онно «суоппар» да, «санитар» да, «быраас» да, «ыарыһах» уо.д.а. оруолларын үллэстэн, оонньуу хаамытынан оҕолордуун сыһыан олохтуубун.

Мин майгым-сигилим олохтонуутун бэрээдэгэ (этикет). Киһи майгыта-сигилитэ араас буолар диэн өйдүүбүн: элэккэй-эйэбэс, сытыары-сымнабас уо.д.а. оҕо баар буолар диэн араарабын. Оҕо майгытыттан тутулууга суох эйэбэстик сыһыаннаһабын; майгы-сигили олохтонуутун бэрээдэгин ирдэбилин билэбин, тутуһабын: кэпсэтэ турар дьону быһа түспэппин, оҕолору саба сангаран кэбиспэппин; «аптаах» тыллары улахан киһи санатыта суох бэйэм хамабатык туттабын; уһуйаанга оҕолор бэйэ-бэйэлэригэр эйэбэстик сыһыаннаһаллар, ким да атын оҕону ытаппат, бииргэ оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдьаабат, уһуйаан оонньуура оҕо барытын кизнэ диэн өйдүүбүн, кими да кытта этиспэппин-охсуспаппын, иирсээннээх сыһыан киһиэхэ барытыгар куһаҕан диэн өйдүүбүн; оҕолордуун алтыһарбар «аптаах» тыллары туттабын; оҕолордуун бииргэ

дьарыктанарбар хардарыта өйдөһөр, көмөлөсүһэр ордугун өйдүүбүн, онон оѳоѳо тийэр гына быһаарсабын, кини этэрин үчүгэйдик өйдүү сатыыбын; дьон-сэргэ ортотугар анньыаласпакка, хаһытаспакка сылдыабын, кыраны-кыамматы, кырдыабастары, кыргыттары инники аһарабын, кинилэри көрө-истэ, көмөлөһө сылдыахтаахпын билэбин.

Мин тобуллабас өйүм-санаам, билиим-көрүүм, үөрүйэбим, сатабылым (интеллектуальное Я). Улахан киһи көмөтүнэн айылба, тулалыыр эйгэ уонна дьон-сэргэ бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнээхтэрин өйдүүбүн, киһи айылбаа дьайыыта күүстээх диэн билэбин; мин улахан киһилиин бииргэ чинчийэн, кэтээн көрөн, тоқкоолоһон, холоон көрөн онгорон-тутан, сылыктаан айылба уонна киһи хардарыта дьайсалларын өйдүүбүн, бэйэ-бэйэлэриттэн тутулуктаахтарын быһаарабын; мин билиибин-көрүүбүн күннээби олохпор туһанабын, иитээччи ыйытытыгар ситэ-хото хоруйдуубун, оѳолорго тугу сатыырбын көрдөрөбүн, тугу билэрбин үллэстэбин; мин билгэ билиибин хангатабын — өң эгэлгэтин кытта салгы билсэбин: сырдык-хараҥа, сылаас-тымныы өңнөрү арааран билэбин; сыты, амтаны, тыаһы арааран билэбин, эттик ньуурун илиим иминэн быһаарабын: ньалбархай, хатыылаах, тымныы-сылаас уо.д.а. тулалыыр эйгэ туһунан билиибин күннэтэ хангатабын.

Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгиэн-чэбдик сылдыым (физическое Я). Мин киһи быһыытынан этим-сииним тутулун билэбин, суолтатын өйдүүбүн — мэйиибинэн толкуйдуубун, кулгаахпынан истэбин, харахпынан көрөбүн, муннубунан сыты билэбин, илиибинэн тутатын-хабабын, атахпынан сүүрэбин, тылбынан санарабын, ас амтанын билэбин, тииспинэн ыстыыбын уо.д.а. быһаарабын; ас киһиэхэ туһатын билэбин, күүс киллэрэр, улаатарга көмөлөһөр диэн өйдүүбүн, ыксаабакка үчүгэйдик ыстаан аһыыбын; чэнчистик туттабын, бэйэбин көрүнэбин-харанабын, танаспын-саппын хомунабын, баттахпын тараанабын, атабым танаһын ыраас-танабын, тынгарахпын кырынабын, тииспин суунабын, айахпын сайбанабын, сирэйбин, илиибин мыылалаан суунабын; сайын элбэхтик сөтүөлүүбүн, күн уотугар сыламныыбын, кыһыннары-сайыннары таһырдыа, ыраас салгынна сылдыабын, үлэ туһатын өйдүүбүн; эрсиими тутуһабын (кэмигэр утуйуу, аһаһын, дьаарбайыы), сарсыардаанньы хамсаныылаах эрчилли, эти-сиини чэбдигирдии, битэмииннээх аһылык, сибизһэй обуруот аһа, буруукта, сир аһа, эмтээх оттор киһи доруобуйатын бөбөргөтөллөр диэн билэбин; куһаҥан дьаллык киһи этин-сиинин сүһүрдэр, өйүн-санаатын кэбиннэрэр диэн билэбин, бэйэбин харыстанабын; чэгиэн-чэбдик буоллахпына, доруобай буолуом, ыалдьыам суоҕа диэн өйдүүбүн; доруобай киһи элбэхтик оонньуур, үчүгэйдик үөрэнэр, үлэни кыайар, ыарахантан чабыйбат диэн билэбин.

Оѳо күннээби олоѳор, суолга, айылбаа сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута

Ис хоһооно

Мин уоттан сэрэниим. Уот сэрэхтээбин туһунан мин өйдүүбүн: испиискэни, гааһы, уот розеткатын тыппаппын; туох умайарын, умайбатын билэбин, уоттан куруутун сэрэхчэй, харыстана сылдыабын; уот турар түгэнигэр саспакка куотуохтаахпын, улахан дьонно биллэриэхтээхпин диэн өйдүүбүн.

Мин биилээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим. Биилээби-уһуктаабы (кыптыыйы, быһабы, иннэни, тоһобону уо.д.а.) улахан киһитэ суох ылбаппын, туттубаппын, оонньообоппун; улахан киһини кытта бииргэ олорон киниттэн үөрэнэн кыптыыйы, быһабы таба туттабын.

Мин айылбаа сэрэхтээхтик сылдыым. Мин ойуурга улахан киһилиин эрэ сылдыабын; үөнү-көйүүрү тыппаппын: билбэт тэлэйбин, отоммун, оту-маһы амсайбаппын, айахпар уктубаппын; улахан киһи көңүлэ суох сир аһын сизбэппин — сүлүһүннээх буолуон сөп; дьоммун сүтэрдэхпинэ, биир сиргэ турабын (олоробун), улаханньык хаһытаан дьоммун ынгарабын; ханна да куоппаппын, дьоммун кытта бииргэ сылдыабын; дьизбэр олордохпуна, этиннээх ардах түстэбинэ, ааммын, түннүкпүн барытын сабабын; ууга улахан киһини кытта эрэ киирэбин, кини көрөр, тийэр сиригэр сылдыабын; биилбинэн ууга сылдыабын, дириннэ киирбэппин; өрүскэ, күөлгэ улахан киһитэ суох киирбэппин, уулаах сир үрдүк сыырын кытытыгар турбаппын, тон бадарааны, тымныы чалбабы тэпсибэппин, этиннээх ардахха мас анныгар саспаппын; уу тонуута мууска киирбэппин.

Күннээби олохпор сэрэхтээх буолуум. Аһыырбар быһабынан өйдөөн туттабын, аһыы олорон

биилкэнэн далбаатампаппын; үктэлинэн түһэрбэр булгуччу тутуһан түһэбин, утары тахсыбаппын, киһи түһэрин кэтэһэбин, ыксаабакка түһэбин-тахсабын, үктэлтэн ойуоккалаабаппын; аһаҕас балконтан, түннүктэн үөһэттэн өгөһөнөөбөппүн; төрөппүтэ уонна иитээччитэ суох дьизэбиттэн, уһуһаантан хаһан да, ханна да барбаппын; тэлгэһэ тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыппаппын, уулуссаҕа бэйдиз сылдыар кыылга, сүөһүгэ чугаһабаппын; муннубун, кулгаахпын хаһан да хастыбаппын, таһырдыттан киирдим да илиибин суунабын.

Суолга сэрэхтээх буолуум. Суолга сылдыһы улахан сэрэхтээбин дьоммуттан билэбин, суолга сылдыһы быраабылатын булгуччу тутуһабын; массыына айанныыр сиригэр хаһан да сүүрэ да, хаама да сылдыһабаппын; турар тырааныспар кэнниттэн суолга ойон тахсыбаппын; светофору кэтиибин, от күөх уот умайдаһына эрэ суолу «зебранан» туоруубун; бэлисипиэдинэн, самокаа-дыннан хаһан да массыына сылдыар суолугар хатааһылыа суохтаахпын диэн билэбин, быраабылалары булгуччу тутуһабын.

Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым. Билбэт туора киһибин кытта кэпсэппэппин, туора киһиттэн тугу да ылбаппын, ыһырдаһына, кинини кытта барсыбаппын; билбэт киһим тон-суйдаһына, дьизэм аанын аспаппын, кинини кытта кэпсэппэппин, ааспат-арахпат, киирэ сатыыр түгэнигэр ыалбын, дьоммун ыһырабын.

Мин дэҕиттэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыныым. Мин бэйэм, дьон-сэргэ, айылҕа, аан дойду туһунан барыны-барытын билэ-көрө сатыыбын, дьоммуттан тоқкоолоһобун, тэлэбиисэр көрөбүн, оҕо кинигэлэрин дьоммор аахтаран көрөбүн-истэбин; интэриниэт мин өйбөр-санаабар кутталынан суоһуон сөптөөбүн туһунан улахан киһи этиитин ылынабын, көмпүүтэри, суотабайы дьонум көрүүтүнэн-истиитинэн кылгас кэмнэ туһанабын; улахан киһини кытта сылыктаан көрөн, ону-маны тутан-онорон, тойонноон-куолулаан, ырытан тобуллаҕас өй-бүн-санаабын сайыннарабын; дьон-сэргэ ортотугар сылдыһы быраабылатын, этикети билиибин ханатабын, чинник ылынабын, дьоннуун алтыһарбар күннэтэ тутуһабын; быһыы-майгы үтүө өрүттэрин кэрэхсээн билсэбин, дьонго, тыынар-тыыннаахха сиэрдээхтик сыһыаннаһабын, хамсыыр харамайы аһынабын, харыстыыбын.

Оҕо үлэ араас көрүнэр үтүө сыһыана олохтонуута

Ис хоһооно

Мин бэйэбин көрүнүүм, хараныым. Мин ыспакка-тохпокко суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин, тииспин кичэйэн суунабын, мыыланы, тараағы сөпкө туттабын, сотторунан кураанах гына сатаан соттобун), кыра балтыбар, суруспар көрдөрөн үөрэтэбин, көмөлөһөбүн, суунан-тараанан бүтэн баран, бэйэм кэннибиттэн барытын хомуйабын; сатаан бэйэм таңнабын-сыгын-һахтанабын, сатаабат кыра оҕолорго көмөлөһөбүн, үөрэтэбин; бэйэм тас көрүҥмүн көрүнэбин: таңаспын-саппын сахсына-тэбэнэ, көннөстө, хомуна сылдыһабын, таһырдыттан кириигэ таңаспын-саппын тэбэнэбин, атабым таһаһын соттобун, таңаспын куурда уурабын, оҕолортон эмиэ оннук гыналларын ирдиибин; дьизэтээби үлэбин ханатабын (орон хомуйуута, быыл сотуута, чааскылары сууйуу, муостаны харбааһын); бэйэм кыабым иһинэн үлэни хара маннайгыттан кыһаллан үлэлииргэ дьулуһабын; үлэһит киһи этэ-сиинэ чэбдик, бэйэтин кыанар, тулуурдаах, толкуйдаах буолар диэн өйдүүбүн; уол да, кыыс да буолан уһанабын: оскуоманы өтүйэнэн саайабын, хаптаһыны эрбиибин; иистэнэбин: боростуой сииктэри тигэбин, тимэх тигэбин, оҕуруо тигэбин, туоһунан тигэргэ холонобун, сиэли тыытабын, хатарга холонобун, оҕоһук оноробун, ас астыр-га кыттабын — бу барыта мин бэйэм олохпор туһалаах диэн өйдүүбүн.

Үлэ, дьон үлэтин түмүгэ. Үлэ хаамыытын, тутулун билэбин уонна үлэҕэ туттар сөптөөх этиктэри, тэриллэри талан ылан, сатаан туһанабын; улахан киһи үлэтигэр кыттыһабын, холобур: ийэбэр остуолга аһылык тардарга, иһит хомуйсарга; оонньууру сууйууга, тэлгэһэни хомуйууга уо.д.а.; кумаахыттан, хордуонкаттан, айылҕа этиктэриттэн, туһаттан тахсыбыт маллартан араас оҕоһуктары оноро үөрэнэбин, дьарыкка туттуллар тэриллэри, оонньууга туттуллар атрибуттары, бэлэхтэри, сувенирдары, киэргэллэри оноробун, оҕоһуктарбын оонньуурбар туһанабын; үлэ хаамыыта түмүгүн кытта ситимнээбин өйдүүбүн; тупсаҕай көрүҥнээх оҕоһугу онорууга киһи эрдэттэн сорук туруорунан, үлэтин торумнанан бэлэмнэниэхтээх, барытын кичэйэн туттуохтаах, кыһаллан туран сүрбүлдьээбэккэ, ортотуттан бырахпакка оноруохтаах диэн улахан киһи этиитин ылынабын; дьон онорбут дьизэ уонна уһуһаанна туттуллар тэриллэрин кэрэхсиибин, тутта

үөрэнэбин, харыстыбын; киһи дьарыга элбэх диэн өйдүүбүн: тыа хаһаайыстыбатын үлэтэ (сүөһү, сылгы, таба көрүүтэ, обуруот аһын үүннэри), булт, бырамыысыланнас, тырааныспар, тутуу үлэтэ уо.д.а. араас идэлэр, дьарыктар бааллар диэн билэбин, улааттахпына, ханнык идэни баһылырбын, киминэн үлэлиирбин толкуйдуубун; улахан дьон үлэлээн-хамсаан аһы, танаһы онороллор диэн өйдүүбүн; дьон үлэлээн онорбутун харыстыбын, күндүргэтэбин.

Улахан дьон үлэтин, үлэ тэрилин, тиэхиныкэни билсиһиим. Тыйаатыр үлэһитэ — артыыс идэтин, кини үлэлиир тэрилин: көстүүм, грим, араас атрибуттар, реквизиттэр диэн билсэбин; тыйаатыр, киинэ, эстрада ханнык бабарар оруолун оонньуур дьон дьобурдаах артыыс буолаллар диэн өйдүүбүн; артыыс идэтэ ханнык бабарар идэ курдук дьонго-сэргэбэ туһалаабын, дьону сынньатарга, үөрдэргэ, сэргэхситэргэ аналлаабын билэбин; араас аныгы тиэхиныкэ үлэтин мин салгыы билсэбин: ханнык деталлаабын, хайдах үлэлиирин — хаамар экскаватордар, подъемнай краннар, комбайынар, тыраахтардар, сөмөлүөттэр, бөртөлүөттэр, космоска көтөр аракыаталар, спутниктар уо.д.а. (сорох көрбөт тиэхиныкэбин оҕо оонньуунан билсэбин); дьыэ иһинээби төлөпүөн, араадыһа, тэлэбиисэр, көмпүүтэр, чаһылар, видеокамера уо.д.а. аныгы тэрили, аҕам уһанар тэрили, ийэм дьыэ иһигэр туттар араас тиэхиныкэтин билсэбин, сэргэхтикт туттарга үөрэнэбин, улахан киһи баарыгар, көрөн турдабына туттабын.

Мин өбүгэм уус дьонун, эмчиттэрин, хомоҕой тыллаах сэхэнньиттэрин билсиим, кинилэринэн киэн туттуум. Эбэм ийһин, кини тикпит чаппараабын, билэтин, үтүлүгүн уо.д.а. сахалыы танаһын, эһэм таптайбыт хотурун, сахалыы быһахтарын, онорбут талах оноһуктарын кытта билсигэбин, туһанабын, эбэбинэн-эһэбинэн киэн туттабын; хос эбэм-эһэм былыр эмтээх отунан туһаналларын билэбин; эмтээх оттор тустарынан дьоммуттан истэбин; олонхолору айбыт улуу олонхотуттары, уус-уран айымньыны айбыт суруйааччылары билсэбин, сэргээн-кэрэхсээн олонхону уонна уус-уран айымньылары истэбин, ис хоһооннорунан кэпсэтэбин; саха уус дьонун, эмчиттэрин, хомоҕой тыллаах сэхэнньиттэрин билэбин, киэн туттабын.

Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

23

Ис хоһооно

Мин бэйэбин дьохуннаах киһи быһыытынан билиниим. Мин бэйэм кыахпын билинэн хайдах киһи буоларбын толкуйдуубун (адекватная самооценка); мин улааттым — элбэби билэбин, сатыыбын, оонньуубун, атын оҕоҕо көмөлөһөбүн дии саныыбын; оонньууга оҕолуун кыайан быһаарсыбат түгэммэр иитээччиттэн ыйытабын, сүбэлэттэрэбин, оҕону охсубаппын, бэйэбин туттунабын; тугу эмит кыайбат-сатаабат буоллахпына, улахан киһиттэн үөрэнэбин биитэр улааттахпына, син биир сатыабым диэн эрэх-турах сананабын; атын оҕону, киһини эмиэ мин курдук дьохуннаах үчүгэй дьон диэн ылынабын, кинилэри кытта сизрдээх сыһыаны олохтуубун.

Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыһым, бэйэбин салайыныым. Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолар диэн билэбин, бэйэм майгыбын үтүө өттүгэр салайына сатыыбын; оҕо туругун өйдөөммүн сыһаннаһабын, этиибин ылыммат, сатаан оонньообот буоллабына, бэйэбин туттунабын, оҕону охсубаппын, оҕолуун эйэ дэмнээхтик быһаарсабын; оҕолуун тапсан оонньууга дьулуһабын, кини кыайбат, сатаабат түгэнигэр киниэхэ көмөлөһөбүн, сүбэлиибин, көннөрөбүн.

Мин бырааптаахпын уонна эбээһинэстээхпин диэн билиниим. Оҕо быраабын туһунан декларация баар диэн өйдүүбүн, оҕо быраабын көмүскүүр уорганнар баалларын билэбин, киһи бырааба күөмчүлэниэ суохтаах диэн өйдүүбүн; мин бырааптаахпын, атын киһи эмиэ бырааптаах, биһиги тэн бырааптаахпыт, онон олуктаах түгэннэргэ эйэ дэмнээхтик быһаарсыахтаахпыт диэн этиини ылынабын; бырааппын уонна эбээһинэспин дьүөрэлээн туттабын, эбээһинэспин толорботохпуна, бэйэбэр да, атын да дьонго куһаҕаны оноробун диэн өйдүүбүн; сизрдээх быһыым-майгым төрүтэ быраабы уонна эбээһинэһи тэннэ тутан толоруу буоларын өйдүүбүн; мин тус бэйэм дьобурбун сайыннарар, улахан кыһалҕаны, атаҕастабылы билбэккэ улаатар бырааптаахпын; мин омукпуттан, тириим өнүттэн, уолбуттан, кыыспыттан тутулуга суох атын дьону кытта тэн бырааптаахпын; иитиллэргэ; сайдарга; көмүскэллээх буоларга; уопастыба олоҕор көхтөөхтүк кыттарга; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын, атын киһи аатын-суолун билэн ааттыыр эбээһинэстээхпин.

Айылбажа, дьон-сэргэ ортотугар сылдыы, оҕолордуун алтыһы — барыта төрүт нуор-малаах, быраабылалаах, ону тутуһуу булгуччулаабын мин өйдөөһүнүм. Быраабыла диэн тугун өйдүүбүн, бөлөх иһигэр, дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыыга, оонньуурга быраабылалары билсирбин; ким бары быраабыланы кэспэккэ сөпкө тутуһуохтаах диэн билэбин, кэстэбинэ туох да сатамат, барыта ыһыллан хаалар диэн өйдүүбүн, атын оҕо быраабыланы тутуһарын ирдирбин; сахалыы сирит-туому дьоммун кытта бииргэ тутуһан айылбажа сылдыабын (сиргэ-уокка ас хааллары, оту-маһы тыппакка, тыага айдаарбакка, охсупакка-этиспэккэ, көтөр уйатын алдыппакка, уоттан сэрэхтээхтик туттан, умуруоран, бөҕү-сыһы ыспакка сылдыы уо.д.а.); дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыыга, бөлөх иһигэр, дьибэр этиллибит хааччахтары (быраабылалары) тутуһар булгуччулаабын ылынабын, быраабыла үтө өрүттэбин, киһи туһугар үлэлирин өйдүүбүн.

Мин бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕо сирдээхтик сыһыаннаһым. Ураты оҕону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыыбын, үөрүүтүн-хомолотун тэннэ үллэстэбин, киниэхэ көмөлөһөбүн, оҕону өйдөөн, иирсээн суох эйэ дэмнээхтик кэпсэтэн, биир санаага киирэ сатыыбын, олох өйдөспөт түгэннэ улахан киһиэхэ быһаартарабын; атын оҕо, уйулбата, хамсаныта, тас көрүнэ, саната, быһыта, дьайыта миигиттэн ураты буолбутун иһин, туораппаппын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, добордуу буоларга дьулуһабын, кинини кытта оонньуубун; омук култууратын билсэн, кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, добордохуохпун, ыалдыттыахпын, хардарыта сылдыһаахпын баһарабын; кырдыаһас киһи кыаммат диэн өйдүүбүн, аһынабын: кырдыаһаска көмөлөһөбүн, кини соруудабын, көрдөһүүтүн толоробун, кырдыаһаһы ытыктыыбын, кини мындыр этиитин истэбин, ылынабын; доруобуйа өттүнэн хааччахтаах дьонго сирдээхтик сыһыаннаһабын, общественнай тырааныспарга, тэрилтэлэргэ, дьибэ-уокка кинилэргэ ураты сымнаһас, сайаһас сыһыан баарын өйдүүбүн, ону тутуһабын.

Дьон-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

24

Ис хоһооно

Мин ийэм-аҕам, дьиз кэргэним. Мин дьиз кэргэним төрдө-уһа: хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аҕа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус, убай диэн өйдөбүллэри билэбин; мин аймахтарым, урууларым диэн билэбин, кэпсэтэргэ ити тыллары туттабын; олорор дьизм аадырыһын, төрөппүттэrim толору ааттарын, үлэлэрин билэбин, кинилэр үлэлэрэ дьонго-сэргэ туһалаабын быһаарабын; бииргэ төрөөбүттэrim ааттарын билэбин, эдьий, убай, балыс, быраат диэн араарабын, ким тугунан дьарыктанарын билэбин (оскуолаҕа үөрэнэр, уһууаанна сылдыар...); эбэм-эһэм төрөппүттэrim ийэтэ-аҕата буолалларын билэбин.

Мин уһууааным, түөлбэм, доботторум-атастарым. Мин уһууааным аатын билэбин, сылдыар бөлөхпүн ааттыыбын, уһууааным үлэһиттэрин, салайааччытын, иитээччилэрин, иитээчи көмөлөһөөччүлэрин, миигин дьарыктыыр уһууаан атын үлэһиттэрин, бииргэ бөлөххө сылдыар оҕолорум ааттарын билэбин, ааттарынан ыгырабын, ордук тапсан оонньуур оҕолорбун доботторум, табаарыһым диэн арааран ааттыыбын; уһууааным үлэһиттэрэ тугу, ханна үлэлиилэрин билэбин (куукунаҕа асчыттар, танас сууһааччылар, харабыллар...).

Мин нэһилиэгим, улууһум. Олорор нэһилиэгим, улууһум аатын билэбин, нэһилиэгим, улууһум баһылыктарын аатын билэбин, ааттыыбын. Улууһум былаабын, гиэрбэтин билсэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын, ааттыыбын, нэһилиэгим тэрилтэлэрин ааттарын билэбин (кулууп, балыһа, оскуола, уһууаан, маһаһын, аптека, бибилиэтиэкэ), нэһилиэгим киинигэр баар уулуссалары ааттыыбын. Бэйэм олорор дьизм уулуссатын, нүөмэрин, кыбартыыратын билэбин.

Нэһилиэккэ, улууска баар тыа хаһаайыстыбатын идэлэрин билсэбин (огоронуом, фермер, сылгыһыт, бэтэринээр, ыанньыксыт, бостуук), үлэһит дьонго ытыктабыллаахтык сыһыаннаһабын. Нэһилиэгим чулуу дьонун — сэрии дьоруойдарын, үлэ бастыггарын, суруйааччыларын, спортсменнарын, артыыстарын уо.д.а. билэбин.

Мин төрөөбүт дойдум — Саха сирэ. Саха сирин Ил Дарханын аатын билэбин, ааттыыбын, былаабын, гиэрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын. Киин куоратын аатын билэбин, ааттыыбын, бэлиэ сирдэрин билэбин. Саха сирин сиртэн хостонор баайын, күндү түүлээбин, тыатын кыылларын, көтөрдөрүн, балыктарын билэбин, ааттыыбын. Сүрүн улахан өрүстэрин аатта-

рын билэбин (Бүлүү, Өлүөнэ, Амма, Алдан, ...). Саха норуотун сүрүн бырааһынньыгын — Ыһыах туһунан өйдөбүлү ылабын, суолтатын өйдүүбүн. Ыһыах сиэрин-туомун билсэбин, тутуһабын.

Мин — Россия гражданинабын. Россия киин куората Москва диэн билэбин, Бэрисидьэин аатын билэбин, ааттыбын былаабын, гизрбэтин араарабын, суолтатын быһаарабын. Россия-ба араас омук дьоно ололорлор (нуучча, саха, эбээн...) диэн билэбин, араас омук култууратын: ырыатын, үнкүүтүн, остуоруйатын билсэбин.

Судаарыстыбаннай бырааһынньыктарын билэбин, Россия армиятын туһунан өйдөбүлү ылабын, Сэбилэниилээх күүстэр көрүгүнэрин (танкист, моряк, лүөччүк, пехотинец) билсэбин, Аба дойду сэриитин дьоруойдарын кытта билсэбин, сэриигэ дойдубут кыайытын туһунан билибин ханатабын.

Мин Сир (планета) олохтообун. Халлаан куйаарыгар киһи олохсуйарыгар саамай табыгастаах планетанан Сир буоларын билэбин; Сир планетаба олорор дьон бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт диэн өйдөбүлү ылынабын. Сиргэ араас омуктар ололорлор диэн билсэбин.

Сиргэ олорор араас омуктар култуураларын, танастарын-саптарын, астарын-үөллэрин, дыһэлэрин-уоттарын, үгэстэрин, оонньууларын билсэбин.

6—7 СААСТААХ ОҕО

Оҕо бэйэтин киһи быһыытынан билиниитэ

Ис хоһооно

Мин уйулбам туруга, бэйэбин салайыным (эмоциональное Я). Бэйэм уонна дьон уйулбатын туругун арааран быһаарабын: үөрүү, долгуйуу, хомойуу, санаарбааһын, дыктиргээһин, куттаныйы, сөбүү-махтайыы, кыһырыы, уордайыы у.д.а.; киһи ис айылгыта (эмоциональный внутренний мир) дириг, баай изьиилээх буоларын билэбин, киһи ис айылгыта кини уйулбатын туругунан, изьиитинэн көстөрүн өйдүүбүн, уйулба туруга, изьи киһи хамсанытыгар, сирэйэ-хараба уларыыгар, санатын дорбонугар (өрө күүрүүлээх, санаарбабыллаах, намыын, уордаах, изьиилээх у.д.а.), киһини кытта кырдьыгынан быһаарсабын; киһи туругунан сирдэтэн кинилиин алтыһабын: тэнгэ үөрэбин-хомойобун, бэйэм турукпун салайынабын, өйдөспөт түгэнгэ кыһы-рарбын туттунабын у.д.а.; киһи уйулбатын туруга уонна изьиитэ айылба туругун, музыка, поэзия айымньытын кытта дьүөрэлэх түгэннээбин өйдүүбүн, ону бэйэбэр туһанабын: айылбаны кэтээн көрөбүн, музыканы истэбин, хартыынаны көрөбүн, хоһоону аабалларын истэбин — итинтэн барытыттан дуохуйабын, астынабын; мин бэйэм уонна оҕо бэйэтин изьиитин, уйулбатын туругун, изиэнин ырыаба, хоһоонно, уруһуйга, элээһингэ, искусство оонньуугар көрдөрөр кыахтаабын өйдүүбүн, итинник дьайымалга көхтөөхтүк кыттабын, бэйэм эмиэ тэрийсэбин, изьибин, уйулбам туругун көрдөрөн дьонго тиэрдэбин.

Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я). Кыра оҕо (кыыс оҕо, уол оҕо) улаатан эдэр киһи (кыыс, уол) буолан үөрэнэр, улахан киһи (дьахтар, эр киһи) буолан үлэлиир, онтон кырдыаһас киһи (эмээхсин, оҕонньор) буолан сынньаланга олорор диэн билэбин; уол-кыыс тас көрүгүнэригэр, тутта-хапта сылдьалларыгар уратылаахтарын, дыһ ис-тас үлэтин үллэстэллэрин билэбин; мин аҕам-ийэм, убайым-эдьийим бэйэ-бэйэлэригэр куруук көмөлөһө сылдьаллар, ийэм аҕабыныын кустуу барар, эдьийим уонна ийэм саас мас мастаһаллар, сайын оттуулар у.д.а. истэ-көрө сылдьабын; мин уол эрэ дуу, кыыс эрэ дуу үлэтэ-дьарыга диэн хааччах суобун өйдүүбүн, дьонум ким тугу сатырынан, кыайарынан хардарыта көмөлөсүһэллэр, кыттыһан барытын бииргэ онороллор, мин эмиэ оннук гынабын — уол да, кыыс да үлэтин толоробун; кыыс оҕо, эдьий, ийэ, эбэ бэйэлэрин көрүнэллэрин, маанымсыйалларын, симэнэллэрин, кэрэ дьүһүннээх буолалларын кэрэхсибин; аҕам, убайым, эһэм сууна-тараана, бытыктарын хооруна, ыраас, мааны, аныгылыы, муодунай танаастаах-саптаах сылдьалларыттан үөрэбин; эр киһи, убайым, аҕам, абаҕам, таайым, эһэм этин-сиинин хатарынар-чэбдигирдинэр, эрчиллэр, тустуунан, буюксанан, путбуолунан у.д.а. успуордунан дьарыктанар, күүстээх-уохтаах, эрчимнээх эр хоһуун буолалларын кэрэхсибин; кыыс оҕо, эдьий, ийэ, эбэ хаамалларын, сүүрэллэрин у.д.а. успуордунан дьарыктаналларын сэргиибин, кинилэри кытта бииргэ дьарыктанабын.

Мин саха омук буоларбын билиниим, кизэ туттунуум (этническое Я). Мин — сахабын, сахалыы санарабын, олорор сири, төрөөбүт дойдум — Саха сирэ, мин өйүм-санаам саха-

лыы тыыннаах диэн билэбин; саха итэҕэлин, үгэһин, олобу көрүүтүн, сиэрин-туомун билэбин, сэргиибин-кэрэхсибин, ылынабын, күннээби олохпор тутуһабын; саха киһитин сиэринэн киэн көбүстээхпин, көнө, холку майгылаахпын, эйэбэспин; ыаллыы олорор омуктарбын билсэбин: аан дойду (Хотугу Америка индеецтэрин, Япония, Англия, Индия, Африка уо.д.а.) араас олохтоохторун кытта салгыы билсэбин, бу дойдулар сирдэрин-уоттарын, айылбаларын уратытын, сүрүн үлэлэрин, үгэстэрин, култуураларын, чулуу дьонун билсэбин; атын омуктар саха омугу кытта биир тэннэрин өйдүүбүн, кинилэргэ сиэрдээхтик сыһыаннаһабын; Сир планетаҕа олорор дьон саха, нуучча, африканец уо.д.а. бука бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт диэн өйдүүбүн; киһи аймах Сиргэ биир сомоҕо буолан или-эйэни тутуһан олороро үчүгэй дии саныыбын.

Мин уопастыба киһитэ буоларбын өйдөөһүнүм, дьоннуун сиэрдээхтик алтыһыым (социальное я).

Дьиз кэргэммэр истин, эйэбэс сыһыан олохтонуута. Төрөппүттэрбин, чугас аймахтарбын билэ-көрө сатыыбын, кинилэр олохторун, кыра оҕо буола сылдыбыттарын туһунан истэбин, ийэ-аҕа ууһун историятын кэрэхсибин; төрүччүбүн онорсобун — хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аҕа, таай, абаҕа, санас, кийиит, бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус диэн билэбин, кинилэри ынырарбар туттабын; аймахтарым туһунан төрүччүбүн сирдэтэн кэпсибин, үтүө-мааны үлэһит дьонунан киэн туттабын; дьиз кэргэн аралдьыйытын, сынньаланын, үгэстэрин, үп-харчы туттуутун, бэлиэ күннэрин билэбин, чугас дьоммор тапталбын, кыһамныбын көрдөрөбүн, кинилэргэ көмөлөһөөччү буолабын; аймахтаһы сиэрин: ыалдьытымсах, кэһиимсэх буолууну, хардарыта көмөлөсүһүүнү үчүгэй быһыы диэн өйдүүбүн, тутуһабын; аймахтарым, чугас ыалларым, дьоннорум толору ааттарын билэбин, толору ааттарынан ынырабын; дьоммун кытта эйэбэстик сыһыаннаһабын, кырдыаҕаһы ытыктыбын; дьиз кэргэммэр буолбут үөрүүлээх түгэннэри оҕолорго, иитээччигэ кэпсибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин.

Мин дьону-сэргэни кытта хардарыта сыһыаным, алтыһыым. Уопастыбаҕа баар дьон майгыта-сигилитэ араас буолар (сымнаҕас-уордаах, эппиэтинэстээх, ээл-дээл сыһыаннаах, кырдыксыт-сымыайаччы, сэмэй-киһиргэс уо.д.а.) диэн өйдүүбүн; хас биирдии киһи бэйэтин сиэринэн-майгытынан сыһыаны олохтуур диэн өйдүүбүн; бэйэм үтүө майгылаах киһини холобур оностон батыһабын (элэккэй-эйэбэс киһи, сытыары-сымнаҕас, килбик, үтүө санаалаах, киннээх, көнөс, хобуоччу, тойомсук, ордуос майгылаах киһи диэн араарабын); биһиги бөлөх оҕолоро уһуйаанна улахаттарбыт диэн өйдүүбүн, кыраларга үтүө быһыыга-майгыга холобур буолабын, кыралары аһынабын, көмүскүүбүн, кинилэргэ көмөлөһөбүн; аҕа саастаахтары, кырдыаҕастары ытыктыбын, кыраҕа-кыаммакка кыһамнылаах буолабын; бөлөх иһигэр, оонньуу кэмигэр, дьон-сэргэ ортотугар сылдыы быраабылатын кэспэккэ тутуһабын, сиэрдээхтик тутта-хапта сылдыабын; дьонно үтүө сыһыан, тупсабай дьүһүн кэрэхсэнэрин өйдөөн, эйэбэс-сайаҕас буолабын, маанымсыабын; уопастыба дьонун кытта симиттибэккэ кэпсэтэбин, бэйэм санаабын холкутук үллэстэбин; үтүө санаалаах, сиэрдээх буолуу — киһи киһиэхэ сыһыанын сүрүн өрүтэ буоларын өйдүүбүн; бэйэм дьайыым үтүө сыһыан быраабылатыгар сөп түбэһэрин ырытан быһаарабын; дьайыы үтүө да, мөкү да өрүттээбин өйдөөн үтөнү онорууга дьулуһабын, дьонно үтүө сыһыаным бэйэбэр эргийэрин, туһалааһын өйдүүбүн.

Мин майгым-сигилим олохтонуутун бэрээдэгэ (этикет). Дьону, оҕолору кытта алтыһарбар үтүө сыһыан быраабылатын тутуһабын (оонньуургун уларыс, эйэлээхтик кэпсэт, чункуйбут оҕону кытта кэпсэт, оонньоос уо.д.а.); улахан киһини аатынан, аҕатын аатынан ынырабын, дьоннуун, оҕолордуун эйэбэстик дорооболоһобун, быраһаайдаһабын, көрдөһөбүн, махтанабын, «аптаах» тыллары тобоостоох түгэннэ холкутук туттабын; атын киһи санара турдабына, быһа түспэппин, киһини кытта сэмэйдик туттан эйэбэстик кэпсэтэбин; сөбүлэспэт түгэммэр киһи ылынарын курдук толкуйдаан сыһыаннаһабын.

Мин тобуллаҕас өйүм-санаам, билиим-көрүүм, үөрүүбүм, сатабылым (интеллектуальное Я). Мин айылҕа, тулалыыр эйгэ, дьон-сэргэ уонна бэйэм туспунан элбэби билэбин; мин бэйэм чинчийэн, уопут, эксперимент онорон, кэтээн көрөн, сылыктаан тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын; мин билиибин-көрүүбүн күннээби олохпор туһанабын, күннэтэ хатылаан эрчиллэбин, улахан киһи ыйытытыгар ситэ-хото хоруйдуубун, оҕолорго тугу сатыырбын көрдөрөбүн, тугу билэрбинэн үллэстэбин; билиибин сайыннарабын — өң эгэлгэтин арааран билэбин; сыты, амтаны, тыаһы сыыспакка быһаарабын, эттик ньуурун илиим иминэн билэбин; билиигэ-көрүүгэ, оскуолаҕа, кинигэҕэ тардыһабын; үөрэх туһатын, оскуолаҕа ким туохха уһуйарын, үөрэнэр, туттар тэриллэри билэбин, учуутал идэтин кытта билсигэбин, «учууталлаах» буолан оонньуубун.

Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгиэн-чэбдик сылдыыым (физическое Я). Мин этим-сииним тутулун билэбин, туох суолталаахтарын, хайдах харыстанарбын, сайыннарабын өйдүүбүн; чэнчистик туттабын: танаспын-саппын хомунабын, баттахпын тараанабын, атабым танаһын ыраастанабын; бэйэбин көрүнэбин: тииспин суунабын, айахпын сайбанабын, сирэйбин, илийбин мыылалаан суунабын, ыраас-чэбдик буоллахпына, доруобай буолуом диэн өйдүүбүн; режими тутуһабын (кэмигэр утуйуу, аһаһын, дьаарбайыы), сарсыардаангы хамсаныылаах эрчиллии, эти-сиини чэбдигирдии, битэмииннээх аһылык, сибиэһэй салгын, оҕуруот аһа, буруукта, сир аһа, эмтээх оттор киһи доруобуйатын бөһөгөтөллөр диэн билэбин; сайын дьоммунуун элбэхтик сөтүөлүүбүн, күн уотугар сыламныыбын, дьыл ханнык баҕарар кэмигэр сибиэһэй салгынга сылдыабын, туһатын өйдүүбүн; куһаҕан дьаллык киһи этин-сиинин сүһүрдэр, өйүн-санаатын кэбиннэрэр, быһыытын-майгытын эмсэһэлэтэр диэн бигэтик билэбин, бэйэбин харыстанабын; чэбдик, доруобай буоларга дьулуһабын, доруобай киһи үчүгэйдик үөрэнэр, үлэни кыайар, ыарахантан чаһыйбат диэн билэбин.

Оҕо күннээби олоҕор, суолга, айылҕаҕа сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута

Ис хоһооно

Мин уоттан сэрэниим. Уот туһатын, сэрэхтээбин билэбин: испиискэни, гааһы, уот розетка-тын тыыппаппын, бобуулаабын кытаанахтык өйдүүбүн; умайар-умайбат эттиктэри билэбин, уоттан сэрэхтээхтик туттабын; туохтан сылтаан уот турарын өйдүүбүн, оннук түгэнтэн тумна-тэйэ туттабын, уотунан оонньообоппун; уот турар, баһаар буолар түгэнигэр, умуруора сатаабакка, бастатан туран, куотан биэрэбин, хойуу буруолаахха инчэбэй танаһынан тыынарбын, муостанан, алларанан сыылан барарбын, дьону көмөҥө ыгырарбын билэбин.

Мин бишлээх-уһуктаах тэрилтэн сэрэниим. Бишлээби-уһуктаабы, сэрэхтээх буолуу быраабылатын тутуһан, таба сатаан туттабын; кыра хайа тардыыга, кумаар ытырдабына, мурун хаана кэллэбинэ, куйаас күннэ итииргээтэхпинэ, бастакы көмө оҕоһуларын билэбин, суолтатын өйдүүбүн, дэн-оһол табыстабына, улахан киһини ыгырабын, көмө көрдүүбүн.

Мин айылҕаҕа сэрэхтээхтик сылдыыым. Айылҕаҕа сылдыыы быраабылатын билэбин, ким да этиитэ суох бэйэм тутуһабын: чуумпутук сылдыабын, айдаарбаппын, билбэт отоммун, оппун сизбэппин, маска ыттыбаппын, мэээн ыраах барбаппын; тугу да алдыаппаппын, ыраастык туттабын, айылҕаны киртипэппин; кыһынны тымныыга чыычаахтары аһатабын уо.д.а.; тыаҕа сылдьан өбүгэ сизирин-туомун улахан киһи тутуһарын билсэбин.

Күннээби олохпор сэрэхтээх буолуум. Аһыырбар быһабынан сатаан туттабын; үктэлинэн түһэрбэр булгуччу тутуһан түһэбин, түһэр дьонно утары тахсыбаппын, киһи түһэрин кэтэһэбин, ыксаабакка түһэбин-тахсабын, үктэлтэн ойуоккалаабаппын; үөһэттэн аһаҕас балконтан, түннүктэн өнгөнөөбөппүн, төбөм оройунан баран хаалыахпын сөбүн өйдүүбүн, кыралары киһи суобуна балконтан, түннүккэ чугаһаппаппын; төрөппүтэ уонна иитээччитэ суох дьыэбиттэн, уһууаантан хаһан да, ханна да барбаппын, атын оҕо барарын бопсобун, бардабына улахан киһини ыгырабын; уулуссаҕа тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыыппаппын, бэйдиэ сылдыар кыылга-сүөһүгэ чугаһаабаппын; хачыалга сылдыарбар хачыаллыы олоҕор оҕолорго чугаһаабаппын, тумна хаамабын, атын оҕо киирэн биэрээри гыннабына, сэрэтэбин, туоратабын; таһырдыаттан киирдим да илийбин суунабын, оҕолорго ити туһунан этэбин, сэрэтэбин; киһи хайдах чөл туруктаах, чэгиэн-чэбдик сылдыан сөбүн билэбин; микроб уонна вирус туһунан, киһиэхэ хайдах дьайалларын өйдүүбүн, ыарыыны сэрэтии диэн эти-сиини ыраастык тутуу, эрчийии, хатарыы, эрэсиими тутуһуу, инэмтэлээх аһылыгы аһаһын буоларын билэбин, тутуһабын.

Суолга сэрэхтээх буолуум. Суолга сылдыыы улахан сэрэхтээбин билэбин, суолга сылдыыы быраабылатын булгуччу тутуһабын, атын оҕоттон эмиз тутуһарын ирдиибин; массыына айанныыр сиригэр тахсан сүүрү да, хаама да сылдыбаппын; турар тырааныспар кэнниттэн суолга ойон тахсыбаппын, кыра оҕону харытыттан кытаанахтык туттабын, тырааныспар барбытын эрэ кэннэ светофору кэтээн туран «зебранан» күөх уокка суолу туоруубун; бэлисиэдиэнэн, самокаадынан хаһан да массыына сылдыар суолугар хатааһылаабаппын, тутуһабын, атын оҕолор хатааһылыыларын бопсобун.

Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым. Билбэт туора киһибин кытта кэпсэппэппин, ынгырдабына, манньалаабытын да иһин, кинини кытта барсыбаппын; кыра оҕолорго өйдөтөбүн, кинилэри бобобун, туора киһи кыра оҕону илдьэ бардабына, дьонно тыллыбын; туора киһи көмөҥө да ынгырдабына, итэҕэйбэппин, дьонум этиитин «оҕо көмөҥө да суох улахан киһи кыһалбатын быһаарынар кыахтаах» диэни өйдүүбүн, онон билбэт киһим көмөҥө ынгырдабына, батан кэбиһэбин; соботобун олодохпуна, билбэт киһим тонсуйдабына, дьизм аанын аспаппын, кинини кытта кэпсэппэппин, ааспат-арахпат буоллабына, ыалларбар, полицияҕа (102) эрийэбин, дьоммун ынгырабын.

Мин дэгиттэр сайдаммын куттала суох, уйгулаах олохпун хааччыныым. Мин бэйэм, дьон-сэргэ, айылҕа, аан дойду туһунан барыны-барытын билэ-көрө сатыыбын, дьоммуттан тоқкоолоһобун, тэлэбиисэр көрөбүн, оҕо кинигэлэрин дьоммор аахтаран көрөбүн-истэбин; интэриниэттэн элбэҕи билэбин, ол гынан баран интэриниэт мин өйбөр-санаабар кутталынан суоһуон сөптөөбүн туһунан улахан киһи этиитин ылынабын, көмпүүтэри, суотабайы дьонум көрүүтүнэн-истиитинэн кылгас кэмнэ туттабын, куһаҕаны-кутталлааҕы көрбөппүн; сылыктаан көрөн, ону-маны тутан-онорон, тойонноон-куолулаан, ырытан (уопут, эксперимент) тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын; уһуяанҥа, дьиз кэргэнгэ ылыммыт өй-санаа, эт-сиин, быһыы-майгы өрүттэрин сайыннараар үөрүйэхтэрбин, сатабылбын эрчийэ-туһана сылдыабын, тупсарабын, сайыннарабын; дьон-сэргэ ортотугар сылдыы быраабылатын, этикети билиибин хангатабын, чингик ылынабын, дьоннуун алтыһарбар күннэтэ тутуһабын; быһыы-майгы үтүө өрүттэрин кэрэхсээн билсэбин, дьонно, тыһынар-тыһыннаахха сизрдээхтик сыһыаннаһабын, хамсыыр харамайы аһынабын, харыстыыбын; мин төһөнөн сизрдээх майгыланабын, дэгиттэр сайдабын да, оччонон кыахтаах, хотуулаах-ситиһиилээх киһи буолабын, миэхэ уонна дьонно куттал суоһуурун аҕыйатабын, туоратабын диэн өйдүүбүн.

Оҕо үлэ араас көрүнэр үтүө сыһыана олохтонуута

28

Ис хоһооно

Мин бэйэбин көрүнүүм, хараныым. Мин бэйэм ыспакка-тохпокко суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин, тииспин кичэйэн суунабын, мыыланы, тарааҕы сөпкө туттабын, сотторунан кураанах гына сатаан соттобун), кыра балтыбар, суруспар көрдөрөн үөрэтэбин, көмөлөһөбүн, суунан-тараанан бүтэн баран, бэйэм кэннибиттэн барытын хомуйабын; сатаан бэйэм таннабын-сыгыннахтанабын, сатаабат кыра оҕолорго көмөлөһөбүн, үөрэтэбин; бэйэм тас көрүҥмүн көрүнэбин: танаспын-саппын сахсына-тэбэнэ, көннөстө, хомуна сылдыабын, таһырдыттан кириигэ танаспын-саппын тэбэнэбин, атабым таһаһын соттобун, танаспын куурда уурабын, оҕолортон эмиэ оннук гыналларын ирдиибин; дьизтээҕи үлэбин хангатабын (орон хомуйуута, быыл сотуута, чааскылары сууйуу, муостаны харбааһын); бэйэм кыабым иһинэн үлэни хара маннайгыттан кыһаллан үлэлииргэ дьулуһабын; үлэһит киһи этэ-сиинэ чэбдик, бэйэтин кыанар, тулуурдаах, толкуйдаах буолар диэн өйдүүбүн; уол да, кыыс да буолан уһанабын: оскуоманы өтүйэнэн саайабын, хаптаһыны эрбиибин; иистэнэбин: боростуой сииктэри тигэбин, тимэх тигэбин, оуруо тигэбин, туоһунан тигэргэ холонобун, сиэли тыытабын, хатарга холонобун, оноһук оноробун, ас астыырга кыттабын — бу барыта мин бэйэм олохпор туһалаах диэн өйдүүбүн.

Үлэ, дьон үлэтин түмүгэ. Үлэ хаамыытын, тутулун билэбин уонна үлэҕэ туттар сөптөөх эттиктэри, тэриллэри талан ылан, сатаан туһанабын; улахан киһи үлэтигэр кыттыһабын, холобур: ийэбэр остуолга аһылык тардарга, иһит хомуйсарга; оонньуур сууйуутугар, тэлгэһэни хомуйууга уо.д.а.; кумаахыттан, хордуонкаттан, айылҕа эттиктэриттэн, туһаттан тахсыбыт маллартан араас оноһуктары оноро үөрэнэбин, дьарыкка туттуллар тэриллэри, оонньууга туттуллар атрибуттары, бэлэхтэри, сувенирдары, кизгэллэри оноробун, оноһуктарбын оонньуурбар туһанабын; үлэ хаамыыта түмүгүн кытта ситимнээбин өйдүүбүн; тупсаҕай көрүннээх оноһугу онорууга киһи эрдэттэн сорук туруорунан, үлэтин торумнанан бэлэмнэниэхтээх, барытын кичэйэн туттуохтаах, кыһаллан туран сүрэхтээхтээк, ортотуттан бырахпакка оноруохтаах диэн улахан киһи этиитин ылынабын; дьон онорбут дьизэ уонна уһуяанҥа туттуллар тэриллэрин кэрэхсиибин, тутта үөрэнэбин, харыстыыбын; киһи дьарыга элбэх диэн өйдүүбүн: тыа хаһаайыстыбатын үлэтэ (сүөһү, сылгы, таба көрүүтэ, буруот аһын үүннэри), булт, бырамыысыланнас, тырааныспар, тутуу үлэтэ уо.д.а. араас идэлэр, дьарыктар бааллар диэн билэбин, улааттахпына, ханнык идэни баһылыыр-

бын, киминэн үлэлиирбин толкуйдуубун; улахан дьон үлэлээн-хамсаан аһы, танаһы онгороллор диэн өйдүүбүн; дьон үлэлээн онгорбутун харыстыыбын, күндүргэтэбин.

Улахан дьон үлэтин, үлэ тэрилин, тиэхиныкэни билсиһиим. Бурдук үүннэрэр үлэһиттэри билсэбин (комбайнер, огоронуом), килиэп — биһиги дойдубут баайа, олохпут онкула диэн өйдүүбүн, тыа дьонун үлэтигэр убаастабыллаах, харысхаллаах сыһыаны тутуһабын; тыйаатыр үлэһитин — артыыс идэлээх киһини, кини үлэлиир тэрилин: көстүүм, грим, араас атрибуттар, реквизиттэр диэн билсэбин; тыйаатыр, киинэ, эстрада ханнык бабарар оруолун оонньуур дьон дьобурдаах артыыс буолаллар диэн өйдүүбүн; артыыс идэтэ ханнык бабарар идэ курдук дьонго-сэргэбэ туһалаабын, дьону сынньатарга, үөрдэргэ, сэргэхситэргэ аналлаабын билэбин; араас аныгы тиэхиныкэ үлэтин мин салгыы билсэбин: ханнык деталлаабы, хайдах үлэлиирин — хаамар экскаватордар, подъемнай краннар, комбайыннар, тыраахтардар, сөмөлүөттэр, бөртөлүөттэр, космоска көтөр аракыталар, спутниктар уо.д.а. (сорох көрбөт тиэхиныкэбин оҕо оонньуурунан билсэбин); тырааныспар араас көрүнүн арааран билэбин: уу, сир, халлаан, космос, уу анынан сылдыар; тырааныспар ааттарын, дьүһүннэрин, анааларын быһаарабын; полицейскай, баһаарынай, скорай, уу баһар, хаар хомуйар уо.д.а. массыынаны билэбин. Бөртөлүөт, сөмөлүөт арааһын, тимир суол көлөтүн билэбин; общественной тырааныспарга сылдыы быраабылатын чинник тутуһабын, миигин тулалыыр дьонго эйбэстик сыһыаннаһабын, кинилэргэ көмөлөһө сылдыабын; дьэи иһинээби төлөпүөн, араадыһа, тэлэбиисэр, көмпүүтэр, чаһылар, видеокамера уо.д.а. аныгы тэрили, аҕам уһанар тэрилин, ийэм дьэи иһигэр туттар араас тиэхиныкэтин билсэбин, сэргэхтээхтик туттарга үөрэнэбин, улахан киһи баарыгар, көрөн турдабына туттабын.

Мин өбүгэм уус дьонун, эмчиттэрин, хомобой тыллаах сэхэнньиттэрин билсиим, кинилэринэн киэн туттуум. Эбэм ийин, кини тикпит чаппараабын, билэтин, үтүлүгүн уо.д.а. сахалыы танаһын, эһэм таптайбыт хотуурун, сахалыы быһахтарын, онгорбут талах онгоһуктарын кытта билсиһэбин, туһанабын, эбэбинэн-эһэбинэн киэн туттабын; хос эбэм-эһэм былыр эмтээх отунан туһаналларын билэбин; эмтээх оттор тустарынан дьоммуттан истэбин, ийэм миигин отунан, ойуур отоннорунан, бэс, харыйа иннэтинэн эмтиирин туһанабын; олонхолору айбыт улуу олонхоһуттары, уус-уран айымньыны айбыт суруйааччылары билсэбин, сэргээн-кэрэхсээн олонхону уонна уус-уран айымньылары истэбин, ис хоһооннорунан кэпсэтэбин; саха уус дьонун, эмчиттэрин, хомобой тыллаах сэхэнньиттэрин билэбин, киэн туттабын.

Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

Ис хоһооно

Мин бэйэбин дьохуннаах киһи быһыытынан билиниим. Мин бэйэм кыахпын хайдах баарынан билинэбин (адекватная самооценка); мин улааттым — элбэҕи билэбин, сатыыбын, оонньуубун, атын оҕоҕо көмөлөһөбүн дии саныыбын; оонньууга мөккүөр тахсан оҕолуун кыайан быһаарсыбат түгэммэр иитээччиттэн ыйытабын, сүбэлэттэрэбин, оҕону охсубаппын, хаһытаабаппын, анньыаласпаппын, бэйэбин туттунабын; тугу эмит кыайбат-сатаабат буоллахпына, улахан киһиттэн үөрэнэбин биитэр улааттахпына, син биир сатыабым диэн эрэх-турах сананабын, санаабын хаһан да түһэрбэппин; атын оҕону, киһини эмиэ мин курдук дьохуннаах үчүгэй дьон диэн ылынабын, кинилэри кытта сизрдээх сыһыаны олохтуубун.

Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сизрдээхтик сылдыыым, бэйэбин салайыныым. Мин дьайыым үтүө да, мөкү да өрүттэрдээх буолар диэн билэбин, бэйэм майгыбын үтүө өттүгэр салайына сатыыбын; оҕо туругун өйдөөмүн сыһыаннаһабын, этиибин ылыммат, сатаан оонньообот буоллабына, бэйэбин туттунабын, оҕолуун эйэ дэмнээхтик быһаарсабын; оҕолуун тапсан оонньуурга дьулуһабын, кини кыайбат, сатаабат түгэнигэр киниэхэ көмөлөһөбүн, сүбэлиибин, көннөрөбүн.

Мин бырааптаахпын уонна эбээһинэстээхпин диэн билиниим. Оҕо быраабын туһунан декларация баар диэн билэбин, оҕо быраабын көмүскүүр тэрилтэлэр баалларын билэбин, киһи бырааба күөмчүлэниэ суохтаах диэн өйдүүбүн; мин бырааптаахпын, атын киһи эмиэ бырааптаах, биһиги тэн бырааптаахпыт, онон мөккүөрдээх түгээнэргэ эйэ дэмнээхтик быһаарсыахтаахпыт диэн этиини ылынабын; бырааппын уонна эбээһинэспин дьүүрэлээн туттабын, эбээһинэспин толорботохпуна, бэйэбэр да, атын да дьонго куһаҕаны онгоробун диэн өйдүүбүн; сизрдээх быһыым-майгым төрүтэ быраабы уонна эбээһинэһи тэннэ тутан толоруу буоларын өйдүүбүн;

мин сүрүн бырааптарбын билэбин: тус бэйэм дьобурбун сайыннараар, улахан кыһалбаны, атабаастабылы билбэккэ улаатар бырааптаахпын; мин омукпуттан, тириим өнүттэн, уолбуттан, кыыспыттан тутулуга суох атын дьону кытта иитиллэргэ, сайдарга, көмүскэллээх буоларга, үөрэнэргэ, уопсастыба олоһор көхтөөхтүк кыттарга тэн бырааптаахпын; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын, атын киһи аатын-суолун билэн ааттыыр эбээһинэстээхпин.

Айылбаба, дьон-сэргэ ортотугар сылдыһы, оҕолордуун алтыһыыга — барыта төрүт нуорма-лаах, быраабылалаах, ону тутуһуу булгуччулаабын мин өйдөөһүнүм. Дьон олохтообут хааччаба, тустаах этиитэ (быраабылата) киһи быраабын көмүскүүр, куттал суох буолуутун хааччыйар диэн өйдүүбүн; бөлөх иһигэр, дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыһыга, оонньуурга быраабылалары билсигэбин; ким дабыны быраабыланы кэспэккэ сөпкө тутуһуохтаах диэн билэбин, кэстэбинэ туох да сатамат, барыта ыһыллан хаалар диэн өйдүүбүн, атын оҕо быраабыланы тутуһарын ирдий-бин; сахалыы сизри-туому дьоммун кытта бииргэ тутуһан айылбаба сылдыһын (сиргэ-уокка ас хаалларыы, оту-маһы тыыппакка, тыаба айдаарбакка, охсуспакка-этиспэккэ, көтөр уйатын алдыа-пакка, уоттан сэрэхтээхтик туттан, умуруоран, бөбү-сыыһы ыспакка, хомуйа-ыраастыы сылдыһы уо.д.а); дьон-сэргэ, айылба ортотугар сылдыһыга, бөлөх иһигэр, дьибэр этиллибит хааччахтары (быраабылалары) тутуһар булгуччулаабын ылынабын, быраабыла үтүө өрүттээбин, киһи туһугар үлэлирин өйдүүбүн.

Мин бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕоҕо сиздээхтик сыһыаннаһыым. Ураты оҕону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыыбын, үөрүүтүн-хомолотун тэнгэ үллэстэбин, киниэхэ көмөлөһөбүн, оҕону өйдөөн, иирсээнэ суох эйэ дэмнээхтик кэпсэтэн, биир санааба киирэ сатыыбын, олох өйдөспөт түгэнгэ улахан киһиэхэ быһаартарабын; атын оҕо, уйулбата, хамсаныта, тас көрүнгэ, саната, быһыыта, дьайыта ми-игиттэн ураты буолбутун иһин, туораппаппын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, доһордуу буоларга дьулуһабын, кинини кытта оонньуубун; омук култууратын билсэн, кинилэри кэрэх-сии, сэргии үөрэнэбин, доһордоһуохпун, ыалдьыттыахпын, хардарыта сылдыһыахпын баба-рабын; кырдыабыс киһи кыаммат диэн өйдүүбүн, аһынабын: кырдыабыска көмөлөһөбүн, кини соруудабын, көрдөһүүтүн толоробун, кырдыабыһы ытыктыыбын, кини мындыр этиитин истэбин, ылынабын; доруобуйа өттүнэн хааччахтаах дьонно сиздээхтик сыһыаннаһабын, обществен-най тырааныспарга, тэрилтэлэргэ, дьибэ-уокка кинилэргэ ураты сымнабыс, сайабыс сыһан баар буолуохтаабын өйдүүбүн, ону тутуһабын.

Дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыы

Ис хоһооно

Мин ийэм-аҕам, дьибэ кэргэним. Дьибэ кэргэним төрдө-ууһа: хос эбэ, хос эһэ, эбэ, эһэ, ийэ, аҕа; бииргэ төрөөбүттэр: балыс, аҕас, эдьий, ини-бии, сурус, убай диэн өйдөбүллэри билэбин; ийэ аҕа ууһа: таай, абаҕа, санас, эдьий, күтүөт — мин аймахтарым, урууларым диэн билэбин, кэпсэ-тэрбэр ити тыллары туттабын. Олорор дьибэ аадырыһын, төрөппүттэrim толору ааттарын, үлэ-лэрин билэбин, кинилэр үлэлэрэ дьонно-сэргэбэ туһалаабын өйдүүбүн; дьибэ кэргэним үгэстэрин тутуһабын.

Мин уһуяаным, түөлбэм, доһотторум-атастарым. Мин уһуяаным аатын билэбин, сыл-дьар бөлөхпүн ааттыыбын, уһуяаным үлэһиттэрин, салайааччытын, иитээччилэрин, иитээчи көмөлөһөөччүлэрин, уһуяан атын үлэһиттэрин, бииргэ бөлөххө сылдьар оҕолорбун ааттарын билэбин, ааттарынан ынырабын, ордук тапсан оонньуур оҕолорбун доһорум, табаарыһым диэн арааран ааттыыбын; уһуяан үлэһиттэрэ тугу, ханна үлэлиллэрин билэбин, салгы атын идэлэ-ри билсэбин (психолог, дефектолог, логопед, хореограф, эколог...)

Уһуяанна, түөлбэбэр тэнгэ алтыһар доһотторбор эйбэстик сыһыаннаһабын, уһуяан үлэһиттэригэр көрөр-харайар, эйбэс сыһыаннарыгар махтанабын, кинилэр үлэлэрин убаасты-бын; үлэһиттэри билэбин, улахан дьону кытта толлубакка, кыбыстыбакка кэпсэтэбин, наадабын быһаарсабын. Билбит идэлэрбин, дьон бэйэ-бэйэтигэр сыһыанын оруоллаах оонньууларга, теа-трализацияба киллэрэн, көрдөрөн оонньуубун.

Мин нэһилиэгим, улууһум. Олорор нэһилиэгим, улууһум аатын билэбин, нэһилиэгим, улууһум баһылыктарын ааттарын билэбин, ааттыыбын. Улууһум былаабын, гизрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын, ааттыыбын, нэһилиэгим тэрилтэлэрин ааттарын билэбин (кулууп, ба-

лыһа, оскуола, уһуаан, маҕаһын, аптека, бибилиэтиэкэ), нэһилиэк киинигэр баар уулуссалары, бэлиэ сирдэри, сквердэри, болуоссаттары билэбин, ааттыбын. Бэйэм олорор дьым уулуссатын, нүмэрин, кыбартыратын билэбин.

Нэһилиэккэ баар үлэһит дьонно ытыктабыллаахтык сыһаннаһабын. Нэһилиэгим чулуу дьонун — сэрии дьоруойдарын, үлэ бастыннарын, суруйааччыларын, спортсменнарын, артыыстарын уо.д.а. билэбин, киэн туттабын.

Киһи олоһор улахан дьон үлэтин суолтатын билэбин (танас тигэллэр, ас астыыллар, дьим туталлар, таас чох хостууллар, дьону эмтиллэр, оһону үөрэтэллэр, таһаҕас тиэйэллэр уо.д.а.); дьон үлэтин ис хоһоонун билэбин, туттар тэрилин ааттыбын, үлэһит киһи буола оонньуурбар улууска баар тыа хаһаайыстыбатын идэлэрин билсэбин (огоронуом, фермер, сылгыһыт, бэтэринээр), тэринэн, онгостон оонньуубун.

Мин төрөөбүт дойдум — Саха сирэ. Саха сирин Ил Дарханын аатын билэбин, ааттыбын, былаабын, гизрбэтин билэбин, ойуутун суолтатын быһаарабын. Киин куоратын аатын билэбин, ааттыбын, бэлиэ сирдэрин билэбин. Саха сирин сиртэн хостонор баайын, күндү түүлээбин, тыатын кыылларын, көтөрдөрүн, балыктарын билэбин, ааттыбын. Сүрүн улахан өрүстэрин ааттарын билэбин (Бүлүү, Өлүөнэ, Амма, Алдан, ...). Саха сирин улахан куораттарын, улуустарын билэбин, ааттыбын. Саха норуотун сүрүн бырааһынньыгын — Ыһах туһунан өйдөбүлү ылабын, суолтатын өйдүүбүн. Ыһах сизрин-туомун билсэбин, тутуһабын. Ыһах оонньууларын, күрэбин туһунан билиини ылабын, оруоллаах оонньуурга туттабын.

Саха сирин чулуу дьонун — сэрии дьоруойдарын, үлэ бастыннарын, суруйааччыларын, спортсменнарын, артыыстарын билэбин, киэн туттабын.

Мин — Россия гражданинабын. Россия киин куората Москва диэн билэбин. Россия Бэрэсидьиинин аатын билэбин, ааттыбын, былаабын, гизрбэтин араарабын, суолтатын быһаарабын. Россияҕа араас омук дьонно олоролор (нуучча, саха, эбээн...) диэн салгыы билсэбин, араас омук култууратын: ырыатын, үнкүүтүн, остуоруйатын билсэбин.

Судаарыстыбаннай бырааһынньыктарын билэбин, Россия армиятын туһунан өйдөбүлү ылабын, Сэбилэниилээх күүстэр көрүннэрин (танкист, моряк, лүөччүк, пехотинец) салгыы билсэбин. Аҕа дойду сэриитин дьоруойдарын кытта билсэбин, сэриигэ дойдубут кыайытын туһунан билибин хантатабын.

Мин — Сир (планета) олохтообубун. Халлаан куйаарыгар баар планеталары билэбин, ааттыбын, турар бэрээдэктэрин билэбин. Халлаан эттиктэрин (метеорит, комета...) туһунан салгыы билсэбин. Киһи олохсуйарыгар саамай табыгастаах планетанан Сир буоларын билэбин; Сиргэ олорор дьон бары биир халлааннаахпыт, биир күннээхпит-ыйдаахпыт диэн өйдөбүлү ылынабын. Сиргэ араас омуктар олоролор диэн билсэбин.

Сиргэ олорор араас омук дьонун тас дьүһүннэринэн, танаастарынан тэннээн көрөн арааран билэбин (японец, африканец, англичанин, индеец); Сиргэ олорор араас омуктар култуураларын, танаастарын-саптарын, астарын-үөллэрин, дьизэлэрин-уоттарын, үгэстэрин, оонньууларын билсэбин.

Омуктар үгэстэрин, оһолор оонньууларын, тутууларын, уус-уран айымньыларын кэрэхсээн билсэбин, ырыаларын, үнкүүлэрин, оонньууларын үөрэтэбин.

2.2. ОҕО БИЛИТИН-КӨРҮҮТҮН САЙЫННАРЫ

Сыала-соруктара:

- Оҕо билиэн-көрүүн баҕарар, интэриэһиргиир, сэргиир баҕатын сайыннарар уонна өйдөөн туһанар сатабылын үөскэтии.
- Оҕо өйүгэр онорор дьайыыларын уонна айарга холонуутун сайыннарыы.
- Оҕо бэйэтин уонна атын дьон туһунан бастакы өйдөбүллэригэр олук ууруу.
- Тулалыыр эйгэҕэ сыһыан, айылҕа уратытын, Сир планетаҕа дьон-сэргэ олохсуйар биһигэ уонна норуотун туһунан бастакы өйдөбүллэри оҕо билиһиннэри.
- Төрөөбүт олорор түөлбэ, Ийэ дойду, атын норуот, омук дойдуларын үгэстэрин, сизрин-туомун тустарынан бастакы өйдөбүллэри үөскэтии.
- Улахан дьону уонна саастыылаахтарын кытта бииргэ кэтээн көрөрүн, чинчийэрин, айарын, холонон көрөрүн, ырытыһарын, мөккүһэрин, санаатын үлэстэрин ситиһии.

- Көрдүүр-чинчийэр үлэни былааннанар, бэйэтэ сөпкө өйдүү, билинэ улаатар. Тэрээһин-нээх, дыалаба айымнылаахтык сыһыаннаһар, бэйэтэ көрүүлээх, туруоруммут санаатын ситиһэргэ кыһанар. Чинчийэр үлэбэ кинигэни, энциклопедияны билсэн, бэйэ идиэйэтин туруулаһан, түмүк онорон, бырайыактары киэн араҥаба аһаҥастык көмүскүүрүн ситиһии.

Оҕо чинчийэр дьайымалын сайыннарыы

Оҕо билэр-көрөр, чинчийэр интэриэстээх, тулалыыр эйгэни чинчийиигэ талаһар, тулабыты-гар баар малы-салы, эттиктэри туох уратылаахтарын ыраҥалаан быһаарар, айылбаа уларыһан иһэр көстүүлэри холоон көрөн, биричиинэлэрин барыллаан билэргэ дьулуһар.

3—4 СААСТААХ ОҕО

Оҕо бэйэтэ олорор эйгэтигэр баар, кинини тулалыыр эттиктэри, малы-салы, тэриллэри кытта араас дьайыһыны онорон билсэр. Иппэй-туппай сааһа, онон хомуллар, хамсыыр, тыаһыыр оонньуурдары, араас матырыйаалы, эттиги (ууну, кумабы, тиэстэни, кыраасканы, кумаабыны, о.д.а.) сөпкө ааттыыр, бигээн-имэрийэн, тарбагынан-илиитинэн боруобалыыр, тыытан-булкуп-йан, ыһан-хомуйан, уган-таһааран сөпкө наардаан, сааһылаан дьарыгырар, ыйыталаһар.

Тулалыыр эйгэни чинчийэр, кэтээн көрүүтүн бэйэтин баҕатынан «Бу тугуй?», «Манан тугу гы-нылларый?», «Тоҕо?», «Туохха?» ыйытыктары туруоран, дьонно, саастыылаахтарыгар кэпсэтэн биллэрэр, кыттыһар, билбэтин кэтиир, уларыһытын таба булан бэлиэтиир.

4—5 СААСТААХ ОҕО

Тулалаан турар эйгэбэ сананы кэтээн көрөр, бэйэтин баҕатынан чинчийэр, араас уопуттарга кыттыһар: «Хантан?», «Туохтан маннык буолла?», «Арай маннык гыннахха...», «Маннык гынан көрүөххэ...» диэн ыйыталаһан санаатын атаһаһар, толкупуйун этэр, боруобалаан түмүк онорор. Араас айылба көстүүлэрин кэтээн көрүүтэ кэниир, бэйэ билиитин ситимниир, тэнниир, мөк-күһэр, бэлиэтиир. Саастыылаахтарын кытта бодоруһан, инники ылбыт билиилэригэр олобуран, харгыстары быһаарыыга дьулуһар, сүбэлэһэр, санааларын истэр.

Айылба тыынар-тыыммат араас көстүүлэрин чинчийиилэри боруобалаан, анал тэтэрээккэ бэлиэтиир: *уу убаҥас, сыта суох, дьэҥкир эттик, араас иһиккэ кутуллар, быһыыта, өтө, амта-на уларыһар. Уу тымныыга тонгон мууска кубулуйар, сылааска муус, хаар ууллар. Ууну кыра иһиттэргэ кутан таһырдыа эбэтэр морозильникка тонгон чинчийэллэр. Кумаабы (салфетканы, хаһыаты, өнөөх кумаабыны, хордуону, о.д.а.), танас (чараас, халын, түүлээх, тири, о.д.а.) араа-һын ууга уларыһыларын тэннииллэр, түмүк онороллор.*

Кумах, буор хаачыстыбатын, уратытын тутан-хабан чинчийэр, билэр, кэпсиир, сэрэхтээхтик, ыраастык туттарга кыһаллар, инчэбэй кумагынан айан тутар, оонньуур, ыспытын хомуйар.

Чинчийэр тэриллэри кытта билсэр: лупа, микроскоп, мээрэй ньуоска, ыстакаан, сиидэ, фильтр, ыйааһын, термометр, о.д.а.

Чинчийэр үлэбэ сыһыарыы: стендэ көмөтүнэн үлэтин дьонно аһаҥастык билиһиннэрэр.

5—6 СААСТААХ ОҕО

Айылба, тулалыыр эйгэ көстүүлэрин (сырдык-хараҥа, салгын, кустук, дьүкээбил, күлүк у.о.д.а.), үүнээйилэри (луук, чеснок, сэбирдэх, сиэмэ, туораах, хатырык, о.д.а.), бородуукталары (туус, саа-хар, бурдук, отон, барыанна, дөлүһөн, о.д.а.) матырыйаалы (танас, тири, магнит, түү, туос, талах, муос, муох, о.д.а.), сиртэн хостонор баайдары (өрүс тааһа, өстүөкүлэ, чох, о.д.а.) араас чинчийи тэриллэрин (микроскоп, лупа, кумах чаһы, мээрэйдиир ньуоска, ыстакаан, пинцет, боруонка...) сөпкө туттан чинчийэр, бэлиэтэнэр. Күннээби күн-дьыл туругун термометры көрөн быһаарар. Сананы билэргэ баҕалаах, салгыы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Көрсүбүт харгыстары уһун кэмнэ тиһигин быспакка, чинчийи көмөтүнэн быһаарар уон-на түмүк онорор, ырытыһар.

Уу — убаҥас эттик, онтон тонгон кытаанах эттик, итии, сылаас, тымныы, паар, муус диэн өйдөбүллэри билсэр, уопуттаан түмүк онорор (муус уутааһар чэпчэки, ол иһин тимирбэт, сылааска сыыйа ирэр...). Оҕолор айылбаа көрбүттэрин кытта сибээстииллэр. Күөл, өрүс уута күһүн тонор, саас сылайдаһына ууллар, уу үрдүгэр дагдайар, устар. Тоҕо «өрүс турда?», «муус барда?» диэн өйдөбүллэри кэтээн көрөн билэр.

Дьиз уонна ойуур кыылларын тэннии тутан тобо итинник ааттаммыттарын быһаарар («Ыт уонна бөрө аймахтылар дуо?»). («Туох ханна олорор?», «Туоҕа уратылаабы?» уо.д.а.).

Бэйэтэ интэриэһиргээбит, талан ылбыт себүлүүр тизмэтигэр элбэҕи хасыһан билэн-көрөн, үлэтин барыллаан көмүскүүргэ холоноҕор. Айар дьобура сайдар санаттан сана билиини, ньыманы инэринэр, билэ-көрө сатыыр баҕата, билэргэ наадыһыта уһуктар, чинчийи хайысхатын талар, сыал-сорук туруорунар, булбут матырыйаалын сааһылыыр, чинчийи түмүгүн дьүүллэхэр, оҕо аймах, дьон, дьүүлүүр сүбэ иннигэр бэйэтин бырайыагын көмүскүүр.

6—7 СААСТААХ ОҕО

Оҕо талар көңүлү баһылаан, айылба, тулалыыр эйгэ дыкти көстүүлэрин чинчийэр үлэтин былааннанар, түмүк оностор, бырайыагын ситимин салбаан, кэнэтэн көмүскүүр.

Сананы билэргэ баҕалаах, салгыы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Көр-сүбүт харгыстары чинчийи көмөтүнэн быһаарар уонна улахан киһи көмөтүнэн түмүк онорор. Бэйэтэ ыйытар уонна эппиэттэхэр кыахтаах.

Муус ууга тимирээ дуу, дагдайа сылдыа дуу, суураллан хаалыа дуу диэн санааларын үллэс-тэллэр. Онтон ууга уган бэрэбиэркэлииллэр. Муус тимирдэ дуу, дагдайан устар дуу? Ууга хааллар-дахха ууллуо дуо?

Көрдүүр-чинчийэр үлэни былааннанар, бэйэтэ сөпкө өйдүү, билинэ улаатар. Улахан киһини, дьонун кытта үлэлиир, чинчийэр. Тэрээһиннээх, дыалаба айымньылаахтык сыһыаннаһар, бэйэ-тэ көрүүлээх буолар, туруоруммут санаатын ситиһэр. Чинчийэр үлэни, кинигэни, энциклопедия-ны билсэн, бэйэ идиэйэтин туруулаһан, түмүк онорон, бырайыактары киэн аранаҕа аһаҕастык көмүскүүр.

Математическай өйдөбүллэри билиһиннэри

Математика бастакы сенсорнай төрүттэрин (кээмэй, хайысха, өң-дьүһүн, кэм, бириэмэ, суукка уо.д.а.) өйдөбүллэрин билиһиннэри уонна оҕо бэйэтин дьарыгар (кэтээн көрүүгэ, чинчийиигэ, оҕо билэр-көрөр оонньууларыгар, хамсаныларга уо.д.а.) туһаныы.

33

3—4 СААСТААХ ОҕО

Өң. Сүрүн өңнөрү (манан, хара, кыһыл, күөх) билэр, араарар, бөлөхтүүр. Өңү айылба көстүүтү-гэр, тулалыыр эйгэҕэ булар, быһаарар.

Быһыы (форма). «Төгүрүк», «үс муннуктаах», «түөрт муннуктаах» быһыылары көрөн, би-гээн, эттик, барамай быһыытын быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах барамай төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт диэн арааран өйдүүр. Геометрическай бөгүүрэлэри (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билсэр, араарар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан барамай, геометрическай бөгүүрэ өрүттэрин (үс мун-нук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, ньолбуһах (овал), долгун курдук уонна аһаҕас сурааһын туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

Кэрин. «Кыра», «улахан», «үрдүк», «намыһах» кэриннэри билсэр. Эттиктэри, барамайдары тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, сурааһын көрүннэрин билсэр, араарар. Малы-салы, эттик арааһын холоон, тэннээн быһаарар, наардыыр. «Ыарахан», «чэпчэ-ки» кээмэйдэри билсэр, араарар.

Кэм. Суукка кэмин (сарсыарда, күнүс, кизэ, түүн) ситимин билэр, быһаарар. Дьыл кэмнэрин ааттарын билэр.

Хайысха. «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах» ха-йысхалары билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Икки тэн бөлөх, барамай өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыһбатын туһунан өйдөбүлү ылар. «Икки ардыгар», «сэргэстэһэ», «аттыгар» өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, барамай хайысхатын таба ыйар.

Ахсаан. «Биир ахсаан», «элбэх ахсаан», «эбии», «көбүрэтии» туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. «Биир», «элбэх», «элбээтэ», «абыйаата», «тэн», «соччо» диэн өйдөбүллэри билсэр, тэнниир, суот-туур. Бизскэ диэри (1, 2, 3, 4, 5) ааҕар. Бүтэһик чыыһыла барамайы, бөлөбү түмүктүүрүн (барыта

үс чааскы буолла) билэр. Бөлөхтөөн туһааннаах чыыһылаба сөп түбэхэр малы-салы, тэриллэри ааҕан араарар. Икки бөлөбү бииринэн эбэн, көбүрэтэн тэнниир (суоттуур).

4—5 СААСТААХ ОҕО

Өн. Сүрүн өгнөрү (манан, хара, кыһыл, күөх, араҕас, кугас) уонна өг эгин эгэлгэтин (чабылхай кыһыл, хараҥа кыһыл, чээлэй күөх, от күөбэ, халлаан күөбэ, тэтэркэй) билэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр, айылба көстүүтүгэр булан, быһааран туттар.

Быһыы. «Төгүрүк», «ньолбоҕор», «муннуктаах», «үс муннуктаах», «түөрт муннуктаах» быһыылары көрөн, бигээн, эттик, мал-сал быһыытын быһаарар наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах мал, тэрил төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт диэн арааран өйдүүр. Геометрической бөгүүрэлэри (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билсэр, араарар, сөпкө туһанар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан малы, тэрили, оонньууру, геометрической бөгүүрэ өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, элбэх муннук, ньолбоҕор (овал) туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр, туттар.

Кэрин. «Кыра», «улахан», «уһун», «кылгас», «үрдүк», «намыһах», «кэтит», «синньигэс» кэриннэри билсэр. Эттиктэри, малы, тэрили, оонньууру тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Мал, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэннээн быһаарар, наардыыр. «Ыарахан», «чэпчэки» кэриннэри билсэр, билгэлиир, араарар.

Кэм. Суукка кэмин (сарсыарда, күнүс, кизэ, түн) ситимин билэр, быһаарар. «Бэбэһээ», «бүгүн», «сарсын», «хойут», «сотору» өйдөбүллэри билсэр.

Хайысха. «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах», «уна», «ханас» хайысхалары салгыы билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (уна, ханас илиим, уна, ханас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Хаанастан уна диэн өйдөбүлү билэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, мал-сал, тэрил өнгүтэн (дьүһүнүттэн) быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыбат диэн сүрүн өйдөбүлү билэр.

«Икки ардыгар», «сэргэстэһэ», «аттыгар» өйдөбүллэри салгыы билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, тэрил, мал-сал хайысхатын таба ыйар.

«Ыраах», «чугас», «үөһэ», «аллара» хайысхалары туттар. Малы-салы, эттиги араас хайысханан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) сөпкө ааҕар.

Ахсаан. «Биир ахсаан», «элбэх ахсаан», «эбии», «көбүрэтии» туһунан өйдөбүлү кэнэтэр. «Биир», «элбэх», «элбээтэ», «абыаата», «тэн», «соччо» диэн өйдөбүллэри билсэр, суоттуур.

Биэскэ диэри (1, 2, 3, 4, 5) өрө-таннары ааҕар. Өрө аахтаах ахсаан эбиллэр, таннары аахтаах аччыыр диэн өйдөбүлү ылар. Бүтэһик чыыһыла барамайы, бөлөбү түмүктүүрүн (барыта үс чааскы буолла) билэр.

Чыыһылалар утуу-субуу бииринэн эбиллэн натуральной эрэти үөскэтэллэр, биирдии чыыһыла чопчу миэстэлээх диэн билэр. Эрээккэ чыыһыла миэстэтин быһааран кэрискэ ахсаанна үөрэнэр. Өрө аабыыга инники турар чыыһыла кэннигэр турардааҕар кыра буоларын билэр.

Бөлөхтөөн туһааннаах чыыһылаба сөп түбэхэр малы ааҕан араарар. Икки бөлөбү бииринэн эбэн, көбүрэтэн тэнниир (суоттуур).

Сыппара, чыыһыла туһунан өйдөбүлү ылар. Сыппара чыыһыланы көрдөрөр бэлиэ, ол иһин сыппара чыыһылаба тэн, ахсааннаах диэн билэр.

5—6 СААСТААХ ОҕО

Өн. Өгнөрү уонна сүрүн өгнөр эгэлгэлэрин (үрүн, борон, чабылхай кыһыл, хараҥа кыһыл, чээлэй күөх, от күөбэ, халлаан күөбэ, кытархай, хагдан, күрэн уо.д.а.) билэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Өн бары эгэлгэтин айылба көстүүтүгэр, тулалыыр эйгэбэ таба булан, быһааран бэйэтин дьарыгар туттар.

Быһыы. Геометрической бөгүүрэлэри билсэр, араарар. Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан барамай, геометрической бөгүүрэ өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук арааһын, элбэх муннук туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

Кэрин. «Кыра», «улахан», «уһун», «кылгас», «үрдүк», «намыһах», «кэтит», «синньигэс» кэриннэри билсэр. Эттиктэри, барамайдары тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, кэрчик, сурааһын көрүннэрин билсэр, араарар.

Барамай, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэннээн быһаарар, наардыыр, күннээҕи олоҕор

туттар. «Ыарахан», «чэпчэки» кэрингэри билсэр, билгэлиир, араарар. Ыйааһын мээрэйн (киилэ — килограмм), уста кээмэйн (сантиметр) билсэр.

Кэм. Кэм, бириэмэ, суукка, күн-дьыл ситимин (күн тахсыыта, күн кириитэ, күн илинтэн тахсар), нэдиэлэ хонугун, дьыл кэмнэрин ааттарын билсэр, чуолкайдык быһаарар.

Хайысха. «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах», «уна», «ханас» хайысхалары билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (уна, ханас илиим, уна, ханас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Хаҥастан уна диэн өйдөбүлү билсэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, барамай өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыбат диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

«Икки ардыгар», «сэргэстэһэ», «аттыгар» өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, барамай хайысхатын таба ыйар.

«Ыраах», «чугас», «үөһэ», «аллара» хайысхалары дьүөрэлиир. Малы-салы, эттиги араас хайысханан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) ааҕары сатыыр.

Ахсаан. «Хас буолла?», «хаһыс турарый?», «хасыһый?» өйдөбүллэри билсэр, суоттуур. Уонна диэри (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) чыыһыла натуральной эрээтин сыысхала суох өрө-таннары ааҕар. Сэргэстэһэ турар чыыһыла сыһыанын (3, 4, 5, 3), сибээһин (3 (үс) 4-тэн (түөртөн) 1-тэн (бииринэн) кыра; 4 (түөрт) 3-тэн (үстэн) 1-нэн (бииринэн улахан) өйдүүр, быһаарар. Бүтүн бөлөбү (чыыһыла-ны) 8-тыы, 9-туу, 10-нуу ахсааннаах бөлөххө араарар, хомуйар. Бүтүн бэйэтин чааһыттан улахан, оттон чаас бүтүнтэн кыра буоларын өйдүүр.

Чыыһыла састаабын 5 (биэс) чыыһыла 1, 1, 1, 1 (түөрт бииртэн) уонна өссө 1-тэн (бииртэн) турар диэн өйдүүр. Бөлөбү биирдиилээн састаапка (барыта 5 сибэкки: 1 — алтан төбө, 1 — танара кийиитэ, 1 — сардаана, 1 — ньургунун, 1 — чуораанчык) диэн араарар.

Хайа баҕарар чыыһыла соччо биирдээхтэн турар. Биир улахан чыыһыла икки кыраба арахсар, икки кыраттан биир улахан чыыһыла үөскүүр диэн бигэтик өйдүүр.

6—7 СААСТААХ ОҕО

35

Өн. Өннөрү уонна сүрүн өннөр эгэлгэлэрин билсэр, араарар, наардыыр, бөлөхтүүр. Өн бары эгэлгэтин айылба көстүүтүгэр, тулалыыр эйгэбэ таба булан, быһааран туттар.

Быһыы. Геометрической бөгүүрэлэри билсэр, араарар. Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан мал-сал, геометрической бөгүүрэ өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук арааһын, элбэх муннук туһунан билсэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

Кэрин. «Кыра», «улахан», «уһун», «кылгас», «үрдүк», «намыһах», «кэтит», «синньигэс» кэрингэри билсэр. Эттиктэри, малы-салы тэннээн, холоон кэрингэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, кэрчик, сурааһын көрүннэрин билсэр, араарар.

Мал-сал, эттик арааһын холоон, мээрэйдээн, тэннээн быһаарар, наардыыр, күннээби олоҕор туттар. «Ыарахан», «чэпчэки», «тэннэр» кэрингэри билсэр, араарар, тэнниир, бэлиэтиир. Ыйааһын мээрэйн (киилэ — килограмм), уста кээмэйн (сантиметр) билсэр, күннээби олоҕор таба туттар.

Кэм. Кэм, бириэмэ, суукка, күн-дьыл ситимин (күн тахсыыта, күн кириитэ, күн илинтэн тахсар), чаһыны, нэдиэлэ хонугун, ыйдары ааттыыр, сөпкө кэпсэтиигэ туттар.

Хайысха. «Манна», «итиннэ», «үөһэ», «аллара», «инники», «кэнники», «чугас», «ыраах», «уна», «ханас» хайысхалары билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (уна, ханас илиим, уна, ханас атабым, иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Хаҥастан уна диэн өйдөбүлү билсэр, тутуһар.

Икки тэн бөлөх, мал-сал өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыбат диэн сүрүн өйдөбүлү ылар.

«Икки ардыгар», «сэргэстэһэ», «аттыгар» өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, барамай хайысхатын таба ыйар.

«Ыраах», «чугас», «үөһэ», «аллара» хайысхалары дьүөрэлиир. Малы-салы, эттиги араас хайысханан (инниттэн, кэнниттэн, үөһэттэн, аллараттан) ааҕары сатыыр.

Ахсаан. «Хас буолла?», «хаһыс турарый?», «хасыһый?» өйдөбүллэри билсэр, суоттуур. Уонна диэри (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) чыыһыла натуральной эрээтин сыысхала суох өрө-таннары ааҕар. Сэргэстэһэ турар чыыһыла сыһыанын (3, 4, 5, 3), сибээһин (3 (үс) 4-тэн (түөртөн) 1-тэн (бииринэн)

кыра; 4 (түөрт) 3-тэн (үстэн) 1-нэн (бииринэн улахан) өйдүүр, быһаарар. Бүтүн бөлөбү (чыыһыла-ны) 8-тыы, 9-туу, 10-нуу ахсааннаах бөлөххө араарар, хомуйар. Бүтүн бэйэтин чааһыттан улахан, оттон чаас бүтүнтэн кыра буоларын өйдүүр.

Чыыһыла састаабын 5 (биэс) чыыһыла 1, 1, 1, 1 (түөрт бииртэн) уонна өссө 1-тэн (бииртэн) турар диэн өйдүүр. Бөлөбү биирдиилээн састаапка (барыта 5 сибэкки: 1 — алтан төбө, 1 — тангара кийиитэ, 1 — сардаана, 1 — ньургунун, 1 — чуораанчык) диэн араарар.

Хайа бабарар чыыһыла соччо биирдээхтэн турар. Биир улахан чыыһыла икки кыраба арахсар, икки кыраттан биир улахан чыыһыла үөскүүр диэн бигэтик өйдүүр. Садаача туһунан өйдөбүл ылар. Усулубуйа толкуйдуур, ыйытыы туруорар, арифметическай дьайыыларынан (эбии, көбүрэтии) 10 (уон) чыыһыла иһинэн суоттуур. Логическай садаачалары бэйэтэ толкуйдаан суоттуур. Мындыр өй, толкуй, суоттуур оонньуулары (ДИП «Сонор», хабылык, «Бестемше» казахскай оонньуу, дуобат, саахымат) быраабылаларын билсэн күннээби олобор оонньуур, күрэхтэхэр.

Айылбаны уонна айылба көстүүлэрин кытта билиһиннэрии

Айылба көстүүлэрин, Сир, күн, ый планеталар тустарынан, айылбаа уларыыы биричиинэлэрин барыллаан билэр. Бастагы экологическай өйдөбүллээх. Айылбаа сиэри-туому билэн туһанарга үөрүйэх. Киһи айылба сорбото буолар, онон тулалыыр айылбаа сыһыаннаабы барытын көмүскүүр, аһынар, харыстабыллаахтык сыһыаннаһар. Космос, планета, сулустар тустарынан бастагы өйдөбүлү билэр. Сир, күн, ый планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сири тула эргийэриттэн дыыл уонна суукка кэмин ситимэ тутуруктаах диэн өйдүүр.

3—4 СААСТААХ ОҕО

Төрөөбүт дойдутун айылбатын, сирин-уотун, үүнээйитин (обуруот астара, буруукталар, хонуу сибэккилэрэ (току-току ньээм-ньээм, алтан төбө, ньургунун уо.д.а.), дьиз таһыгар үүнэр сибэккилэрин (ромашка, астра уо.д.а.), дьиз сибэккилэрин (уулаах Уйбаан, кактус уо.д.а.); үөнүн-көйүүрүн (хомурдуос, лыах, сахсырба, кумаар, чизэрбэ уо.д.а.); отун-маһын (хатын, харыйа); көтөрүн-сүүрэрин (тураах, элиэ, тонсобой, кус уо.д.а.); дьиз көтөрдөрүн (бөтүүк, куурусса, чопууска, хаас) ойуур кыылларын (куобах, саһыл, эһэ, бөрө, тиин уо.д.а.); дьиз кыылларын (куоска, ыт); дьиз сүөһүтүн (ынах, ньирэй, ат, биз, кулунчук); балыгын (собо); чыычаахтарын (ымыы, барабыай, чычып-чаап уо.д.а.) билсэр.

Кыһын тымныы, хаар түһэр, сайын итии, күн күүскэ тыгар, сибэкки тыллар, саас сылыйар, хаар уулар, күһүн тымныйар, от-мас хагдарыйар, сэбирдэхтэр саһаран түһэллэр диэн өйдөбүллээх.

Киһи олорор сирин тула чугас үүнэр мастаах сир — ойуур дэнэр диэн араарар. Ойуурга мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэһэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, лабаа диэн өйдөбүлү ылар, ааттыыр, көрдөрөр.

Ойуурга отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар үүнэр отону ааттарынан билэр (отон, дьэдьэн, сугун уо.д.а.). Тэллэйи сиэнэр, дьааттаах (сиэммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин көрөн ааттаталыыр.

Ойуурга чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын тыытар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

4—5 СААСТААХ ОҕО

Үөн-көйүүр олорор-үөскүүр сирин билсэр. Кымырдабастар биир оргулга олоролор, ынырыалар эмиэ биир уйалаахтар диэн араарар. Лыах хайдах сайдарын билсэр (сымыыт, түүлээх үөн, куколка, лыах). Лыах, тонобосчут сарсыарда, күнүс көтөр, кии хомурдуоһа киһэ, түүн сылдьар диэн билэр.

Үөн-көйүүр айылбаа хайдах олоорун, туох ураты бэлиэлээбин туһунан остуоруйа, кэпсээн истэр, ырыа ыллыыр, уруһуйдуур, таабырын таайар, үтүктэн хамсанар.

Ыллаан-туойан, ойуулаан-дьүһүннээн, хамсанан-имсэнэн дьонно тиэрдэр.

Төрөөбүт дойдутун айылбатын, сирин-уотун, үүнээйитин (обуруот астара, буруукталар, хонуу сибэккилэрэ (уо.д.а.); дьиз таһыгар үүнэр сибэккилэрин (ромашка, астра уо.д.а.); дьиз сибэккилэрин (фиалка, бегония уо.д.а.); үөнүн-көйүүрүн (тэмэлдыгэн, тонобосчут, тигээйи, ынырыа,

уо.д.а.); отун-маһын (бэс, тиит); көтөрүн-сүүрэрин, мас көтөрүн (улар, хотой, элиэ, курупааскы, кэбэ уо.д.а.); дыэ көтөрдөрүн (индюк, кус); ойуур кыылларын (кырса, киис, кырынаас, тайах, бэдэр, таба, муруку уо.д.а.); дыэ кыылларын (куруолук, куоска, ыт, сибиинньэ, бараан, хоһуол уо.д.а.); дыэ сүөһүтүн (ынах, сылгы, таба уо.д.а.); балыгын (собо); чыычаахтарын (тулук, чооруос, харагаччы, ымыы уо.д.а.) билсэр.

Сибэккини умнаһын силис тартаран, хортуоскатынан эбэтэр сизэмэнэн, оттон обуруот аһын араассааданан үүннэриини кэтээн көрөр, билсэр, араарар, быһаарар.

Сибэккини, обуруот аһын үүннэриини, көрүүнү-хараыыны кэтээн көрөр, интэриэһиргиир: уһун-кылгас умнас, кыра-улахан сэбирдэх, элбэх-абыйах обурсу, итии-тымныы, былыттаах, ардахтаах күн, ичигэс, хаһыннаах түүн уо.д.а.). Астаах сэппэрээк (сарбынньах, тирэх уо.д.а.)

Дьыл кэминэн кыыл тас көрүнэ уларыһарын, түүлүүрүн билсэр (кыһын хойуу, көп түүлэнэр, саас түүтэ чарааһыыр). Кыыл кыһыны хайдах туоруурун, кыстыкка бэлэмнэнэрин, аһылык хаһаанарын билэр.

Араас кыыл суолун арааран билэр. Хайдах көмүскэнэрин билсир. Хороон, уйа, арбах диэн тылы араарар. Тыа кыылын дыэ сүөһүтүтэн араарар, туохха олобуран наардаабытын быһаарар. Кыыл туһунан кэпсээн айарга холоноор.

Кыһын тымныы, хаар түһэр, сайын итии, күн күүскэ тыгар, сибэкки тыллар, саас сылыһар, хаар ууллар, күһүн тымныһар, от-мас хагдарыһар, сэбирдэхтэр саһаран түһэллэр...

Ойуур туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар. Киһи олорор сириҥи тула чугас үүнэр мастаах сир — ойуур дэнэр диэн араарар.

Ойуурга талах, мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. Сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр. От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэбэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир диэн өйдөбүлү ылар. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, лабаа диэн ааттыыр, тас дьүһүнүнэн, быһыытынан көрөн араарар.

Ойуурга отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар үүнэр отону ааттарынан билэр (отон, дьэдьэн, хаптабас, бизэмийэ уо.д.а.) сүрүн өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сизэнэр, дьааттаах (сизэмэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин көрөн аатталар (хатыннааһы, тэтиннээһи уо.д.а.)

Өрүс, үрэх, күөл, көлүччэ, тыымпы диэн өйдөбүллэри билсэр. Түөлбэтин, өрөспүүбүлүкэтин улахан өрүстэрин, үрэхтэрин, күөллэрин ааттарын билэр. Ууга балык арааһа үөскүүр, кус-хаас түһэр диэн билэр.

Балыгы сизэмэх балык, өрүс, күөл балыга, улахан, кыра балык диэн бөлөхтүүр, ааттарын билэр.

Уу көтөрүн, кус, хаас, анды биһэ диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр.

Балык уонна уу көтөрө тас тутулун, дьүһүнүн (өнүн-түүтүн), быһыытын-таһаатын, санатын, хамсаныытын, тугунан аһылыктанарын билсэр, уратытын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин балык уонна көтөр тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир (балык тас көрүнэ ууга устарыгар табыгастаах: улахан төбөлөөх, мүлтүгүр быһыылаах, лапчааннара, кутуруга устарыгар көмөлөһөр, көхсө харана, өрөбөтө сырдык; ол өстөөхтөн көмүскэнэригэр табыгастаах; кус атаһын икки арда сарыылаах, ол устарыгар көмөлөөх).

Ойуурга чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын ыһар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Тыаба сылдьан өбүгэ сизэрин-туомун тутуһар. Өбүгэ этиитинэн, булт иччитэ — Байанай. Кини олус өһүргэс, тыаһы-ууһу сөбүлээбэт, кыһыһардаһына, булду үргүтэр, отону, тэллэйи булларбат. Ол иһин Байанайы ытыктыыр наада, отону-дьэдьэни кыраны да буллаһына үөрэр, мыыммат куолу. Оччоҕо Байанай миигин сөбүлүө, мизэх көмөлөһүө диэн билэр.

5—6 СААСТААХТАР

Алаас сир, тыалаах сир, өрүс сирэ, хайалаах сир, туундара тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар. Сир-дойду үүнээйитин, отун-маһын, көтөрүн-сүүрэрин, кыылын-сүөлүн салгыы билсэр. Тас көрүнүн, өнүн түүтүн, быһыытын-таһаатын, хамсаныытын, санатын, суолун-иһин, аһылыгын билэр, араарар, бөлөхтүүр, тылынан быһаарар. Алаас, хонуу, налыы, кырдал, ходуһа, мэччирэн сирдэр тустарынан сүрүн өйдөбүлү ылар, уратыларын билэр, быһаарар.

Алааска, хонууга, ходуһага араас сибэккилэр, оттор араастара үүнэллэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин сириҥи-уотун сибэккилэрин, сүрүн отторун ааттарынан билэр (алтан төбө, ньургунун, сардаана, сир симэбэ, танара кийиитэ, чуораанчык, баба батаһа уо.д.а.).

Алааска, хонууга-сыһыыга үрүмэччи, үөн-көйүүр арааһа үөскүүр диэн өйдүүр. Тугунан аһы-лыктанарын арааран билэр.

Лыях, тонобосчут, хомурдуос, баба, кымырдабас, аһына, тигээйи, ынырыа, чизэрбэ, чоху диэн билэр, ааттыыр.

Үөн-көйүүр олорор-үөскүүр сирин билсэр. Кымырдабастар биир оргулга ололор, ыны-рыалар эмиэ биир уйалаахтар диэн араарар. Лыях хайдах сайдарын билсэр (сымыыт, түүлээх үөн, куолка, лыах). Лыах, тонобосчут сарсыарда, күнүс көтөр, кии хомурдуоһа киэһэ, түүн сыл-дьар диэн билэр.

Үөн-көйүүр айылбаба хайдах ололорун, туох ураты бэлиэлээгин туһунан остуоруйа, кэпсээн истэр, ырыа ыллыыр, уруһуйдуур, таабырын таайар, үтүктэн хамсанар. Араас өгнөөх, көрүгнээх айылба эттигин кыраасканан, туойунан үтүктэн онорорго холонор. Оонньуутугар, атын да дьа-рыкка үөн-көйүүр туһунан билиитин туһанар.

Алааска сизэрдээхтик сылдьар. Өбүгэ сизэрин-туомун утумнуур. Остуоруйа, олонхо этиитинэн, сир-дойду иччитэ Аан Алахчын аарыма хатынна олорор. Кини оту өлгөмнүк үүннэрэр, сүөһүнү төлөһүтэр, уйгуну олохтуур. Ол иһин киниэхэ ананан салама ыйыыллар, алгыс этэллэр, сүгүрү-йэллэр диэн билэр. От-мас иччилэрэ Эрэкэ-дьэрэкэ оболор киртэн-хахтан сиргэнэллэр. Ол иһин ойуурга, хонууга, алааска кири-хабы, бөбү-сабы муспаппын, мэлдьи хомуйабын, ыраастыы сыл-дьабын. Оччобуна айылба үөрэр, айгыр-силик буолар диэн өйдүүр.

Тыа туһунан сүрүн өйдөбүлү ылар. Киһи олорор сирин тула чугас үүнэр, чараас мастаах сир — ойуур, бөдөн мастардаах халын ойуур — тыа, ыраабынан, киһи-сүөһү олохсуйбатах сиринэн тайаан үүнэр халын тыа — тайба дэнэрин араарар.

Ойуурга сэппэрээк, талах, мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. Сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр. Дөлүһөн, хаптабас, сугун, моонньофон, биэ эмийэ, рябина — отонноох сэппэрээктэр; кыһыл талах, үөт (үрүн үөт, хара үөт) — талахтар; хатын, харыйа, тиит, бэс, тэтин — мастар диэн бөлөхтүүр.

От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэбэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир диэн өйдөбүлү ылар. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр, быһаарар, кэпсири. Сииктээх, кураанах сиргэ от-мас араастаан үүнэрин билэр. Мас умнаһын хатыылаах-һалбаархай диэн бигээн араарар. Ойуурга сылдьан хайысханы (арбаа, илин, хоту, собуруу, уҥа, ханас), кэринги (улахан — кыра, үрдүк — намыһах, суон — синһигэс, уһун — кылгас), суукка кэммин (күн ортото, киэһэрэн эрэр, киэһэрбит) араара, быһаара үөрэнэр. От-мас уларыһытын кэтээн көрөн, дьыл кэммин билгэлии, араара, быһаара үөрэнэр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, мутук, лабаа арааһын туһунан билиитэ кэниир.

Ойуурга, тыаба отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар, тыаты-гар, сылбабар үүнэр сир аһын ааттарынан билэр (уулаах отон, унуохтаах отон, дьэдээн, киис тинилэбэ, биэ эмийэ, моонньофон уо.д.а.), уктарын араарар, ситэр-буһар, хомуйулар кэммин туһунан өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сизэнэр (манан, бэс, хатын тэллэйдэрэ), дьааттаах (сизэммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин көрөн аатталыыр. Ханһык ойуурга ханһык тэллэй үүнэрин билэр. Хаһан, хайдах хомуйулуохтаабын өйдүүр, быһаарар.

Ойуурга, тыаба чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Тулук, хараначчы, сылгы чыычааба, талах чыычааба, кукаакы, ымыы, барабыай, күөрэгэй диэн билэр. Саналарын, түүлэ-рин-өгнөрүн билсэр. Кыстыыр, кыстаабат, саас эрдэтээби чыычаахтар диэн араарар, бөлөхтүүр.

Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын ыһар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Айылба иччилээх, кини изйдэбинэ, от-мас үүнэр, көтөр-сүүрэр үксүүр, уйгу олохсуйар, ол иһин мин айылба изйэхситин хомоппоппун, үргүппэппин диэн билэр. Айылбаба чуумпутук сыл-дьан, куһаҕаны санаабаппын, оту-маһы алдыаппаппын диэн өйдүүр.

6—7 СААСТААХТАР

Мас көтөрдөрүн (хара улар, куртуйах, бочугурас уонна ойуур көтөрдөрүн (тонсобой, кукаа-кы, мэкчиргэ, хаххан, модьугу, суор, тураах) билэр. Санатын, түүтүн-өһүн, туһатын, буортутун араарар, быһаарар. Кыстыыр, кыстаабат, сизэмэх көтөрдөр диэн бөлөхтүүр. Уйа туттар, сымыыт баттыыр, оҕо таһаарар, ону көрөр-харайар, үөрэтэр диэн билэр.

Ойуурга, тыаба, тайбаба кыыл-сүөл арааһа (куобах, эһэ, бөрө, саһыл, кырса, киис, кырынаас, тайах, сизэгэн, таба, моботой) үөскүүр диэн өйдөбүлү ылар.

Сизэмэх кыыл, кэбийээччи диэн бөлөхтүүр. Сизэмэх кыыл тиһин-сынаабын оноруута, тас

дьүһүнэ саһа сытан саба түһэргэ дьүөрэлээбин, кэбийээччи кыыл тииһин-уоһун оноһуута, этэ-сиинэ, тас дьүһүнэ аһыырга, өстөөхтөн куотарга анаммытын арааран өйдүүр.

Дьыл кэминэн кыыл тас көрүнэ уларыырын, түүлүүрүн билсэр (кыһын хойуу көп түүлэнэр, саас түүтэ чарааһыыр). Кыыл кыһыны хайдах туоруурун, кыстыкка бэлэмнэнэрин, аһылык хаһаанарын билэр.

Араас кыыл суолун билэ үөрэнэр. Хайдах көмүскэнэрин билсир. Хороон, уйа, арбах диэн тылы араарар. Тыа кыылын дьыэ сүөһүтүтэн араарар, туохха олобуран наардаабытын быһаарар. Кыыл туһунан кэпсээн айарга холононор. Уруһуйгар кыыл тас көрүнгүн, дьүһүнүн, туох уратылаа-бын бэлиэтиир, хамсаныытын таба бизэрэ сатыыр, кыыл туһунан араас ис хоһоонноох ойууну уруһуйдуур, сыбаан-аттаран, айылба матырыйаалыттан онорор. Иэйиитин ыллаан-туойан, ойуу-лаан-дьүһүннээн, хамсанан-имсэнэн дьонго тиэрдэр.

Тыаба сылдьан өбүгэ сиэрин-туомун тутуһар. Өбүгэ этиитинэн булт иччитэ — Байанай. Кини олус өһүргэс, тыаһы-ууһу сөбүлээбэт, кыһырыдабына, булду үргүтэр, отону, тэллэйи булларбат. Ол иһин Байанайы ытыктыахха наада, отону-дьэдьэни кыраны да буллаххына, үөрэр, мыыммат куолу. Оччоҕо Байанай миигин сөбүлүү, миэхэ көмөлөһүө диэн билэр.

Өрүс, үрэх, күөл, көлүччэ, тыымпы диэн өйдөбүллэри билсэр. Түөлбэтин, өрөспүүбүлүкэтин улахан өрүстэрин, үрэхтэрин, күөллэрин ааттарын билэр. Ууга балык арааһа үөскүүр, кус-хаас түһэр диэн билэр.

Балыгы сиэмэх балык, өрүс, күөл балыга, улахан, кыра балык диэн бөлөхтүүр, ааттарын билэр.

Уу көтөрүн кус, хаас, анды, куба биһэ диэн бөлөхтүүр, сүрүн-сүрүннэрин ааттарынан билэр.

Балык уонна уу көтөрө тас тутулун, дьүһүнүн (өнүн-түүтүн), быһыытын-таһаатын, санатын, хамсаныытын, тугунан аһылыктанарын билсэр, уратытын быһаарар. Аһыыр, көмүскэнэр ньыматын, олохсуйар эйгэтин балык уонна көтөр тас тутулун, дьүһүнүн кытта ситимниир (балык тас көрүнэ ууга устарыгар табыгастаах: улахан төбөлөөх, мултугур быһыылаах, лапчааннара, кутуруга устарыгар көмөлөһөр, көхсө харана, өрөбөтө сырдык; ол өстөөхтөн көмүскэнэригэр табыгастаах; кус атабын икки арда сарыылаах, ол устарыгар көмөлөөх).

Балык, уу көтөрүн олобуран суукка чааһын, күн-дьыл уларыытын, дьыл кэмин билгэлиир, быһаарар. Балыктыыр, кустуур кэми, болдьобу, быраабыланы, тэрили, сиэри-туому билсэр. Булчут көтөрү күһүн сымыыт баттыыр кэмигэр өлөрбөт, ол иһин булт саас көтөр кэлиитин кытта уонна барар кэмигэр эрэ көнүллэнэр, балык тымныыга бытаарар, сылаас күн искэбин ыыр.

Балык, кус-хаас дьонго туһатын билэр. Балык, көтөр туһунан ырыаны, хоһоону, таабырыны билэр, айан кэпсиир, уруһуйдуур.

Халлаан куйаара, космос, планета, сулустар тустарынан бастакы өйдөбүлү ылар. Космос уйаа-ра-кэйээрэ биллибэт кизг, учуонайдар спутнигы, аракыатаны, космонавтары ытан чинчийэлэр диэн билэр. Сир, күн, ый планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сири тула эргийэриттэн дьыл уонна суукка кэмин ситимэ тутулуктаах диэн өйдүүр. Чолбон, халлаан быыһа сулустар диэн араарар. Арктика уонна Антрактида усулуобуйатын, харамайдарын билсэр. Туундара туһунан өйдөбүлү ылар (полярнай түүн, кылгас тымныы сайын, үүнээйитэ намыһахтар, кыра сэбирдэх-тэрдээхтэр уо.д.а.).

Тулалыыр эйгэни билиһиннэрии

Тулалыыр эйгэни билсэр (оҕо эттик, мал-сал, тэрил аатын, аналын, хаачыстыбатын уонна тула-лаан турар араас көстүү эбэтэр үлэ уларыыан иһиитин, уратытын билэн олобор туһаныта). Киһи, дьон эттиги анааран көрөн, тулалыыр олобун, эйгэтин бэйэтэ айар, түмүктүүр, уларытар, сайын-нарар, харыстыыр, үйэтитэр диэн өйдөбүлү ылынан туһанар. Төрөөбүт сэлиэннэтин, улуһун, Саха сириг ытык сирдэрин, пааматынньыктарын, худуоһунньуктарын, биллиилээх үлэһит дьонун туһунан билиилээх, сэлиэннэ, общественнай миэстэлэргэ кэпсэтэр, суол, сырыы быраабыла-ларын билэн туһуһар. Гиимн тыаһын истии бэрээдэгин тутуһар, киин куораты ааттыыр. Бэйэтин норуотун үгэстэрин, сиэрин-туомун билэр.

3—4 СААСТААХТАР

Дьыэ кэргэнин туһунан хаартысканан билэр, ыйытыкка эппиэттиир. («Бу дьыбэ ким олоһор?», «Кимий?»). Улахан дьон үлэтигэр-хамнаһыгар интэриэстэнэр. Хартыыналары, кинигэлэри көрөн, улахан дьонтон оҕо сааһын, дьон-сэргэ тас көстүүтүн, уратыларынан, аналын быһаарар, араарар

(«Ийэм идэтэ», «Дьиз мала», «Танас-сап», «Иһит-хомуос» уо.д.а.), көлөлөр (сөмөлүөт, массыына, тыраахтар, бэлисипиэт) уо.д.а.).

Оҕо бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын, төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (тангыннарар, аһынар, харайар, бүөбэйдиир, ас астыыр, танас сууйар, оҕо көрөр, иистэнэр уо.д.а.). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кинигэ ааҕар, оонньуубут, күүлэйдиибит, тэлэбиисэр көрөбүт, дьизэбитин хомуйабыт уо.д.а.). Уһуяан биһиги дьизэбит диэн билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, иитээччи көмөлөһөөччүтэ, музыкальнай салайааччы эмиэ ийэ курдук биһизхэ кыһаллаллар диэн билэр, кэпсиир.

Оонньуурун ханна, хаһан, хайдах, тоҕо хомуйарын билэр, кэпсиир, толорор. Суунарга туттуллар тэрили (соттору, тиис суунар суокканы, тараабы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таннар танаһын аатын билэр, араарар. Дьиз кыылын (куосканы, ыты) билэр, тас дьүһүнүн кэпсиир, көрөр-харайар (һыаабыныыр, үрэр, эккэлиир, курдьугунуур, о.д.а.). Уһуяан иитээччитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсиир. Асчыт, иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (ас арааһын астыыр, буһарар, сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар). Идэлэри билэр. Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан билэр.

4—5 СААСТААХТАР

Ханнык танаһы хаһан, хайдах кэтэрин билэр, быһаарар (күһүннү, кыһынны танас). Утуйар танаһын ааттыыр, хомуйар. Ас-утах (чэй, какао, хомпуот, кисил) амтанын, сытын-сымарын сыттаан таайар, кэпсиир. Оонньууру, танаһы-сабы тутан-хабан (тимэхтээх, саҕалаах, сизптээх, сизхтээх), кээмэйин (улахан, кыра, уһун, кылгас), быһыытын-таһаатын (төгүрүк), өңүн-дьүһүнүн, хаачыстыбатын (кэбирэх, бөҕө), аналын (таннар танас) быһаарар. Маллары (бүлүүһэ-тэриэлкэ) тэннии тутан уратытын этэр, аналынан бөлөхтүүр (хааһы сииргэ, миин иһэргэ). Танас, мас, эрэһиинэ, кумаабы диэн матырыйаалын араарар. «Тимирэр, тимирбэт» диэн кэтээн көрөн быһаарар. Уһуяан иһин-таһын билэр, быһаарар (оонньуур сир, массыына сылдыар сирэ, ас астыыр дьиз). Олорор сирин аатын билэр, чугас эргин туох баарын этэр.

40

5—6 СААСТААХТАР

Олорор уулуссатын, төрөппүттэрин аатын, ханна тугу үлэлиллэрин толору билэр, кэпсиир. Чугас аймахтарын, ыалларын билэтиир, кэпсэтэр. Дьиз тэриллэрин аналынан көрөн бөлөхтүүр (аһырга, утуйарга, сынньанарга, үлэлииргэ аналлаах). Ханнык баҕарар түгэннэ бэйэтин дьиз кэргэнин туһунан кэпсиир, аатын, араспаанньатын, төрөппүттэрин, чугас дьонун толору аатын уонна тугу үлэлиллэрин билэр. Уол-кыыс диэн өйдөбүлү билэр. Уһуяан иитээччитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсиир. Идэлэри билэр. Төрөөбүт сэлиэннэтин төрүттэммитин, сорох ытык сирдэрин, уулусса, болуоссат билэр. Гимн тыаһыгар истии бэрээдэгин тутуһар, киин куораты ааттыыр. Бэйэтин норуотун үгэстэрин, сиэрин-туомун интэриһиргиир. Уол-кыыс диэн өйдөбүллээх.

6—7 СААСТААХТАР

Тулалыыр эйгэни билэргэ интэриэстээх. Кыылар, үүнээйилэр, мастар араас көрүннэрин уонна уу, салгын уратыларын билэр. Киһи айылҕаны кытта быстыспат уонна айылҕаҕа сыһыан сокуонун быраабылатын, сиэрин-туомун билэр. Араас омук норуотун олобун туһунан өйдөбүллээх. Космос, планета, сулустар тустарынан бастакы өйдөбүлү билэр. Сир, күн, ый планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сири тула эргийэриттэн дьыл уонна суукка кэмин ситимэ тутулуктаах диэн өйдүүр.

Төрөөбүт сэлиэннэтин, улуһун, Саха сирин уонна бэйэтин кэпсиир. Төрөөбүт сэлиэннэтин, улуһун, Саха сирин, норуотун үгэстэрин, сиэрин-туомун өйдөбүллэрин туһунан оҕо бэйэтэ кэпсиир уонна ытык сирдэри, государство гизэбэтин, былаабын, нэһилиэк (улуус) баһылыгын, өрөспүүбүлүкэ Ил Дарханын, Россия бэрэсидьиэнин билэр.

2.3. ОҢО ТЫЛЫН САЙЫННАРЫ

Сыала-соруктара:

- Тылы байыты — оҥо тылын саппааһын ахсаан өттүнэн элбэтии, тыл суолтатын баһылааһын, сөптөөбүнэн туһаныы. Тыл баайа — сангарар сана ис хоһооно. Тылы барамайдар, көстүүлэр ааттарын, араас бэлиэлэрин, хаачыстыбаларын уонна кинилэргэ сыһыаннаах хайааһыннары көрдөрөр тыллар байыталлар, тылы байыты үлэтин ис хоһоонунан тулалыыр олобу, айылҕаны билиһиннэрии буолар.
- Чуолкайдык сангарарга үөрэтии. Төрөөбүт тыл добооннорун чуолкайдык санарыыга, арааран истиигэ тыл дикциятын, куолаһы сатаан уларытыы киирэллэр.
- Тыл грамматическай форматын таба тутуһан сангарарга үөрэтии. Иитээччи төрөөбүт тыл грамматическай формаларын, араас тутуллаах этиилэри иһитиннэрэргэ кыһаллыахтаах. Тыл формаларын табатык туттар дыбуру сайыннары оҥо күннээби олобун араас түгэн-нэригэр ытыллар.
- Ситимнээх сананы сайыннары. Ситимнээх сананы сайыннарыга кэпсэтэр уонна кэпсиир үөрүйэхтэри сайыннары соруктара киирэллэр. Бу түмүгэр оҥолор сатаан ыйыта, хоруйдуу, санааны сааһылаан кэпси үөрэнэллэр.
- Оҥо тыл уонна сангарар сана маннайгы өйдөбүллэрин тиэрдии. Иитээччи сангарар санаттан сабалаан оҥо тыл добоонун, сүһүбүн састаабын ырытарга үөрэтэр, итинэн оҥону оскуолаҕа грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмниир, олох кыра сааһыттан тылы, сангарар сананы сэргиирин ситиһэр.
- Уус-уран айымньыны билиһиннэрии. Уус-уран айымньы оҥо санатын сайыннарар соруктары барытын хабар, оҥону киһи быһыытынан, сиэр-майгы өттүнэн тупсарар, кэрэбэ уһуйар.
- Соруктар бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса ситимнээхтэр.

Иитээччи сангарар санатыгар ирдэбиллэр

41

Оҥо улахан киһи санатын үтүктэн үөрэнэр, ылынар. Ол иһин иитээччи саната ирдэбиллэргэ сөп түбэһиэхтээх:

- чуолкай, баай ис хоһоонноох, олохтоох;
- оҥо сааһыгар сөп түбэһэр, өйдөнүмтүө;
- тыл литературнай нуорматын тутуһар;
- этигэн, хомоҕой, уус-уран тыллаах;
- ыксаабакка, сөп улаханлык сангарар.

Ситимнээх сана

3—4 саастаах оҥо. Аат тылы (сибэкки), дабааһын ааты (арабас сибэкки), түһүктэр формаларын (сибэккини, сибэккинэн, сибэккитээбэр), туохтуурдар сирэйдэринэн уларыыар сыһыарыларын (сүүрдэ, сүүрдүм, сүүрдүлэр), ахсаан ааттары (икки сибэкки), сорох сыһыаттары (эрдэ, соруйан), элбэх ахсааны (сибэккилэр), буолбат форманы (үүммэт, кэлбэт) сыыспакка туттар. Эттиктэри, хартыынаны, ойууну, тыынар тыыннаабы, мультфильмы, остуоруйаны көрбүтүн туһунан кэпсиир. Иитээччини кытта кэпсэтиигэ болбойон истэр, ыйытыыга сөпкө хоруйдуур, улахан киһини быһа түспэккэ холкутук сангарар. Эйэбэс тыллары санатыыта суох туттар. Дьону кытта үтө санаалаахтык кэпсэтэр.

4—5 саастаах оҥо. Аат тылы, дабааһын ааты, түһүктэр формаларын, туохтуурдар сирэйдэринэн уларыыар сыһыарыларын, ахсаан ааттары, сорох сыһыаттары, элбэх ахсааны, буолбат форманы сыыспакка туттар. Биир уустаах, холбуу этиини онорор. Аат тылы туохтууру кытта сөпкө ситимниир, кэлэр кэмнээх туохтуур араастаан туттулуутун билсэр (Турдарбын халлаанга тийиэм). Сыһыат туохтууру туттар (утуйа сытар), биир уустаах (Мин сөбүлүүр оонньуурдарым массыына, мээчик уонна леҕо) уонна холбуу этиини (Сибэкки буора хаппыт, ол иһин уу кутабын) онорор. Сэһэргэһиигэ кыттыһар, ыйытыыга сөпкө хоруйдуур, ыйытар. Эттиги, хартыынаны ойуулуур, истибит остуоруйатыттан быһа тардан кэпсиир.

5—6 саастаах оҥо. Ситим тыллаах холбуу этиини онорор (Таһырдыа тымныы, ол иһин халыҥнык таннабыт). Тэнниир тыллары туттар (ат курдук түргэнник сүүрэр, манан хаардыы сырдык). Бириэмэ суолталаах баһылатыылаах холбуу этиини онорор (Сайын буоллабына, сибэкки бөбө

үүнүөбэ). Туохтууру кэминэн уларытар (оскуолаба үөрэнизм, уруһуйдаарыбын кумаабы ыллым, саппыкыбын кэтииһин...). Кыбытык тыллары (мин көрдөхпүнэ, тобо диэтэххэ...) туттар. Сэһэр-гэһиигэ кыттыһар, бэйэтин санаатын этэр. Кэпсиир саната сайдыбыт. Кылгас кэпсээни, остуоруйаны хомоёйдук кэпсиир, эттик, хартыына ойуутун туһунан холобурга олобуран кэпсиир. Бэйэтин олобор буолбут түгэни ойуулаан кэпсиир. Билэр остуоруйатыгар атын түмүгү айан кэпсиир. Бэриллибит тиэмэбэ кэпсээн айар.

6—7 саастаах оҕо. Тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онорор (отон, отонньут, отоннуур). Икки тылы холбоон сана тылы таһаарар (обуруот аһа, утуйар танас). Тылга сыһыарыы эбэн араас тылы онорор, туттар. Уус-уран ойуулуур, дьүһүннүүр тыллары туттар (күлүмүрдэс хаар, дьэнкир уу, тэлибирэс сэбирдэх). Санааны чуолкайдык этэр тылы көрдүүр, булар, уустаан-ураннаан бэргэн, хомоёй тыллары туттар (тигиниир, сыбдыйар). Кэпсэтэр уонна кэпсиир саната сайдыбыт. Улахан киһини уонна оҕолору кытта эйбэстик, сизрдээхтик кэпсэтэр. Айымньы ис хоһоонун уус-ураннык, хомоёйдук тириэрдэр, оонньоон көрдөрөр. Кылгас кэпсээни, остуоруйаны, эттиги, хартыынан хомоёйдук ойуулуур. Кэпсээни былаанныыр уонна былааны тутуһан кэпсээн онорор. Бэйэтин олобор буолбут түгэни ойуулаан кэпсиир. Билэр остуоруйатыгар атын түмүгү айар.

Тыл саппааһын байытыы

3—4 саастаах оҕо. Танас арааһын, иһити-хомуоһу, дьиз малын, көлө көрүнгүн арааһын ааттыыр, аналын чуолкайдык билэр, ааттыыр (остуолга аһыыллар, оронно утуйаллар). Эттик чаастарын (сон сизбэ, остуол атаба), өнгүн (кыһыл сибэкки, манан хаар), быһыытын, кээмэйин (төгүрүк мээчик, улахан ыскаап), туохтан оноһуллубутун (мас олоппос, таас иһит), ханна турарын ааттыыр (үөһэ, аллара, ыраах, чугас), бөлөхтүүр тыллары өйдүүр, суукка чаастарын, дьиз кыылларын уонна кинилэр оҕолорун ааттыыр.

4—5 саастаах оҕо. Эттик туохтан оноһуллубут матырыйаалын (кумаабы, танас, мас), хаачыстыбатын уонна уратытын (сымнабас, кытаанах, хатыылаах, үлтүрүйэр, алдьанар, тырыттар), аналын уратыларын көрдөрөр тыллары салгыы билсэр, инэринэр. Олобор сыһыана суох, кини күннэтэ олох чугастык көрсүбэт эттиктэрин, көстүүлэрин, харамайдарын (космос, атын дойду кыыла, үүнээйитэ) билсэр. Идэни ааттыыр уонна үлэни көрдөрөр тыллары туттар (эмчит эмтиир, туттааччы тутар, асчыт астыыр). Эттик турар сириҥ быһаара уонна ааттыы үөрэнэр (үрдүгэр, анныгар, икки ардыгар, аттыгар), суукка чаастарын ааттыыр. Утары суолталаах (ыраах-чугас, үрдүк-намыһах), суолталарынан биир эбэтэр чугас (баттах-суһуох-ас, лыах-үрүмэччи, сэмэй-көрсүө, түргэн-сыыдам, атас-добор) туттар. Бөлөхтүүр тыллары туттар (обуруот аһа, атаһа, дьиз кыыла).

5—6 саастаах оҕо. Эттик аналынан (оонньоур, танас, дьиз мала), оноһуллубут матырыйаалынан (танас, тирии, таас, эрэһиинэ) көрөн бөлөхтүүр тыллары туттар.

6—7 саастаах оҕо. Эттик өнгүн-дьүһүнүн (кыһыллыны, күөхтүнү, үрүн, манан), быһыытын-таһаатын, хаачыстыбатын уонна уратытын (кумаланымтыа, алдьанымтыа, үлтүрүйүмтүө, бөбө, кытаанах), матырыйаалын (муос, туос, сарыы, туой) быһаарар уонна бөлөхтүүр (кыыллар, көтөрдөр, сэп-сэбиргэл, үөн-көйүүр, үүнээйи), бөлөхтөрү наардыыр, араартыыр (мас, уу көтөрдөрө, уу, салгын, сир көлөлөрө) суолталаах тыллары билэр.

Дорбоону чуолкайдык санардыы, грамотаба үөрэнэргэ бэлэмнээһин

3—4 саастаах оҕо. Аһаҕас (а, у, о, э, ы, и) уонна сорох бүтэй (м, л, б, т, д, ч, ды) дорбооннору чуолкайдык санарар. Сана уорганнарын быччыгынара сайдыбыттар, сангарарыгар сөпкө тыынар, кылгас этиилэри ыксаабакка холкутук, хомоёйдук санарар.

4—5 саастаах оҕо. Киһи санатын өйдөөн истэр, чуолкайдык санарар, куолаһын сатаан уларытар. Саха тылын добооннорун (ө, ү, уос бүтэй дорбоонноро б-п, м, тыл төбөтүнээби бүтэй добооннор т-д, с, л, тыл ортотунаабы бүтэй дорбооннор р, нь, ч-дь н, й, тыл кэннинээби бүтэй дорбооннор х, ҕ, к, г), нууччаттан кириии бүтэй дорбооннору (ш, з) чуолкайдык санарар, куолаһын сатаан улаатыннарар, кыччатан санарар, сөптөөхтүк синньэтэр-сонотор, үөрбүт, хомойбут, хоргуппут, дыктиргээбит, аһыммыт, абарбыт куолаһынан санарар.

5—6 саастаах оҕо. Саха тылын добооннорун (р, ҕ, х, н, һ, г, к, н), нууччаттан кириии (я, ю, з-с, ж-ш, в, ф, е, ё, ш, б, п) дорбооннору чуолкайдык санарар. Тылга чопчу дорбоон баарын-суобун өйдөөн истэр, хас да тылтан наадалаах дорбоон баар тылларын булар, икки тылтан маарынаһар дорбооннору арааран истэр, тылтан хас да дорбоону сатаан арааран истэр, дорбоон тыл хайа өтүгэр турарын таба быһаарар (иннигэр, ортотугар, бүтүтүгэр), уос, айах хамсааһынын,

иитээччи ханнык дорбоону сангарарын чопчу быһаарар. Куолаһын хайа бабарар сатаан улаа-
тыннарар, кыччатар.

6—7 саастаах оҕо. Дорбоону арааран истэр уонна чуолкайдык сангарар. Тыл ханнык дорбоон-
тон турарын өйдөөн истэр (2—4 дорбоонноох тыллары). Тыл инники дорбоонун арааран истэр,
тыл хас дорбооннообун быһаарар. Икки дорбоон ситимин арааран истэр. 3—4 дорбоон ситимин
истэн ырытар. Аһаҕас уонна бүтэй, кылгас, уһун аһаҕас дорбооннору арааран истэр. Наадалаах
дорбоон баар тылларын булар, дьуптуоннаах, бүтэй дорбоон сэргэстэспит, хоһуласпыт тылла-
рын ырытар. Икки-үс сүһөхтээх тыллары сүһөххэ араарар. Этии хас тыллаабын быһаарар. Ик-
ки-түөрт тыллаах этиилэри онорор. Дорбоон сурукка буукубанан бэлиэтэнэрин өйдүүр. Уруучу-
каны сөпкө тутар, тэтэрээт сурааһынын тутуһан араас элэмизнэри онорор.

Уус-уран айымньыны билсигиннэри

3—4 саастаах оҕо. Уус-уран айымньыны сэнээрэр, ис хоһоонун таба өйдүүр, ыйытыларга
сөпкө хоруйдуур, кылгас хоһооннору өйүттэн ааҕар

4—5 саастаах оҕо. Уус-уран айымньыны сэнээрэр, ис хоһоонун таба өйдүүр, ыйытыларга
сөпкө хоруйдуур, ааптар тылын-өһүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиир, хоһоону дорбоонноох-
тук өйүттэн ааҕар.

5—6 саастаах оҕо. Уус-уран айымньыттан үтөнү-куһаҕаны ырыналаан билэр, айымньы
сүрүн дьоруойдарын таба сыаналыыр, бэйэтин санаатын, сыһыанын этэр. Айымньы сүрүн
көрүннэрин остуоруйа, кэпсээн, хоһоон диэн араарар. Сорох айымньы ис хоһоонун ааптар
тылын-өһүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиир, ыйытыларга хоруйдуур, хоһоону дорбоон-
ноохтук ааҕар.

6—7 саастаах оҕо. Уус-уран айымньыттан үтөнү-куһаҕаны ырыналаан билэр, айымньы
сүрүн дьоруойдарын таба сыаналыыр, бэйэтин санаатын, сыһыанын этэр. Айымньы сүрүн
көрүннэрин остуоруйа, кэпсээн, хоһоон диэн араарар. Сорох айымньы ис хоһоонун ааптар
тылын-өһүн туһанан бэйэтин тылынан кэпсиир, ыйытыларга хоруйдуур, хоһоону дорбоон-
ноохтук ааҕар.

43

2.4. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннары

Сыала-соруктара:

- Оҕо киһи аймах үйэлэргэ мунньуммут баай култууратын өйдүүрүгэр уонна ылынарыгар олук ууруу.
- Оҕо тулалыыр эйгэ кэрэтин, айылҕа уонна искусство айымньыларын туһунан билиини, өйдөбүлү биэриини онно олобуран сөптөөх сыһыаны үөскэтии.
- Искусство көрүннэрин туһунан бастакы, судургу өйдөбүллэри оҕо биэрии.
- Фольклору, уус-уран айымньыны, музыкальнай уонна ойуулуур-дьүһүннүүр искусство айымньыларын сэнээрэр, кэрэхсиир, ис уйулҕатынан изиийлээхтик ылынар, сатаан то-
лорор дьобурун сайыннары (уруһуйдуур, мэхийэр, аттаран онорор, истэр, ыллыыр, үнкүүлүүр у.д.а.).
- Оҕо бэйэтэ араас ньыма нөнүө, толкуйдаабытын ис санаатыттан онорорун, айбыт-туппут үлэтин ырытарга, анааран көрөргө, сыанабыл биэрэргэ уһуйуу.
- Оҕо сайдыытын, тус уратытын учуоттаан, айар кутун арыян, дьобурун сайыннары.

3—4 СААСТААХ Оҕо

Оҕо уус-уран уонна музыкальнай айымньылары кытта билсэр, кэрэхсэбиллээх сыһыан-
наһыта үөскүүр. Тулалыыр эйгэ кэрэтин, норуот айымньытын, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство-
ны кэрэхсиир, ис туругунан ылынар, искусство араас көрүннэрин дьайымалларыгар кыттар.
Уус-уран айымньыны ааҕыны болбойон истэр, айымньы ис хоһоонун улахан киһи көмөтүнэн
өйдүүр, ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымалы кэрэхсиир, сэргиир, дьарыктанар, дьүһүннэри араа-
рар. Музыкальнай айымньы, ырыа майгытын арааран истэр, билэр, музыка тэтиминэн тэнгэ
хамсанар. Ырыаны бэйэтэ уонна оҕолордуун тэнгэ ыллыыр.

Уруһуй

Обо кумаабыны, харандааһы, киистэни, фломастеры сөпкө туһанан сатабыллаахтык уруһуйдуур. Киистэни, харандааһы ыга баттаабакка тутан, кыраасканан (гуашь) ыраастык үлэлииргэ кыһаллар.

Киистэни ууга сууйар, ордук уутун иһит кытытыгар кыһарыйан хаалларар, киистэ түүтүнэн кыраасканы ылар, ордугун хаалларар, салфеткаба куурдар.

6 сүрүн өнү (кыһыл, арабас, от күөбэ, халлаан күөбэ, мабан, хара) көрөн араарар, ааттыыр, тэтэргэй, борон, сырдык халлаан күөбэ өнү арааран мал-сал өнүгэр сөпкө туһанарга үөрэнэр.

Кылгас тэн тардыыны уонна суолу киистэнэн уруһуйдуурга эрчиллэр («Ардах түһэр», «Хаар түһэр», «Сэбирдэхтэр түһэллэр»).

Туруору, сытыары кылгас, уһун сурааһыны киистэнэн араас хайысханан тэннээн, холбоон тардарга эрчиллэр («Тараах тиһэ», «Күөх от бытыгыраабыт», «Лиэнтэлэр»).

Ньолбуһах, төгүрүк быһыылаах малы уруһуйдуурга үөрэнэр, «Улахан уонна кыра мээчиктэр», «Улахан уонна кыра отоннор», «Хаар киһи», «Өгнөөх саарыктар», «Былыт»).

Көнө муннуктаах малы-салы уруһуйдуур («Былаах», «Ийэм былаата», «Улахан уонна кыра былаахтар»).

Төгүрүгү, көнө муннугу дьүөрэлээн араас оонньууру, малы-салы уруһуйдуу үөрэнэр («Эһэ Миисэ тэлиэгэтэ», «Куобахчаан массыыната»).

Судургу ис хоһоонноох уруһуй композициятын биир малы-салы хатылаан (сөмөлүөттөр көтөллөр, хаарынан бүрүллүбүт мастар) эбэтэр араас малы-салы уруһуйдаан айаллар (кымырдабастар уонна хомурдуостар күөх хонууга, күн көрөр, чыычаах ыллыыр). Лиһи толору туһанан уруһуйдуур.

Сыбаан оноруу

Мэһийиини кэрэхсиир. Быластылыын, туой, туустаах тиэстэ хаачыстыбатын билэр: сымнабас, мөчөкөлөнөр, сыбаан араас оноһугу оноруохха сөп диэн.

Быластылыынынан, туойунан сатаан мэһийэр: кыччыгый мөчөкөнү быһан ылар, ытыс икки ардыгар бөкүнүтэр («Отон», «Мээчик» у.д.а.), мөчөкөнү икки ытыска көнөтүк хатайдыыр («Харандаас», «Чөнөчөк», «Халбаһыы»), көнөтүк хатайдаммыт кылгас кэрчик төбөтүн бобо тутан сыһыарар («Көлүөһэ», «Халаачык»).

Мөчөкөнү ытыһынан хаптаччы баттыыр, лэппиэскэбэ тарбах төбөтүнэн, стеканан дьөлүтэ баттаан ойуу түһэрэр («Лэппиэскэ», «Бирээннык», «Көлүөһэ»).

2—3 чаастаах оноһугу онорор, оноһук чаастарын холбуу сыһыары тутар («Тэллэй», «Ытык», «Өтүйэ», «Пирамида», «Охтубат куукула», «Чыычаах»). Икки тарбаһынан быластылыыны, туойу тэллэччи тардан («Миискэ», «Тэриэлкэ», «Бүлүүһэ») онорор.

Мэһийбит үлэлэрин холбоон биир ис хоһоонноох үлэни айаллар, үлэ түмүгүттэн дуоһуйаллар («Дьаабылыкалар тэриэлкэбэ сыталлар»).

Аттарыы

Аттаран онорууну сэнээрэр. Силими киистэ төбөтүгэр ыларга, килийээнкэни, салфетканы туһанарга үөрэнэр. Геометрической эттиктэр быһыыларын уонна өгнөрүн араарар. Балаһаба, квадракка, көнө муннукка, тэн өрүттээх үс муннукка геометрической бөгүүрэлэри кэккэлэтэн, эгэлгэ өгнөрү дьүөрэлээн араас оһуордары аттаран сыһыарар.

Лиискэ араас кээмэйдээх, быһыылаах, өгнөөх бэлэм 2—3 чаастан турар судургу малы-салы онорор: бэрээдэгинэн ситимнээн уурар уонна сыһыарар («Обуруо», «Былаах», «Чоппууска», «Чыычаах уята», «Дьиз»).

Силими киистэ төбөтүгэр ылар, чараас арананан бэлэм эттик кэннин сотор (анал эрдэттэн бэлэмнэммит килийээнкэбэ) уонна силимнээх өттүнэн лиискэ сыһыарар, салфетканан ыга баттыыр. Үлэтин кичэллээхтик, ыраастык толорорго кыһаллар.

Билэр малын-салын сыһыаран судургу ис хоһоонноох үлэни онорор.

Тутуу матырийаалынан дьарык

Тутуу матырийаалларын: кубигы, кирпииччэни, пластинаны, цилиндри, үс кырыылаах призманы араарар, аатын билэр. Тутуу чааһа туох ааттаабын, быһыылаабын, өнүн араарар, ааттыыр. Боростуой быһыылаах, судургу оноһугу көмөтө суох тутар.

Араас ньыманан тутар: сытыары салбаан уһатар, үрүт үрдүгэр ууран үрдэтэр, туруору кэккэлэтэн күрүөлүүр, саба бырабан чарапчылыыр, сыһыары тутан холбуур, биллэбэ бырабаар, туора сабар, кирпииччэни туруору, кэккэлэччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыр.

Уһун субурба суолу, кэтит муостаны, күрүөнү, олбуор аанын, ыт уйатын, куукула олоппоһун, остуолун, оронун, ыскамыайканы, дьиэни тутан оонньуур. Тутуу хайа эрэ чааһын солбуйан, салбаан, үрдэтэн, уһатан уларытан тутар. Тутуу араас чааһын кээмэйин арааран билэр, ааттыыр: улахан-кыра, уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, синньигэс-кэтит.

Оҕо бэйэтэ өйүттэн, тугу бабарарын тутан ис хоһоонноох оонньууга туһанар.

Тутууну көтүрэн, чаастарын быһыытынан көрөн араартаан хааба сааһылаан хомуйар.

Ырыа ыллааһына

Ырыа ыллыырга бастакы үөрүйэхтэри ылар: ырыа матыыбын үтүктэр, тэнгэ ыллаһар, сөпкө тыынар, ырыаны ыраастык, уһуннук тардан, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальнай дорбооннору (секста-септима иһинэн) арааран истэр.

Улахан киһи көмөтүнэн ырыаны батыһан ыллыыр, музыкальнай тэттиктэри (фраза) хатылыыр, ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан хамсанан көрдөрөн ыллыыр.

Музыка истиитэ

Музыкальнай айымньыны истиигэ кэрэхсэбиллээхтик сыһыаннаһар, айымньы уратытын, тэтимэ уларыгарын өйдөөн истэр, араарар, айымньыны матыыбынан таайан билэр.

Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайысхаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүү, марш, ырыа музыката. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун арыһан сыһыанын көрдөрөр: чуумпураар, санаарбыыр, үөрэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин өйдүүр, ылынар үөрүйэхтэрин бастакы олуга ууруллар. Музыкальнай долобойо сайдар, музыкальнай айымньыны истэр бабалаах, кэрэхсиир, сэнээрэн толору истэр.

Музыкальнай инструменнарга оонньоохун

Судургу музыкальнай инструменнар ааттарын билэр, тыастарын арааран истэр: бубен, погремушка, барабаан, чуораан, музыкальнай оонньуурдар; охсон, сахсыйан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө тириэрдэн охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүүрэлээн инструменна оонньуур уонна тэнгэ айымньыны бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыкальнай инструменнарга оонньуур, металлофонна 1—2 музыкальнай дорбоонтон турар судургу мелодияны оонньуур, бэйэтин оонньуур партиятын билэр, музыка добуһуолугар сөпкө сабалыыр уонна бүтэрэр. Металлофонна, фортепианоҕа оонньоонор үрдүк, намыһах дорбооннору, кыра, улахан тыастары арааран истэр, музыкальнай дорбооннору (до 1-до 2 иһинэн) истэр.

Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы

Оҕо бэриллит соруудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһиэлэй майгыннаах музыканы марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыгар майгынын, тыаһын-ууһун: улахан-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньуурун таба истэн хамсанан көрдөрөр, тоһуругуур, чэпчэкирик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, атах төбөтүгэр хаамар, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар тырааныспары (массыына, пуойас, тыраахтар, матассыыкыл) музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри онорор. Хоробуот ис хоһоонугар сөп түбэһиннэрэн хамсанар, ыллыыр.

4—5 СААСТААХ ОҢО

ОҢо искусствоны кэрэхсиир, астынар. Норуот уонна декоративнай-прикладной искусство оноһуктарын, музыка айымньыларын көрбүтүн-истибитин кэпсиир, кэрэхсээбитин, дуоһуйбутун биллэрэр. Артыыс, худоһунньук, композитор идэлэрин кытта билсэр. Уус-уран айымньы, музыка, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство уобарастарын нөнүө оҢо тулалыыр эйгэ, айылҕа көстүүлэрин билэн ааттыыр.

Искусство салааларын (жанр) уонна көрүҥнэрин арааран билэр: хоһоон, кэпсээн, таабырын (уус-уран айымньы), ырыа, үҥкүү, музыка, хартыына (репродукция), скульптура (ойуулуур-дьүһүннүүр айымньы), дьизлэр уонна баарабай тутуулар (архитектура).

Ойуулуур-дьүһүннүүр искусство уонна музыкальнай дьайымаллар дьарыктарыгар ылбыт билиилэригэр, үөрүүхтэригэр (өҥ, быһыы, музыкальнай тэтим, музыкальнай дорҕоон) тирэбирэн, бэйэтэ уобарас айарга холоноҕор.

Архитектура туһунан оҢо билиитин ханатар, оҢо олоҕор дьизэтэ, уһуһаана уонна уулуссаба турар атын да дьизлэр архитектурнай тутуулар буолалларын билэр, арааһынай быһыылаах тутууларга болҕомтотун ууар, ырытар, кэтээн көрөр. ОҢо уруһуйгар, сыһыаран оноруу үлэтигэр дьон олоҕор, үлэлиир дьизэлэрин уонна остуоруйаба баар дьизэлэри уруһуйдаан көрдөрөр.

Мусой, тыйаатыр, быыстапкалар, кэнсиэртэр туох суолталаахтарын билэр, өйдүүр, кэрэхсиир. Кинигэ туһатын туһунан өйдүүр, кинигэбэ баар иллюстрациялар нөнүө билиитэ ханыыр. Бибилэтиэкэ диэн суруйааччылар, бэйизтэр кинигэлэрин мунньар киин дьиз буоларын туһунан өйдөбүл ылар. Норуот айымньыларын (потешка, остуоруйа, таабырын, ырыа, хоробуот, декоративнай-прикладной искусство оноһуктара) кытта билсэр. Музыкальнай айымньыттан дуоһуйууну ылар, истэр бабата улаатар. Искусство айымньыларыгар харыстабыллаахтык сыһыаннаһар.

Уруһуй

Харандааһынан, киистэнэн үлэлиир дьобура салгыы сайдар: уруһуйу сурааһын таһыгар таһаарбакка эрэ бүтүннүү кырааскалыыр, киистэ суолун тэннээн уруһуйдуур, киистэни бүтүннүү туһунан кэтит сурааһыны, туочуканы уруһуйдуур.

Биридиилээн малы уруһуйдуур уонна ис хоһоонноох композициялары биир малы хатылаан онорор («Чоппуускалар күөх хонуу устун күүлэйдииллэр», «Кыһын мастар мин тэлгэһэбэр»), уруһуйгар айылҕа көстүүлэрин эбии уруһуйдуур (күн, хаар, ардах, былыт у.д.а.). Мал быһыытын (төгүрүк, ньолбуһах, квадрат, көнө мундук, үс мундук), кэринин, тутулун, кээмэйин, өгүн быһаарар. Малы, дьизэни, кыыллары, көлөнү, дьону төгүрүк, квадрат, үс мундук, көнө мундук, ньолбоҕор быһыыларга майгыннатын уруһуйдуур. Уустук быһыылаах малы уруһуйдууругар чаастарын дьүөрэлэһиитин тэннээн көрөн тутулун сөпкө биэрэр (куукула, куобак). Уруһуйдууругар мал кэринин сөпкө ойуулуур: үрдүк мас, талах мастан намыһах, сибэкки талахтан намыһах.

Уус-уран айымньы ис хоһоонунан тулалыыр эйгэ көстүүтүгэр бэйэтин санаатын биэрэн, 1—2 эттиги холбоон, ис хоһоонноон уруһуйдуур. Ис хоһоонноох уруһуйга ойууну лиис ньуурун толору туһунан уруһуйдуур.

Уруһуйдуур тэрилинэн (харандаас, киистэ, фломастер, буоскабай харандаас, мизл) баттааһын арааһын сатабыллаахтык салайан (киистэ төбөтүнэн, бүтүннүү, синньигэстэн кэтиккэ диэри сурааһыннары тардан) ойуулуур.

Харандааһынан, киистэнэн араас ньымаларынан кырааскалыыр (биир хайысхаба: үөһэттэн аллара уонна ханастан уна, эрийэн, туруору, сытыары сотон, ууран, тонсуйан). Харандааһынан, киистэнэн ойуу омоонун уруһуйдуур, ону таһыгар таһаарбакка эрэ ыраастык кырааскалыыр. Палитраба үлэлири сабалыыр (өҥ сырдатты, харанарды). Алта сүрүн өгнө эбии кугас сырдыгын, харанатын, сырдык саарыл, сырдык от күөбэ өгнөрү арааран көрөр, билэр уонна уу көмөтүнэн өгнөрү сырдатан, харанардан сөптөөхтүк бэлэмниир. Атын өгнөөх кыраасканы оймуох иннинэ киистэни үчүгэйдик сууйар. Сыл бүтүүтүгэр харандааһы араастык баттаан сырдык уонна харана өгнөрү уруһуйдуур.

Саха, нуучча норуотун киэргэтэр ойууларын, оһуордарын ойуулуур. Сурааһын арааһын (көнө, токур, долгун, синньигэс, кэтит, тоһуттабас) туһунан, өгү дьүөрэлээн, кичэллээхтик уруһуйдуур. Кумаабыттан кырыллыбыт эбэтэр сыбаан, мэһийэн оноһуллубут оонньуур барыалын (чыычаах, ат, хоһуол оҕото у.д.а.) уонна араас малы-салы (үтүлүк, бүлүүһэ, бэргэһэ) дымковскай, филимоновскай оһуордарынан киэргэтэр.

Сахалар киэргэтэр ойууларын, оһуордарын бэлэм омоонун (саха иһитэ-хоһуона) уруһуйдуур («быа», «күн», «ураһа», «тыал», «саахымат ойуу»). Иитээччи бэлэмнээбит лиһигэр сурааһын

устун, бэлиэтэммит туочукаба, ол туочука тула эрийэн фломастерынан уонна кылгас түүлээх киистэнэн батыһыннаран ойуулуур. Туочука үрдүгэр ууран, тонсуйан («обуруо», «туоһахта»), сытыары («быа»), туруору («тараах»), иннэри («тыал») сурааһыннары ханастан уна, үөһэттэн аллара тардар, туочуканы тула эргийэн («күн») кырааскалыыр.

Сыбаан оноруу

Араас оноһугу сыбаан онорору кэрэхсиир. Туойунан, быластылыынынан, туустаах тиэстэнэн үлэлири сэнээрэр.

Малы туспа чаастарынан сыбаан онорор (куобах көндөй көхсүн, төбөтүн, атахтарын тус-туппа мөчөкөлөртөн мэһийэр, онтон бу мэһийбит чаастарын холбоон сыһыарталыыр, чаастара сыстыспыт сирдэрин ньалбаарыччы имэрийэр, ол кэннэ биирдэ атын деталларын онорор).

Сыбаан онорор араас ньыманы туттар: ытыс икки ардыгар көнөтүк, төгүрүгү бөкүнүтүү, хап-таччы баттааһын, бобо тутан сыһыарыы, икки тарбагынан тэллэччи тардыы.

Хас да чаастаах малы-салы онорор, оноһук кээмэйин сөпкө биэрэр. Сана ньыманы баһылыыр: сүрүн чаастан чорбоччу тардыы (кутуйах кулгаабын, кус тумсун), ньалбаарыччы имэрийи (иһит ис-тас өттүн); оноһук чаастарын холбооһун (чааскы туттаабын, кус, чоппууска кынаттарын, чыычаах төбөтүн); дьөлө баттаан, ууннары, тэллэччи тардан (иһити); стеканан туһанан, тарбах төбөтүнэн боростуой ойууну түһэрэр («туочуканы», «тарбах», «кэрдиис», «тиис»).

Аттарыы

Кыптыыйы сөпкө тутарга, кырыйарга үөрэнэр. Кырыйбыт деталларын кумаабыга ууран көрөр, онтон ылан силимниир уонна туһааннаах миэстэтигэр таба ууар.

Синньигэс, онтон арыый кэтит кэрчиктэри субурхай сурааһыннартан, түөрт муннуктан төгүрүгү, көнө муннуктан ньолбуһабы, квадраты муннуктан муннукка диэри, көнө муннугу ортотунан уонна кырыыбалыы кырыа үөрэнэр. Бэлэм геометрической эттиктэртэн дьүһүннэрин, быһыыларын, чаастарын таба дьүөрэлээн, бэрээдэгинэн ситимнээн ууран араас малы, дьэни, оту-маһы, кыыллары, үөнү-көйүүрү, көлөнү сыһыарар.

Бэлэм геометрической бөгүүрэлэри дьүһүннэрин, быһыыларын дьүөрэлээн, араас оһуордары уһун быһыылаах субурхай, көнө муннуктаах, төгүрүк, ньолбуһах, кумаабыларга сыһыарар.

Саха оһуорун арааһыттан өнү таба дьүөрэлээн, «саахымат», «тарбах» оһуору кырыйан аттарар (саахымат ойуулаах көбүөр).

Тутуу матырыйаалынан дьарык

Мал-сал, көлө хайдах быһыылаабын, араас чаастартан турарын анааран, сылыктаан көрөр (дьэз эркиннээх, кырыһыһалаах, массыына кэбиинэлээх, куусаптаах) уонна итилэр кээмэйдэрин, быһыыларын туох эмит бөгүүрүбэ маарыннатар, улахан чааска тэннээн, холоон быһаарар, ааттыыр (дьэз эркинэ кырыһыһатынааһар улахан, массыына кэбиинэтэ куусабынааһар үрдүк). Кубик, кирпиччэ, пластина, буруус туох уратылаабын араарар, быһыытын, кээмэйин учуоттаан тутар. Тутууларын үрдүгүн, уһунун, кэтитин кээмэйдиир. Киһи көмөтө суох тутууну үрдэтэн, уһатан, кэнэтэн биэрэр. Иитээччи көрдөрбүт ньыматынан тутууну уларытар. Дьобус, оонньуурга сөптөөх тутууну өннөөх конструкторынан тутан таһаарар.

Кумаабы оноһугу оноруу

Түөрт муннуктаах кумаабыны ортотунан бүк тутан малы-салы онорор: олбуом, былаах, балабан, ыт уйата, чыычаах дьэзэ, оптоубус.

Уһун субурба кумаабыны харандаас суолунан бүк тутан онорор: олоппос, ыскамыайка, остуол, орон, өйөнөрдөөх олоппос. Оноһугар сыһыары эбии силимнээн биэрэр: дьэз, оптоубус түннүгүн, аанын, остуол сирэйин, олоппос өйөнөрүн.

Айылба матырыйаалынан сэбирдэх веногу, дөлүһүн отонунан обуруону, мас туораабынан мэкчиргэни, сымыыт хабынан сибиинньэ оботун, эриэхэ хабынан чарапааханы, соломоһон, отунан дьону онорор.

Туттарарга, силимнииргэ быластылыыны, силими туһанар.

Ырыа ыллааһына

Ырыаны ыраастык, салгыны сөптөөхтүк тыынан ыллыыр. Ырыа тэтимин, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыаны мелодиятынан таайан билэр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальнай дорбооннору (секста–септима иһинэн) арааран истэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангаран ыллыыр, ырыаны музыка добуһуолунан тэнгэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн ырыаны батыһан ыллыыр, музыкальнай тэттиктэри хатылыыр, ырыа, хоробуот ис хоһоонун майгынын тириэрдэн, туттан-хаптан хамсанан ыллыыр.

Музыка истиитэ

Музыкальнай айымньыны болбойон истэр, айымньы майгына, тэтимэ уларыарын өйдөөн истэр, араарар, айымньыны мелодиятынан таайан билэр. Истибит музыкальнай пьесатын, ырыатын кэпсиир, уруһуйунан эбэтэр хамсанан көрдөрөр. Музыкальнай дорбооннору (секста–септима иһинэн) арааран истэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайысхаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүүлүүр музыка.

Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун сыһыанын көрдөрөр: чуумпурар, санаарбыыр, күлэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин билээри, араас ыйытыктары биэрэр. Музыкальнай айымньыны истэр бабалаах, кэрэхсиир, толору истэр.

Музыкальнай инструменнарга оонньоһун

Боростуой музыкальнай инструменнар ааттарын билэр, тыастарын арааран истэр: бубен, погребушка, барабаан, дудочка, чуораан, гармошка. Охсон, сахсыйан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүөрэлээн, инструменна оонньоур уонна тэнгэ айымньыны бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыкальнай инструменнарга оонньоур, металлофонна 2—3 музыкальнай дорбоонтон турар судургу мелодияны оонньоур, бэйэтин оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолунан сөпкө сабалыыр уонна бүтэрэр. Металлофонна, фортепианога оонньоонор үрдүк, намыһах дорбооннору, кыра, улахан тыастары арааран истэр. Музыкальнай дорбооннору (секста–септима иһинэн) арааран истэр. Металлофонна, ксилофонна оонньоһунна үөрэтии сабаланар. Оҕо истэр дьобура, тэими охсуута, музыкальнай долобойо сайдар.

Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы

Оҕо бэриллибит соруудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһиэлэй майгыннаах музыканы — марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыар майгынын, тыаһын-ууһун, улаханлык-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньоурун хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэпчэтитик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар тырааныспары музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри, үнкүү, хоробуот, оһуохай элимиээнэриттэн хамсаныылары онорор.

5—6 СААСТААХ ОҕО

Музыкаба, уруһуйга, сыбаан, аттаран онорууга, уус-уран айымньыга, норуот айымньыларыгар кэрэхсэбиллээх сыһыана салгыы сайдар. Искусство айымньыларыгар изйиилээх сыһыана үөскүүр, искусство араас салааларын тэнниир, сыаналыыр, ырытар. Ойуулуур-дьүһүннүүр уонна музыкальнай дьайымалларга туттар тэрилин оҕо бэйэтэ булунар, дьаһанар.

Уус-уран айымньы, музыка, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, архитектура, тыһаатыр хайысхаларын билэр, көрүннэринэн наардыыр. Ойуулуур-дьүһүннүүр, музыкальнай искусство салааларын салгыы билсигэр.

Улуу худоһунньуктар хартыыналарын көрөр-истэр, сэнээрэр. Оҕо кинигэтин уруһуйунан кииргэтэр худоһунньук-иллюстратордар үлэлэрин кытта билсэр. Графика туһунан өйдөбүлү ылар. Архитектура хайысхатын туһунан билиитэ кэниир, кэтээн көрөр, ырытар. Норуот айымньыта, кини көрүннэрэ уонна хайысхалара диэн өйдөбүллэри билэр уонна билиитэ кэниир. Искусство айымньыларыгар харыстабыллаахтык сыһааннаһар. Классическай музыка, норуот ме-

лодията уонна аныгы музыка нөнүө киһи аймах үйэлэргэ мунньуммут баай култууратын өйдүүр, ылынар.

Уруһуй

Харандаас, киистэ арааһынан (сымнабас, кытаанах, синньигэс, кэтит) тобоостообун талан туттар, кэтит сурааһыны — киистэ бары түүтүнэн, синньигэс сурааһыны — киистэ түүтүн төбөтүнэн; уруһуйдааһын араас ньымаларын (ууран, сотон, тардан, тонгсуйан, эрийэн, сүүрдэн, ыһан) туһанан уруһуйдуур.

Кумаабы арааһын тэннээн билэр, палитраба икки өнү буккуйан атын өнү таһаарар. Лиис ортотугар ойуу кэринин (размера) дьүүрэлээн уруһуйдуур.

Обо эттик быһыытын, кээмэйин, чаастарын, хайысхатын, тутулун, өнүн, майгыннаһар эбэтэр ураты өрүттэрин өйдөөн, кэтээн көрөр, ырытар уонна ойуулуур.

Уруһуйдуур натуратын ойуутун торумнуур, харандааһынан ыга баттаабакка эрэ, сүрүн быһыы-тыттан сабаллаан уруһуйдуур (төгүрүк, ньолбоһор, үс муннук, көнө муннук, уустук быһыылаах). Киһи, көлө, харамай хамсааһынын өйдөөн көрөн, уруһуйгар хамсааһыны сөпкө биэрэр. Араас малы-салы хайдах баһарар хайысхаба уруһуйдуур (турар, сытар, балаһыанньаны уларытар: харамай хамсыыр, хайысхатын уларытар, тыаллаах күнгэ мас хамсыыр у.д.а.)

Ис хоһоонноох ойууну, малы-салы, истибит уус-уран айымньытыттан уруһуйдуур («Ийэбэр көмө киһитэбин», «Ат оту мунньар», «Саас кэлэн оболор сыыртан хатааһылыыллар», «Барабыай ханна аһаата?» у.д.а.). Өйүттэн олорон эрэ уруһуйдуур, кээмэйин, өнүн, быһыытын тутуһар.

Араас мал-сал кээмэйин тэннээн уруһуйдуур, ыраах, чугас турар эттиктэри сатаан ойуулуур (улахан дьыэлэр, үрдүк уонна намыһах мастар; киһи дьыэттэн кыра, ол гынан баран хонууга үүнэр оттон улахан), уруһуйгар мал-сал бэйэ-бэйэлэрин иннигэр-кэннигэр турарын уруһуйдуур. Малы-салы, от-мас арааһын, киһини, кыылы, көтөрү араас хамсааһынна ойуулуур-дьүһүннүүр. Харандааһынан мал-сал омоонун биллэр-биллибэттик уруһуйдуур, кырааскалыыр. Барыллаан (набросок) ойуулуур. Эттиги харабынан холоон, пропорциятын тутуһан уруһуйдуур.

Дьыл кэмин, түүн-күнүс, айылба уларыылары, сүрүн уратыларын бэлиэтээн, дьүһүннээн ойуулуур.

Нуучча дымковскай, городецкай, богородскай, хохлома, Полхов-Майданскай, гжель оноһуктары, росписьтары билсэр, кизгэл оһуордарын сүрүн элэмизнэрин билэр, өгнөрүн ааттыыр, уруһуйдуур (холобура, городецкай оһуор элэмизнэрэ — бутон, купавка, розан, сэбирдэх). Сахалар кизгэтэр ойууларын, оһуордарын уруһуйдуур: «хабарба», «тыгырах», «тыал», «илим хараба», «ураһа», «тангалай» «сарбынньах», «саахымат», «тыгырах», «биз эмиийэ».

Сыбаан оноруу

Араас билэр малын туойунан, быластылыынынан, туустаах тиэстэнэн көрөн олорон, маарын-натан онорор (обуруот аһа, буруукта, тэллэй, иһит-хомуос, оонньуур); ураты көстүүлэрин тиэрдэр.

Киһини, кыылы, көтөрү сыбаан онорууга сана ньыманы баһылыыр: биир улахан мөчөкөттөн сүрүн быһыыларын: көндөй көхсүн, төбөтүн, атахтарын тарбахтарынан ууннара тардан мэһийэр.

Иһити икки ньыманан сыбаан онорор: бастакыта — сыалай быластылыынтан, туойтан, туустаах тиэстэттэн, иккиһэ — лиэнтэли уһаты тардыы ньыматынан мэһийэр.

Мэһийи араас ньыматынан (бөкүнүтэн, дьөлө баттаан, ууннары, тэллэччи тардан, хаптабай субурбаны туһанан) иһит, араас туттар мал-сал онорор.

Тарбахтарын ууга олитэн оноһугу тас өттүттэн ньалбаарыччы имэрийэр, тирэхтээх гынар, стеканан туһанан араас ойууну түһэрэр. Киһи, кыыл хамсаныытын таба биэрэр.

Мэһийиигэ уустуга суох ис хоһоонноох малы, киһи, кыыл хамсаныытын холбуур («Куурусса уонна чоппуускалар», «Икки эһэчээн сыыр булбуттар», «Оболор дьаарбайа сылдыаллар»).

Уус-уран айымньы дьоруойдарын бэйэтэ мэһийэр («Эһэ уонна Колобок», «Саһыл уонна Куобахчаан», «Машенька уонна Эһэ» у.д.а.).

Оноһуктарга кыра деталлары стеканан уруһуйдуур: балык хатырыгын, харахтарын, кыыл түүтүн, чыычаах куорсунун, киһи танаһыгар оһуордары, о.д.а.

Көтөрү-сүүрэри, кыыллары, дьону норуот оонньуурдарыгар олобуран мэһийэр (дымковскай, филимоновскай, каргопольскай у.д.а.). Оноһуктарын гуашь кыраасканан ойуулуур, эбии деталлары сыбаан сыһыарар (налеп) эбэтэр оноһук ньуурун стеканы туһанан диринэтэн (рельеф) уруһуйдуур.

Үлэтигэр кичэллээхтик сыһыаннаһар, мэһийи үлэтин кэнниттэн улахан киһи этиитэ суох илиитин суунар, дыһанар.

Аттарыы

Кумаабыны кылгас уонна уһун балаһаларга кырыйар; квадраттан төгүрүгү, көнө муннуктан ньолбобору, биир геометрической эттиктэн хас даһаны эттиги кырыйар: квадраттан — 2-4 үс мунугу, көнө муннуктан — балаһаны, квадраты эбэтэр кыра көнө муннуктары. Төгүрүк уонна ньолбобор быһыыны кырыйан, хас да чаастаах малы-салы сыһыарар (куобах, эһэ, киһи). Малы-салы көрөн олорон ситэрэр-хоторор, сыһыарар. Икки хос бүк тутуллубут, хормуоскалыы тутуллубут кумаабыттан малы-салы сурааһыны батыһан кырыйар (ыстакаан, сибэкки, ваза, харыйа, чороон, балабан, халадаай ырбаахы, ынах, сэбирдэх, күөрчэх маһа). Кумаабыны быһыта тыытан сыһыарар (хаар, хаар киһи, чоппууска, чыычаах, ыт, мас). Ис хоһоонноох композицияны сурааһынга уонна лиискэ тэничи сыһыарар («Мин уулуссам», «Өрүскэ», «Эбэм алааһа», «Айылба көстүүтэ»).

Норуот ойуулуур-дьүһүннүүр искусствотын оноһуктарын үтүктэн кизгэл аттаран онорор (сахалыы, эбэнкилии, эбээнни...). Сахалыы «таналай», «тиис», «ураһа» оһуордары кырыйар.

Мал-сал уонна ис хоһоонноох композицияны онорон таһаарар («Үөн-көйүүр үлэтэ», «Лыахтар көтөллөр», «Саас кэлиитэ», «Ийэбэр бэлэх» уо.д.а.). Тэрилин кичэллээхтик уонна харыстаан туттар, сааһыланар.

Тутуу матырыйаалынан дьарык

Тутуу сүрүн чаастарын уонна ураты деталларын бэлиэтээн көрөр, ырытар, табыгастаах ньыманан, былааннаан тутар. Саҥа араас быһыылаах, кээмэйдээх пластинаны, конуһу, цилиндри арааран билэр.

Биир деталы атынынан солбуйар.

50

Тутуу быһыытын-таһаатын, тутулун, чаастара бэйэ-бэйэлэригэр хайдах аттарыллан оноһуллубуттарын исхиэмэнэн, уруһуйунан көрөн тутар матырыйаалларын бэлэмниир, онорор.

Тутуу матырыйаалынан дьарыкка саастыылаахтарын кытта бииргэ былааннаан, эбээһинэстэри үллэстэн, сүбэлэһэн эйэлээхтик үлэлиир.

Илии мындыр үлэтэ

Кумаабынан сатаан үлэлиир. Тэн өрүттээх түөрт муннуктаах (квадрат) кумаабыны араас хайысханан бүк тутан, силимэ суох араас оонньууру онорор (оночо, бэргэһэ, борохуот, тураах, бөтүүк, сардаана уо.д.а.).

Ньэмиэтинэн үлэлиир: быстабас (пунктирнай) сурааһын устун бүк тутар, силбэһэ сурааһын устун кырыйар, хойуу сурааһын устун килиэйдиир. Ньэмиэтинэн бэргэһэни, сэргэни, остуоруйа персонажтарын (Бэйбэрикээн эмээхсини, Туйаарыма Куону уо.д.а.) онорор.

Бэлэм кизби туһанан онорор (бэргэһэ, тыы, дыиз, кумааһынньык).

Кумаабыттан сабардам көрүннээх эттиги сатаан онорор: квадрат лииһи хас да тэн ирээккэ үллэрэр, бүк тутуллубуту тэнниир, дэхсилиир, бүк тутуллубут сирикэн хайытан быһар (дыиз, корзина (сарт иһит), кубик).

Айылба матырыйаалыттан харамайы, көтөрү-сүүрэри, балыгы, үүнээйини, талах, мас оонньууру, судургу быһыылаах оноһугу онорор.

Производство тобогуттан, хаалар мытырыйаалтан оноһуктары, поролонтан остуоруйа персонажтарын онорор.

Ис хоһоонноох оруоллаах оонньууга бэйэтэ оонньуурун сатаан онгостор (суумка, бэргэһэ, былаат уо.д.а.), төрөппүккэ, уһууһаан үлэһитигэр, доһотторугар кыра бэлэх, харыйа оонньуурун онорор. Анал тэрээһингэ, бэйэ дьайымалыгар анаан көрдөрөр тэриллэри онгостор (хаа, холбуйа, аабар матырыйаал, туттар тэрил), кинигэни абырахтыыр. Туттар тэрилин харыстаан, дьаарыстаан туттар.

Уол оҕо улахан киһи хонтуруолунан быһыччанан кыһар, суруйар, дьөлө хаһар, ойуу түһэрэр, быһах эрбиинэн, өтүөнэн туттар, тоһобону саайар. Маһынан сатаан үлэлиир (эрбиир, саайар, көтүрэр), сатаан уһанар (кыһар, быһар, чочуйар, аалар, таптайар), сэрэнэн туттар.

Араас матырыйаалынан тута үөрэнэр: уһатыы, үрдэтии, бүрүйүү, сыһыары тутуу, холбоһуун,

кэнэтии, биллэбэ бырабыы, туора сабыы курдук ньымалары билэр. Кирпииччэни туруору, кэк-кэлэччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыр.

Конструкторы туһанан араас мадьыалы танар, онгорор. Бэйэтэ былааннаан эбэтэр уруһуйунан (исхиэмэнэн) сирдэтэн айан тутар. Сууллубат гына эрдэттэн былааннаан табыгастаах сири булан, кээмэйн, быһыытын, матырыйаалын, хайысхатын таба талан тутар. Туттуллар матырыйаал (кубик, кирпиччэ, пластина, буруус уо.д.а.) туох уратылаабын, хайдах туруктаабын билэр, туттарыгар ону учуоттуур. Тэн саастыылаахтарын кытта биир санаанан тутуутун ситимниир. Пластина, буруус, цилиндр, конус уо.д.а. быһыыларын уонна кэрингэрин билсэр. Атын кыра чаастары уларытар, солбуйар. Ойуунан көрөн туһалаах матырыйаалын бэйэтэ танар, тутар.

Ырыа ыллааһына

Ырыаны истэр музыкальнай дьобура сайдар, ыраастык, күөмэйин күүрдүбэккэ, ыгылыыбакка ыллыыр, сөпкө тыынар, ырыа тэтимин, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыаны мелодиятынан таа-йан билэр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальнай дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннору. Ырыаны сыһа ыл-лаан эрэбин диэн билэр, көннөрүнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, ырыаны музыкаль-най инструмент добуһуолунан тэнгэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан, хамсаныынан көрдөрөн, бэйэтиттэн таһааран, хамсанан ыллыыр. Бэһиэлэй, са-наарбыллаах, марш, үнкүү тэтимнээх, түргэн тизмэлээх ырыалары билэр уонна ыллыыр.

Музыка истиитэ

Музыка хайысхаларын (жанр) билэр: марш, үнкүү, ырыа, музыкальнай инструменнар тыаста-рын арааран истэр: фортепиано, скрипка, гитара, арфа, флейта. Музыкальнай дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннору. Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайысхаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүүлүүр музыка, икки чаастаах айымньыны билэр, истэр. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругар сыһыанын көрдөрөр: чуумпурар, са-наарбыыр, күлэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин билээри араас ыйытыктары биэрэр, музы-кальнай айымньыны умсугуйан туран толору истэр, кэрэхсиир, айымньы хас чаастаабын, хан-нык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр, музыка истиититтэн ылбыт изиийлэрин кэпсиир, ырытар, сыанабыл биэрэр.

Музыкальнай инструменнарга оонньоохун

Музыка хайысхаларын (жанр): марш, үнкүү, ырыа арааран истэр, билэр. Ханнык музыкаль-най инструменнар оонньоулларын истэн сөпкө таайар, ааттарын ааттыыр. Музыкальнай дор-бооннору: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан, улахан-кыра арааран истэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыка 4—5 хайысхатын (жанр) быһаарар, ырытар, айымньы хас чаастаабын, ханнык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр. Охсон, сахыйан оонньоонор му-зыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө охсор, музыка добуһуолунан тэнгэ дьүөрэ-лээн инструменга оонньоур уонна тэнгэ айымньыны бүтэрэр. Бэйэтэ талан ылбыт музыкаль-най инструменыгар оонньоур, музыка тэтимин сөпкө истэр, охсор, инструменна бэйэтэ айан оонньоур, оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолунан сөпкө сабалыыр. Охсон, сахыйан оонньоонор, клавишнай, духовой, народной инструменнары баһылыыр, саха төрүт музыкальнай инструменнарын билэр уонна оонньоур, биирдиилээн эбэтэр оркестрга кыттыһан оонньоур. Ин-струменнар ааттарын уонна оонньоур тыастарын, хаһан, ханна оноһулан, айыллан тахсыбыт устуоруйаларын, хайдах харыстаан илдьэ сылдьар быраабылаларын билэр.

Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы

Оҕо бэриллибит соруудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһиэлэй майгыннаах музыканы марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларытар майгынын, тыаһын-ууһун: ула-ханнык-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньоурун хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэлчэкистик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, араас көрүгүнээх хаамыылары, сүүрүүлэри онгорор, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар тырааныспары музыка майгыныгар

сөп түбэшинэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнхүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри, үнхүү, хоробуот, саха үнхүүтүн, оһуохай элэмиэннэриттэн хамсанылары онгорор.

6—7 СААСТААХ ОҕО

Тулалыыр эйгэ кэрэтигэр, искусствоҕа, ойуулуур-дьүһүннүүр, музыкальнай дьайымалларга оҕо эстетическэй сыһыана салгыы сайдар, кэрэни, үчүгэи сөбүлээн, хайбаан оҕо бэйэтигэр ингэринэр.

Классической уонна норуот айымньытыгар (музыка, ойуулуур-дьүһүннүүр искусство, уус-уран айымньы, архитектура) оҕо болбомтотун уураар, сэргиир. Дьон айымньылаах үлэтигэр (декоративнай-прикладной, ойуулуур-дьүһүннүүр искусствоҕа, уус-уран айымньыга, музыкаҕа, архитектураҕа, үнхүүгэ, киинэҕэ, циркэҕэ) киһи аймах кэрэхсиир айымньылар айыллан тахсар диэн өйдүүр. Улуу худуһунньуктар хартыналарын кытта салгыы билсэр, скульптура туһунан өйдөбүлү ингэринэр (быһыта, өнгө уо.д.а.), оҕо кинигэтин уруһуйунан кизгэгэтэр худуһунньук-иллюстратордар туһунан салгыы билиитэ кэниир, норуот декоративнай-прикладной искусствотун, норуот айбыт оонньуурдарын, керамикаттан оһуһуктары салгыы билсэр (гжель, хохлома, жостовская, мезенская уруһуйдар), архитектура хайысхатын кытта салгыы билсигэр, дьизэлэр туохха эрэ туһаайыллан, ананан тутуллалларын туһунан билиитэ кэниир (дьон олорор дьизэлэрэ, маҕаһынар, тыйаатырдар, киинэ тыйаатырдар уо.д.а), аан дойдуга биллэр архитектурнай пааматынньыктар тустарынан улахан киһи кэпсээниттэн истэн билэр (Кремль, Василий Блаженный собуора, Кыһынны дыбарыас, Исаакиевская собуор, Петергоф, Золотое кольцо пааматынньыктара уо.д.а.), олорор сиригэр баар архитектура пааматынньыктарын тустарынан билэр.

Оҕо ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымалыгар архитектурнай тутуулар конструкцияларын, остуоруйаҕа ойууламмыт, кэпсэммит дьизэлэри уруһуйдуур, онорор сатабыла сайдар. Худуһунньук, композитор, артыыс, үнхүүһүт, ырыаһыт, пианист, скрипач, режиссер, тыйаатыр үлэһиттэрэ, архитектор уо.д.а. искусство үлэһиттэрин идэлэрин туһунан билэр.

52

Киһи уорганнара айымньыны ылынарыгар, ингэринэригэр улахан суолталаабын туһунан өйдүүр (музыканы кулгаахпытын истэбит, хартыынаны харахпытын көрөбүт, хоһоону аабыт уонна истэбит, сэргиибит уо.д.а.).

Аан дойдуга аатырбыт норуот айымньыларын туһунан билиитэ кэниир, оҕо олорор дойдутугар, сиригэр-уотугар баар искусство салааларын билэр, кэрэхсиир уонна харыстабыллаахтык сыһыаннаһар.

Оҕо улахан киһи көмөтүнэн уонна бэйэтэ бабаран туран ойуулуур-дьүһүннүүр, музыкальнай дьайымалларга кыттар.

Уруһуй

Уруһуйдууругар илиитин сымнабастык, имигэстик туттар. Ойуулуур тэрил арааһынан (акварель, гуашь, сангина, гелевэй уруучука, буюскабай, пастельнай, чох харандаас, фломастер, киистэ араас көрүнгүнэринэн) табыгастаахтык бары ньыманы сатаан туттар, ойуулуур.

Өнү колоритынан араарар. Икки өнү холбоон биир өнү таһааран ааттыыр (холобур, арабас уонна от күөх өгнөртөн — чээлэй, манан уонна хара өгнөртөн — борон, халлаан күөх уонна кыһыл өгнөртөн — хара саарыл, арабас уонна кыһыл өгнөртөн — сырдык саарыл). Мал-сал өнгө улартыгар болбойор (помидор үгүнэригэр от күөх, онтон ситэригэр кыһыл буолар, саҥа быган эрэр сэбирдэх сырдык от күөҕэ өгнөнөр, ньээм сибэкки умнаһа кубархай күөх, сэбирдэҕэ харана күөх уо.д.а). Тулалыыр эйгэҕэ күн-дьыл улартыгар айылба өнгө улартыгар эмиз бэлиэти көрөр (чабылхай күннээх күн халлааммыт күөх буолар, былыттаах буоллабына, борон буолар). Оҕо болбомтоҕо ылан бэлиэти көрбүт улартыгар уруһуйдуур.

Сурааһынын уруһуйга харандааһынан көнүл туттар, эргимтэни, будьурхай сурааһыны араас хайысханан уруһуйдууругар илиитэ имигэс (мас лабаатын туруору уонна сытыары). Уһун сурааһыннары, улахан формалары (быһыылары) тардарга илии, онтон кыра формалары, кылгас уонна бысталаммыт сурааһыннары (штриховка), оту (хохлома), о.д.а. тарбах көмөтүнэн уруһуйдуур. Бэриллит тизмэҕэ ис хоһоонноох ойуулары, уус-уран айымньылартан, тулалыыр эйгэ араас кестүүлэриттэн санаан көрөн, өйтөн айан үлэлиир.

Малы-салы өйүттэн уонна дьиннээби көрөн (натура) олорон уруһуйдуур; болбойор, мал-сал бэлиэ уратытын көрөр уонна уруһуйдаан тиздэр (көрүнгө, пропорцията, кумаабы лиис ньуурун толору туһунан ойуулуур (композиция). Лиискэ мал-сал хайысхатын сөпкө буллараар (лиис кытытыгар-иннигэр, онтон салгыы кэннигэр уонна чугас, ыраах), уруһуйдуур малын кэринин

тиэрдэр (мас үрдүк, сибэкки мастаабар намыһах; барабыай кыра, тураах улахан уо.д.а). Уруһуй композициятын тутар: дьон уонна көтөр-сүүрэр, кыыл-сүөл, хамсыыр харамай хамсаныыларын, тыал маһы хамсатарын. Норуот остуоруйатын уонна ааптар айымньытын (хоһоон, остуоруйа, кэпсээн) ис хоһоонун уруһуйдуур, бэйэтэ тизэмтин, композициятын уонна өнг арааһын туһанар.

Норуот кизргэл ойууларын билэр, сатыыр (городецкай, гжель, хохломской, жостовской, мезенскэй уо.д.а). Оһуору үүнээйи, геометрической дизайн ойууга араарар, оһуору туттар, ыраастык кырааскалыыр. Араас малы-салы уонна оонньууру өгүнэн наардаан, сөп түбэһиннэрэн кумаабы лиһинэн оһоһуллубут оһоонно уруһуйдуур; мэхийбит оонньуурдарын кырааскалаан, ойуулаан оһуордуур. Араас өгүнэн үлэлиир, өнү наардыыр уонна уустук оһуордарынан кизргэтэр. Бэйэтэ балаһаны харабынан холоон сурааһынынан квадраттарга, үс муннуктарга, төгүрүктэргэ араарар, оһуору уруһуйдуур. Геометрической эттиги көрөн олорон, биир тэн гына үллэрэр. Оһуора кэрэтик, биир тэнник тахсарын тутуһар уонна үлэтин чэпчэтэр сыалтан бэлэм халыбы, кизби туһанар.

Сыбаан оноруу

Мал-сал оһоонун, айылба эттигин, остуоруйа персонаһын бэйэтэ мэхийэр; быһыы сүрүн уонна бытархай эрээтин, пропорциятын, быһыытын-таһаатын, көстүүтүн, ураты бэлиэтин көрдөрөн мэхийэр, эттик ньуурун тарбаһынан уонна стеканы туһанан эллиир, киһи уонна кыыл ураты хамсаныыларын көрдөрөн мэхийэр (чыычаах көтөөрү кынатын көтөхпүт; коза оһото ойор, кыыс үнкүүлүүр; оһолор эрчиллэллэр — саастыылаахтарын кытта айар үлэтэ). 2—3 эттиктээх скульптура бөлөбүн, эттик пропорциятын, кэринин, быһыытын-таһаатын, хамсаныытын чуолкайдык мэхийэр.

Кизргэл мэхийиитигэр араас ньыманы туттан оһоһугун кизргэтэр: деталлары эбии сыбаан сыһыарталыыр, стеканан оһоһугун ньуурун диринэтэн кизргэтэн ойуулуур.

Быластылыынынан, туойунан бүрүллүбүт балаһаны стека көмөтүнэн кизргэтэр. Оһуордары онорор. Туойтан, өгнөөх быластылыынтан мал-сал уонна биирдиилээн оһо уонна бөлөх-төрүнэн композиция айаллар. Ордук уустук быһыылаах иһити (чороону, кытыйаны), туттар сэби (чаппараабы, төгүрүк көбүөрү, этэрбэс билэтин), санаан көрөн, өйүттэн, көрөн олорон онорор. Оһоһугу тас өттүттэн тарбаһынан ньалбаарыччы имэрийэр, стеканан араас оһуору тэнник ойуулуур («тарбах», «кэрдиис», «тиис», «илим», «тонобос», «туйах», «хомус», «эриллэбэс») эбэтэр араас оһуордары сыбаан кизргэтэр.

Аттарыы

Мал-сал уонна ис хоһоонноох үлэлэри көрөн олорон эбэтэр өйүттэн айар: эттиктэри кырыйар, кичэллээхтик сыһыарар. Геометрической уонна үүнээйи элэмиэннэринэн оһуору уонна кизргэл композициятын араас кумаабы лиһигэр сатаан аттарар; көтөрү, кыылы өйүттэн уонна норуот айымньытын көрүнгүнэн ойуулуур. Араас ойууну (кыылы, дьону уо.д.а.) кырыйан, ситимнээн, эбэн-сабан ис хоһоонноох хартыына онорон таһаарар. Кумаабыттан кырыйыы араас ньыматын баһылыыр: икки хос бүк тутуллубут кумаабыттан эттиги дьүөрэлээн кырыйар; хормуоскалыы тутуллубут кумаабыттан хас даһаны эттиги кырыйар; бөгүүрэни биир өгнөөх кумаабыттан кырыйар (силуэт). Өгнөөх кумаабыны быһыта тыытан (обрывание) кыылы, көтөрү онорон, лиискэ сыһыарар. Өгнөөх бытархай кумаабынан ойуулаан (мозаичный способ) хартыына онорор.

Норуот ойуулуур-дьүһүннүүр искусствотын үтүктэн, геометрической быһыынан хаппыт үүнээйинэн чыычаабы, кыылы сыһыарар. Кыптыыһынан кырыйыы уонна кумаабыны быһа тыыты ньыматын дьүөрэлээн аттарар (дыбака бэргэһэ, бууктаах сон уо.д.а). Саха оһуорун кизп көмөтүнэн кырыйан сыһыарар («сүрэх», «туйах», «хомус» оһуордара). Аттаран онорорго араас матырыйаалы: танаһы, кумаабыны, хордуону, хаппыт үүнээйини, туоһу туһанар. Киһини, кыылы уустаан-ураннаан, майгыннатан онорор, хамсаныыларын таба биэрэр (сүүрэн иһэр ат, ыт, таба, саһыл, бөрө, дьизэрэнкэйдии сылдыар кыыс, ойуоккалыы сылдыар уол).

Танас сыһынан, фактуратын учуоттаан, боростуой хартыынаны сыһыаран онорор, силимниир. Айылба матырыйаалыттан дьон, кыыл, көтөр, балык быһыытын аттарар.

Тутуу матырыйаалынан дьарык

Тутууну чааһынан араналаан төһө тупсабайын быһаарар. Тутуу көрүнгэ, быһыыта, хайысхата төһө табыгастаабын, бэйэтэ туруктаабын ырыналыыр. Бэйэ-бэйэбэ мэхэйдээбэккэ, эбээһинэһинэн

арахсан тэн саастылаахтарын кытта бииргэ үлэлиир дьобурдаах. Үлэ бэрээдэгин толкуйдаан, сөп буолар матырыйаалы талар, үллэстэр, эйэлээхтик, айымньылаахтык үлэлиир. Араас усулуобуйа биир тутуу атын-атын көрүнгүн уларыта сылдьан тутар. Туттуллар матырыйаалы талан, дьүөрэлээн, эрдэттэн былааннаан тутар. Хас да тутууну биир ис хоһоонноон холбуур (уулусса, массыыналар, дьизэлэр, дэриэбинэ, куорат). Конструктор араас көрүнгүнэн исхиэмэнэн, мадьыалынан, уруһуйдаммытынан, иитээччи ыйытынан дьиз, сөмөлүөт, массыына, пуойас онгорор. Маһынан үлэлиир, эрбиир, тоһоболуур, көтүрэр. Өтүйэнэн, эрбиинэн, чыскынан туттар. Инструмены сэрэнэн туттар, харыстыыр.

Илии мындыр үлэтэ

Квадрат быһыылаах кумаабыны араастык бүк тутар, силимэ суох оонньуур онгорор. Киһи көмөтө суох ньэмизт онгорор. Киэбинэн бэлиэттэн хордуонунан хамсыыр, көрүдьүөс оонньууру онгорор (Буратино, эһэчээн, Мэник Мэнигийээн, Алаа Мобус уо.д.а.).

Өгнөөх кумаабы балаһатын араастаан дьүөрэлээн көбүөр, кинигэ кыбытыгын, кур, бастына өрөр. Бырааһынньык тэрилин, көстүүм кизргэлин көмөлөһүннэрэн онгорор. Уруһуйдаммыты үтүгүннэрэн сабардамнаах оонньууру онгорор.

Иннэбэ сап угар, сабы түмүктүүр, тимэби тигэр, танас ыйыыр быатын тигэр. Судургу оноһуктары тигэр (сиэмэбэ мөһөөччүк, куукулаба баартык, утуйар танаһын, иннэ анньар тэрил), танас лоскуйунан аттарыы онгорор (лыах солкотун, куобахчаанга сымнабас танас уо.д.а.), толкуйдаабыт ис хоһоонунан сөп түбэһиннэрэн миэлинэн омоон тардар. Тигии судургу ньыматыгар — иннэни иннин диэки тутан «көтөн» тигэр.

Остуоруя персонажтарынан «Чаранга», «Тыа сабатыгар», «Көлүччэбэ» уо.д.а. композицияны бөлөбүнэн онгорон көрдөрүүгэ таһаарар.

Туораахтарынан, унуохтарынан, отунан-маһынан, лабаанан, түүнэн, сэбирдэбинэн, тириинэн уо.д.а. дьон, кыыл, көтөр көрүнгүнэн хомобой дьүһүннээн биир бүттүүн композицияны айар-онгорор («Ойуур ырааһыйата», «Остуоруя дьоруойдара»).

54

Ырыа ыллааһына

Ырыаны истэр музыкальнай дьобура сайдар, сөптөөх диапазонна ыраастык, күөмэйин күүрдүбэккэ, ыгылыыбакка, ис иһиттэн изйиилээхтик ыллыыр, ыллыырга турар, олорор балаһыанньатын (корпус, певческая посадка) билэр, сөпкө тыынар, ырыа тэтимин, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыаны мелодиятынан таайан билэр, ырыа тылларын чуолкайдык сангарар, музыкальнай дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннор, ырыаны сыһа ыллаан эрэбин диэн билэр, көннөрүнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, ырыаны музыкальнай инструмент добуһуолунан тэннэ сабалыыр уонна бүтэрэр. Ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан, хамсаныынан көрдөрөн бэйэтэ ыллыыр, хамсаныылары бэйэтэ толкуйдаан таһаарар. Бэһиэлэй, санаарбабыллаах, марш, үнкүү тэтимнээх ырыалары майгыннарын билэр уонна ыллыыр, ырыа чаастарын араарар: кирири, күпүлүөт, хос ырыата, түмүк. Биирдиилээн (соло) эбэтэр кэлэктиибинэй ырыа толоруутугар музыка добуһуолаах эбэтэр акапельнай ыллыыр.

Музыка истиитэ

Арасыыһа, Саха сирин, улуус гиимнэрин истэр, билэр. Музыкальнай дорбооннору (квинта иһинэн) арааран истэр: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан дорбооннору. Айымньы хайысхатын уонна ханнык инструменнар оонньууларын араарар, билэр. Музыка чаастарын билэр: кирири, сүрүн тиэмэтэ, түмүк. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, изйээннэрин көрдөрөн үөрэр-көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун сыһыанын көрдөрөр: чуумпулар, санаарбыыр, күлэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин билээри, араас ыйытыктары биэрэр. Музыкальнай айымньыны истэр бадалаах, кэрэхсиир, толору истэр. Улахан киһи көмөтүнэн 4—5 музыка хайысхаларын (жанр) билэр. Музыкальнай айымньыны умсугуйан туран толору истэр, кэрэхсиир, айымньы хас чаастаабын, ханнык форманан суруллубутун, ханнык композитор суруйбутун билэр, музыка истиититтэн ылбыт изйиилэрин кэпсиир, ырытар, сыанабыл биэрэр.

Музыкальнай инструменнарга оонньоохун

Музыка хайысхаларын (жанр), марш, үнкүү, ырыа арааран истэр, билэр. Ханник музыкальнай инструменнар оонньоолларын истэн билэр, ааттарын ааттыыр. Музыкальнай дорбооннору: уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, түргэн-бытаан, улахан-кыра арааран истэр, нотнай грамотаны кытта билсэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыка 4—5 хайысхатын (жанр) быһаарар, ырытар, айымньы хас чаастаабын, ханник форманан суруллубутун, ханник композитор суруйбутун билэр. Охсон, сахсыйан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө охсор, музыка добуһуолунан тэннэ дьүөрэлээн инструменга оонньоур уонна тэннэ айымньыны бүтэрэр. Бэйэтэ талан ылбыт музыкальнай инструменыгар оонньоур, музыка тэтимин сөпкө истэр, охсор, инструменга бэйэтэ айан оонньоур, оонньоур партиятын билэр, музыка добуһуолунан сөпкө сабалыыр. Охсон, сахсыйан оонньоонор, клавишнай, духовой, народной инструменнары баһылыыр, саха төрүт музыкальнай инструменнарын билэр уонна оонньоур, биирдиилээн эбэтэр оркестрга кыттыһан оонньоур. Инструменнар ааттарын уонна оонньоур тыастарын, хаһан, ханна оһоһуллан, айыллан тахсыбыт устуоруйаларын, хайдах харыстаан илдэ сылдыар быраабылаларын билэр.

Музыкальнай-ритмическэй хамсаныы

Оҕо бэриллит сорудахтары чуолкайдык толорор. Түргэн, бэһиэлэй майгыннаах музыканы марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыар майгынын, тыаһын-ууһун: улаханник-кыратык, бытаанник-түргэнник оонньоурун хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэпчэкистик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, араас көрүгнээх хаамыылары, сүүрүүлэри онорор, төгүрүккэ турууну, ыһыллыыны чуолкайдык онорор, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар тырааныспары музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, пааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри, үнкүү, хоробуот, саха үнкүүтүн, оһуохай элэмизинэриттэн хамсаныылары онорор.

2.5. ОҕО ЭТИН-СИИНИН САЙЫННАРЫЫ

Сыала-соруктара:

- Оҕо доруобуйатын харыстааһын, этин-сиинин сайыннарыы, уйулбатын бөбөгөтүү.
- Эт-сиин, уйулба өттүнэн чөл буолар туругун сайдыытыгар туһаайыллыбыт эрчиллиилэри сөптөөхтүк онорорун ситиһии.
- Сүрүн хамсаныылары (хаамыы, сүүрүү, чэпчэки ыстаныы, икки өттүгэр хайысхалаах эргиирдэр, сыллыы, ыттыы, бырагыы) үөрэтии.
- Эти-сиини сайыннарыы эрчиллиилэригэр сөп түбэһиннэрэн, ыйааһыны тэннээн, имигэстик, тэтимнээхтик, чуолкайдык хамсанарын ситиһии.
- Илиини, атах бөдөн уонна бытархай быччыннарын хамсанар сатабылларын сайыннарыы.
- Спорт сорох көрүгнэрин өйдөбүллэрин инэриити.
- Чөл олох быраабылаларын (аһылыкка, хамсанар тутулга, чэбдигирдиигэ, туһалаах үөрүйэхтэргэ (привычка) уо.д.а.) туттарга эрчийии;
- Бэйэтин көбүлээһининэн, санаатынан этин-сиинин сайдыытыгар эппиэтинэстээх буоларыгар иитии.

3—4 СААСТААХ ОҕО

Оҕону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Бэйэтин этин-сиинин тутулун билэр (киһи көхсүлээх, илиилэрдээх, атактардаах, төбөлөөх), бэйэтин туругун сөпкө кэпсиир уонна ыалдыаары гыннабына, улахан дьон болжомтотун тардар.
- Бэйэтин доруобуйатын тупсарар быраабылалары билэр, тутуһар (тус бэйэни көрүнүү: бэйэтин тараабынан эрэ тараанар, ыстакаанынан айабын сайбанар, бэйэтин суоккатынан суунар, сотторунан соттор).
- Үөрэн-көтөн туран бэйэтин көрүнэр, бэйэни сөпкө көрүнүү түмүгүттэн дуоһуйууну ылар (ыраас илиилээх, таһастаах).

— Дорубуйаны харыстыыр уонна уһуяанна сөпкө тутта сылдыыы быраабылаларын тутуһар.

Оҕо этин-сиинин сайыннарыы, хамсаныы сатабылларын, үөрүйэбин инэри

Судургу хамсанар үөрүйэхтэртэн сабалаан, хамсаныы араас көрүгүнэрин (хаамыы, сүүрүү, ыттыы, ыстаныы, бырабыы) баһылыыр.

Сүрүн хамсаныылар

Хаамыы. Хаамыы, атах төбөтүгэр, тилэххэ, тобугу өрө көтөбөн хаамар (хаас курдук), тингилэх тас өттүнэн («эһэ курдук»), бытыгыратан хаамар (кыра оҕо), киэнник хардыылаан (баарабай киһи), сыбдыан (куоска кутуйахха үөмэр), кэннин көрүнэн (албын саһыл), илиини араас балаһыанньаҕа: ойобоско, үөһэ, өттүккэ, санныгар, түөскэр, ойобоско ыга туттар («хорболдьун саллаат»), муусука тыаһынан хамсанар (саллаат курдук); араас тэтимнээтик — сөбүгэр собуһ, икки буолан, сизэтиһэн (ийэ оҕотунуун), олус бытааннык (кырдыаҕас оҕонньор), түргэнник (аҕала-ра оҕотун уһуяантан ылаары ыксаабыт); араас хайысхаҕа — көнөтүк, ойбоһунан, кэннинэн (араак), эргийэ (уобуруччуну тула), эрийэ-буруйа (эрийэ-буруйа ыллыгынан, эттик быыһынан); туһаайыыны уларытар — муннукка эргиллэр, турар эттиги эргийэр, бэриллибит хамаанданы истэн тохтоон, хайысхатын уларытар; «Аптаах турба» ханна этэринэн барар — түннүккэ, аанна уонна да атын сиргэ; иккилии буолан, сизэтиһэн, утарыта көрсөн, көхсүлэринэн туран; харабын симэн, хаптабай, кэтит суолунан, («туох да көстүбэт, хараһа»); хаамыыны атын хамсаныылары кытта тэннэ онорор, араас малы туһанан: хаптабай суол, эрэһиинэ, канаат, сиргэ сытар дуоскалар — иннэри уонна сиртэн үрдэтиллибит, холбонон эбэтэр арыттаах туруоруллубут олоппостор, ыскамыайкалар быыстарынан «боробуостаан» уо.д.а.

Сүүрүү. Чэпчэкирик, тыаһа суох («куобахчаан», «чыычаахтар»; оҕо тугу эрэ, кими эрэ үтүктэн: саһылы, массыынаы, араакыатаны), ыстаналаан, бытыгыратан уонна киэнник хардыылаан, араас тэтиминэн уонна хайысханан, иккилии, үстүү буолан, уобуруччулаах, ыскаакалаах, гимнастическай мастаах, хааччахтаах сиргэ, маллаах (мээчигинэн, уобуруччунан, массыынанан), бөлөбүнэн бэйэ-бэйэ кэнниттэн маллаах сүүрэр, ыһыллан, араас хамсаныылаах; оонньооччуттан куотар, куотааччыны экирэтэр, 10—20 миэтэрэни түргэнник сүүрэр, 30—40 сек. тохтообокко сүүрэр.

Ыстаныы. Миэстэбэ уонна иннин диэки, ойобоско, кэннигэр, үөһэ ыйаммыт эттиккэ, миэстэттэн уһуну ыстанар (30—50), 6—10 кэккэлэспит көнөлөрү нөнүө, уобуруччуттан уобуруччуга, намыһах-хаптабай (5—7 см) үрдүккэ ойон тахсар, иннигэр уонна эргийэ кылыһар, ойон түһэр (10 — 15 см).

Ыттыы. Быа аннынан ааһар, дуганы (үрдүгэ 40 — 50 см), илиинэн сири таарыйбакка эрэ, уобуруччу иһинэн, 6 м ыраахха көнөтүк сыыллар, араас мэхэй быыһынан, сатыыр ньымаларынан 1.5 — 2 м үрдүктээх кириликкэ тахсар уонна түһэр, иннэри ыскамыайкаҕа, муостаҕа сытар дуоска устун сыыллар.

Сыыллыы. Сыыллар уонна тобуктаан эттик тула, эттиктэр икки ардыларынан барар. Тобуктуур, сыыллан барыы араас көрүгүн сатыыр: (ыскамыайка үрдүнэн тобуктаан, тобонохтоон, кэннинэн, төбөтүнэн мээчиги анһа-анһа уо.д.а.).

Сиргэ умса, ыскамыайкаҕа сытан илиитинэн тардыһан сыыллары сатыыр. 50 см үрдүктээх быа, мэхэй аннынан муостаны илиитинэн таарыйбакка төгкөйөн, араастаан тахсар. 35—50 см уобуруччу иһинэн ааһар.

Бырабыы. Мээчиги араастаан төкүнүтэр (мээчик, чараас саар), кумахтаах мөһөөччүгү сиринэн күүскэ анһан төкүнүтэр (бэйэ-бэйэбэ, ыраахтан) уонна экирэтэн тийэн ылар, мээчиги сыыртан төкүнүтэн эттиги табар (1.5 — 2 м), 50 — 60 см кэтиттээх аанна 1 — 1.5 м ыраахтан төкүнүтэр, мээчиги сиргэ бырабар уонна сиргэ тэйбити хабар (2—3 төгүл), сиртэн элбэхтик тэйитэр, ыйылыбыт ыраахха (2.5 — 5 м), эттиги уһа, ханас илиинэн бырабар, сытыары сыалы араас ньыманан санныгыттан, аллараттан (1.5 — 2 м) ыраахтан туруору сыалы аллараттан икки илиинэн, түөстөн, үөһэттэн, кэтэбиттэн, ойобоһуттан, атабын икки ардынан кэннигэр бырабар; мээчиги биир сиргэ эргитэр; мээчиги гимнастическай паалканан хааччахтаммыт сиргэ төкүнүтэр; мээчиги истиэнэбэ бырабар уонна тэйбитин хабар, мээчиги бэйэ-бэйэбэ бырахсар, улахан киһи бырахпыт мээчигин хабар.

Сүрүн сайыннараар эрчиллиилэр

Эт-хаан эрчиллиитин онорор, хамсанылары хайдах онорорун бэйэтэ кэтээн көрөр, көнө буолары тутуһар.

Илиигэ уонна окумалга аналлаах эрчиллиилэр. Илиини өттүккэ тутар. Ойобонунан илиитин өрө таһаарар уонна түһэрэр. Бастаан биир илиини, онтон атыны өрө көтөбөр уонна тэннэ түһэрэр. Иннигэр тутан туран эттиги биир илииттэн атын илиигэ, кэннигэр, төбө үрдүнэн көһөрөр. Иннигэр ытыһын охсор уонна кэннигэр кистиир. Илиини иннигэр уунар, ойобоско, ытыһы үөһэ эргитэр, илии салбабын үөһэ-аллара түһэрэр, тарбабы хамсатар.

Атахха аналлаах эрчиллиилэр. Атабын төбөтүгэр турар. Атабын төбөтүн иннигэр, кэннигэр, ойобонунан тутар. 2—3 кыратык чохчойууну тохтообокко онорор. Илиини иннигэр уунан эбэтэр тобуктан тутуһан, тобугу кууһан, төбөнү төнкөтөн чохчойор. Хардары-таары атабы, тобугу токуртан көтөбөр; тобугу токуртан көтөбөн баран ытыс охсор. Олорон эрэ уллунабынан кумахтаах мөһөөччүгү тутар. Уллунабынан сиргэ сытар мас (паалка), суон быа (диаметр 6—7 см) ... хаамар.

Курданартан үөһэ эрчиллиилэр. Бэйэ-бэйэбэ мээчиги төбө үрдүнэн бэрсэр (кэннигэр, иннигэр).

Туруулар, хамсааһыннар. Субуруһан турар, эргири, кэккэлээн, бөлөбүнэн уонна кыра бөлөбүнэн (иитээччи көмөтүнэн, көмөтө суох уонна анал бэлиэлэринэн) онорор. Кэккэлээн турууга бэйэ миэстэтин булар, эргиллиилэри, туран эрэ эргийиини онорор.

Оҕо хамсанар көбүн уонна этин-сиинин сайыннараар, араас хамсаныылаах быраабылалаах оонньуулары дуоһуйа, астына оонньуур

Хамсаныылаах оонньуулар

«Хабах», «Барабыайдар уонна массыына», «Тыал уонна күн», «Күнчээн уонна ардах», «Куо-бахтар уонна бөрө», «Мээчиги экирэт», «Дулбалаах сириэнэн», «Ат сүүрдүүтэ», «Хардабаһы ох-торуума».

4—5 СААСТААХ ОҕО

Оҕону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Бэйэтин этин-сиинин билэр, туругун сөпкө кэпсиир уонна ыалдьаары гыннабына, улахан дыон болбомтотун тардар, киһи этин-сиинин тутулун туһунан билэр.
- Бэйэтин доруобуйатын тупсарар быраабылалары билэр, тутуһар.
- Доруобуйаны харыстыыр уонна уһуйаанна сөпкө тутта сылдыы быраабылаларын тутуһар.

Физическэй хаачыстыбалары сайыннарыы, хамсаныы үөрүйэхтэрин ингэри уонна байытыы

Түргэн: тэриллээх уонна тэрилэ суох сүрүн сайыннараар эрчиллиилэр, бэлиэ тыаска түргэнник соруудабы толорор (түргэнник тэрили көхсүтүгэр кистиир эбэтэр муостаба уураар; чохчойон олорон эрэ тобугу илиинэн кууһар, хамаанданан араас тэтимнэ хамсаныылары толорор, атын оболортон түргэнник куотар уонна экирэтэр).

Сымса, сылбырба: кыра эттиги илииттэн илиигэ көһөрөр, эриллэбэс быа устун хаамар, ыйанан турар чуорааны тыһаппакка эрэ быаны туоруур, көнө мэхэй аннынан таарыйбакка аһар, бэйэ-бэйэни таарыйбакка аасыһар быраабылалаах оонньууларынан сөпкө оонньуур («Куорат устун массыыналар айанныыллар», «Аттар айаннаатылар»).

Тулуур: уһуйаантан тэйиччи сиргэ дьаарбайар: «Ким түргэнник сүүрэр» соруудабынан сүүрэр (сүүрүү ырааба сыыйа-бааһа эбиллэн иһэр 10—20 миэтэрэбэ тийэй); бэриллибит кээмэй сиргэ бытааннык сүүрэр (сыл сабаланыыта кээмэй сирэ 10—20 миэтэрэбэ тийэй сыыйа-бааһа эбиллэр, сыл бүтүүтэ 120—160 миэтэрэбэ тийэй);

Ыйааһыны тэннээһин: утары ууммут ытыһыгар, төбөтүгэр кыра мөһөөччүктээх хаамар; син-һыгэс сурааһын устун утарыта кэлэн эргийэн аасыһар; ингэри сириэнэн сүүрэр; мас устун атах төбөтүнэн хаамар; кирилиз биридди үктэлин көтүтэн хаамар, сиртэн 20—25 см үрдүктээх бэрэбинэ устун хаамар. Атах төбөтүгэр илиитин туора тутан үрдүгэ суох тэриллэри хардыылаан гимнастическай ыскамыайка устун барар. Сүүрүү кэнниттэн ыскамыайка үрдүгэр ыйааһыны тэннээн

турар. Илиитин өрө көтөбөн, атабын төбөтүгэр туран ыйааһынын тэнниир; илиитэ өттүгэр, анаар атабын өрө көтөбөр. Икки илиитин өттүгэр эбэтэр туора ыытан баран икки өттүнэн эргийэр.

Сүрүн хамсаныылар

Хаамыы. Холку-киэн хардыынан, көнөтүк туттан, илиитин холкутук туттан хаамар; араас усу-луобуйа сөптөөхтүк туттан, хаамыы көрүгүннэрин — бытыгыратан уонна киэнник хардыылаан, атах төбөтүгэр, тинилэххэ, уллунах тас өттүгэр, тобугу өрө көтөбөн уонна кыратык бокутан хаамар; илиини араас балаһыанньа тутан — өттүккэ, ойобоско, кэннигэр, үөһэ; араас хайысханан (эрийэ-буруйа, утарыта хаамыы, эргиинэн, кэннинэн иннин диэки, ойобонунан уо.д.а.); кырыынан уонна иннин диэки атабы атаха сыһыара-сыһыара хаамар; биир субурба, иккилии буолан илииттэн тутуспакка эрэ, инники обону (бары сатыахтаахтар) уларыта сылдьан, тэтим уларытан; сүүрүүнү хаамыынан, бырабыынан, хатаастыынан солбуһуннаран.

Сүүрүү. Атабын төбөтүгэр чэпчэкирик, тэтимнээхтик, сэниэлээхтик сүүрэр; атах төбөтүгэр сүүрэр — тобугу өрө көтөбөн; киэн хардыынан; субурбанан, иккиэ буолан; араас хайысханан (эргийгэр, илииттэн тутуһан, быаттан тутуһан, эрийэ-буруйа, биир көнөбө турар тэрили эргийэ), хайысхатын уонна тэтимин уларытан; инники обону уларытан; бэлиэнэн субурбаа бэйэ миэстэтин булар; хабар уонна аһаран биэрэр. Тохтоло суох 1—5 мүнүүтэ сүүрэр, 40—60 м орто түргэннээхтик; 80—120 м хаамар, сүүрэр икки ардынан орто түргэнинэн (2—3 төгүл); 240 м дэхситэ суох сиринэн бытааннык, 10 м (2—3 төгүл) түргэнник, тохтүү-тохтуу; түргэнник 20 м (холобур 6—5 с) уонна 30 м (9.5 с.) сүүрэр.

Ыстаныы. Миэстэттэн таба балаһыанньаттан ыстанар: сэниэлээхтик тирэнэн, ыстанарга илиини дайбыры дьүүрэлээн; биир сиргэ ойуоккалааһын; атабы холбоон туран онтон атабы саннын кэтитинэн арааран; ыстанан эргийиини, оҕо ууммут илииттэн үрдүккэ ыйаммыт эттиги икки илиинэн таарыйа сатаан ыстанар; 20 ыстаныыны (2—3 м итэбэһэ суох) кыра тохтобуллаах. Уобуруччуттан уобуруччуга иннин диэки (2—3 м) ойуоккалыр. Анаар атаха (уна эбэтэр ханас) ыстанар. 5—10 см үрдүктээх, 5—6 мэхэйи (уочаратынан) ойор; 6—8 көнөнү (икки ардылара 40—48 см). Миэстэттэн ыраабы ыстаныы 70 см кыра буолбат. 20—30 см үрдүктэн ыстанан түһэр. Кылгас ыскааалканан ыстанан көрөр.

Хатаастыы, сыыллыы. Гимнастической истиэнэбэ; туттар тэрил аннынан уна, ханас ойобонунан аһар, кэннинэн иннин диэки, көнөтүк, икки ардыларынан; 10 м сыыллар; эрийэ буруйа туттар тэрил икки ардынан сыыллар, сытыары уонна иннэри ыскамайка устун; иһинэн сытан эрэ илиитинэн тардыһар. Чохчойон уллунаха уонна илиигэ тайанан хаамар. Гимнастической истиэнэбэ, истиэнэ устун уна, ханас ыттар.

Мээчиги бырабыы, хабыы. Сөптөөх төрүт балаһыанньаттан мээчиги, уобуруччуну уонна атын тэриллэри бэйэ-бэйэбэ бөкүнүтэр, төкүнүтэр уонна ону экирэтэр, мээчиги үөһэ бырабар уонна хабар (3—4 төгүл), мээчиги сиргэ бырабар уонна хабар; мээчиги бэйэ-бэйэбэ аллараттан, кэтэбиттэн бырабар уонна хабар (1.5 м уһунна). Икки илиитинэн кэтэхтэн уонна анаар илиитинэн мэхэйи үрдүнэн 2 м бырабар. Мээчиги уна, ханас илиинэн сиртэн тэитэр 10-н итэбэһэ суох төгүл. Туруору сыалы (сыал үрдүгэ 1.5 м, ырааба 1,5—2 м), мээчиги ырааха бырабар (4,5—6,5 м).

Сүрүн сайынналар эрчиллиилэр

Илиигэ, сарын курдааһыныгар аналлаах эрчиллиилэр. Илиини токутан түөһүн иннигэр, саныгар тутар (тобонобо аллара, тобонобо ойобоско). Бастакы балаһыанньаттан илиини көнөрөн ойобоско илдьэр, көнөтүк иннигэр, тобонобо токурутар. Иккистээн илиини өрө көтөбөр, ойобонугар ытыһын үөһэ тутан илдьэр. Илиини кэтэххэ тутар-ойобоско илдьэр, онтон үөһэ көтөбөр. Илиилэрин иннигэр тутар, үөһэ тарбахтарын «күлүүстээн» өрө тутар (илии салбахтарын ис өттүгэр эргити): икки илиини үөһэ, кэннигэр солбуһуннары уонна тэннэ. Илии салбаһын үөһэ-аллара (токурутан, көнөрөн) тарбахтары бииргэ (сутуруктуу) тутар уонна араарар.

Атаха аналлаах эрчиллиилэр. Атах төбөтүгэр турар. Хардары-таары анаар атабы тилэбинэн иннигэр уулар, онтон атах төбөтүгэр уонна атабы бокутан 4—5 чохчойууну онорор. Илиини өттүккэ тутан, көнө илиини ойобоско, инниттэн ойобоско тутан чохчойуулары онорор. Атабы бокутар, иннигэр көннөрөр, онтон эмиз бокутан баран түһэрэр. Атах тарбаһынан быаны хомуйар; араас малы-салы ылан атын-атын сиргэ уулар. Кырыытынан ойоболоон хаамар.

Курданартан үөһэ эрчиллиилэр. Илиини өттүккэ, ойобоско тутан (эмискэ уонна аргыйдык) туран эргиллиилэри онорор. Көнөтүк, атабы арааран турар, иннигэр төнкөйөр; илиинэн атах

төбөтүн таарыйар, тэрили ылан атын сиргэ ууар. Илиини өттүккэ тутан баран ойобос өттүгэр төнкөйөр. Тобукка туран, олорон эрэ мээчиги бэйэ тула эргичитэр. Анаар атабы өрө көтөбөн ол аннынан туттар тэрили илииттэн илиигэ бизэрэр. Олорон эрэ илиитин кэннигэр тирэнэн: икки атабын өрө көтөбөр, онтон бокутан баран көннөрөр уонна сиргэ атабын түһэрэр. «Султаан курдук» (атабы хатыйа олорор) балаһыанньаттан олорор уонна турар. Ат буолан тобуктаан туран көхсүн бөгдөтөр, онтон кэдэйэр уонна хардары-таары илиитин өрө көтөбөр. Олорор, онтон (көмөлөһүннэрэн) сытар уонна эмиэ олорор. Тизэрэ сытан илиитинэн араас хамсаныны онгорор; хардары-таары көнө атабын үөһэ таһаарар уонна түһэрэр; тэннэ токурутар уонна көннөрөр. Тизэрэ сытар, онтон илиитигэр туттар тэрили өрө тутан, иһигэр эргийэр. Иһигэр сытан, саннын, төбөтүн уонна илиитин иннигэр өрө көтөбөр.

Туруулар, хамсааһыннар. Субуруһан турууга, эргииргэ, иккилии буолан, кэккэлээн тураллар; бөлөхтөһөн хаамаллар. Бэлиэлэргэ тэннэхэллэр. Уһа, ханас, эргийэллэр.

Хамсаныылаах оонньуулар

Сүүрүүлээх оонньуулар: «Мизэх сүүрэн кэлин», «Чыычаахтар уонна чыычаах оболоро», «Кутуйах уонна куоска», «Былаахха сүүрүн», «Арбайбыт ыт», «Бэйэн дьүһүнүн бул», «Лүөччүктэр», «Харыстаа туттар тэрили», «Сөмөлүөттэр», «Өннөөх массыыналар», «Эһэлээх тыаба», «Чыычаахтар уонна куоска», «Паарабын бул», «Аттар», «Чуораанчыгы тыаһат», «Сылбырба хабааччылар», «Трамвай», «Пуойас».

Ыстаныылаах уонна өрүтэ ыстаныылаах оонньуулар: «Көнө суолунан», «Кумаары тут», «Барабый уонна куоска», «Дулбаттан дулбаба ыстаныы», «Куобахтар уонна бөрө», «Саһыл куурусса уйатыгар», «Сизэрэй куобахчаан суунар».

Аннынан сыллыы уонна хатаастыы: «Ийэ куурусса уонна чоппуускалар», «Чуулаан кутуйахтара», «Куруолуктар», «Бостуук уонна үөр», «Көтөрдөр кэлиилэрэ», «Куоска уонна ыт оболоро», «Эбисийээнэлэр».

Бырабыылаах уонна хабыылаах: «Ким мөһөөччүгү ыраах бырабарый?», «Эргимтэбэ таба быраах», «Үөһэ бырах уонна хап», «Кизигилини таба бырабыы», «Сизэккэни нөнүө бырабыы», «Эргимтэбэ бырабыы», «Харыстаа туттар тэрили».

Хайысханы быһаарыы: «Бэйэн миэстэбин бул», «Таай, ким-ким уонна ханна хаһытыырын», «Ханна саспытын бул», «Бул уонна сангарыма», «Ким барда».

Сахалыы хамсаныылаах оонньуулар: «Иэс баайсыы», «Орой охсуу», «Биһилэх кутуу», «Ат сүүрдүүтэ», «Обустар харсыһылар», «Хайах хостооһуна», «Кыыртаах кус», «Күлүк көрүнүү», «Кыраһыабай кутурук».

Спортивной эрчиллиилэр

Сыыртан салаасканан сырылааһын: сыырга салааскалаах өрө тахсар, сыыртан түһүүгэ туормастыыр.

Бэйэтин баатынан мууска хатыыскалыыр (уһуна 1,5 — 2 м).

Хайыһарынан утуу-субуу эриэ-дэхси сириҥнэн хаамар, уһа уонна ханас, туора ыстаныылары онгорор. Хайыһары иннин диэки анһан, кырытынан үктэнэр, харыйалыы хааман сыыры дабайар. Бэйэтин баатынан хайыһары миэстэтигэр ылан туттан баран төттөрү абылан ууар; хайыһары кэтэр уонна уһулар. Хайыһарынан 0,5—1 км барар, «Ааннар», «Төһөнөн ыраах, соччонон үчүгэй» оонньуулары оонньоһор.

Икки-үс көлүөһэлээх бэлисиһиэдинэн уһа-ханас салайан көнө уонна төгүрүмтэ устун хатааһылыыр.

Харбааһынна бэлэмнэнии: чычаас сиргэ олорон эрэ атабы үөһэ-аллара хамсатар, түгэхтэн тутуһа сылдьан иннин уонна кэннин диэки илиигэ хаамар (атабын сытыары туттар), сыһаахха, хараахха диэри ууга чохчойон олорор, сирэйин ууга угар уонна тыыны таһаарар, ууга төбөлүүн киирэр.

Ууга оонньуулар: «Туруйалар», «Ууга мас кэрдээччи», «Ууга путбуол», «Сүүрүүнэн мээчик кэнниттэн», «Тилэххин көрдөр», «Үрдэри куруугунан хатааһылааһын».

Сахалы күрэхтэһиилээх оонньуулар: «Куобах», «Кылыы», «Мас тардыһыта», «Булчут уонна кустар».

5—6 СААСТААХ ОҕО

Оҕону чөл олохтоох буолууга уһууу

- Киһи этин-сиинин туһунан билэр, ис уорганнар уонна физиологическай тиһиликтэр (систимэлэр) (унуох, быччын, ас буһарар систимэлэр) үлэлэрин, доруобуйа киһиэхэ ис дьинин уонна суолтатын туһунан оҕо өйдүүр.
- Эти-хааны хатарыы, сөптөөх аһааһын, күннээби тутулу тутуһуу, физкультуранан дьарыктаныы уонна ыарыыны сэрэтии доруобуйаҕа туһатын туһунан өйдүүр.
- Ыалдьыбыт оҕолору эбэтэр улахан дьону кытта кэпсэтиэ суохтаабын, ыалдьыбыт киһилиин көрүстэбинэ, бэйэтин хайдах ыарыыттан харыстанарын туһунан өйдүүр.
- Бэйэтин сатаан көрүнэриттэн, чэнчис буоларыттан, хамсаныылаах дьайымалтан дуоһууһуну ылар.
- Бэйэтин туспа дьайымалларыгар (оонньууга, үлэҕэ) уонна быһыытыгар-майгытыгар доруобуйаны харыстыыр дьайыылары киллэрэр.
- Араас быһыыга-майгыга (муннuttан хаан барыытыгар, күн уотугар обустарыыга) саастыылаахтарыгар (бэйэтигэр) судургу медицинскэй уонна психологическай көмө оноруутун ньымаларын билэр.
- Бэйэтин уонна тулалыыр дьонун (биир саастыылаахтарын, улахан дьону) доруобуйаларын харыстыырга кыһаллар.
- Тулалыыр дьонго (биир саастыылаахтарыгар, улахан дьонго) харыстабыллаахтык, убаастабыллаахтык, кыһамныылаахтык сыһыаннаһар.

Физическэй хаачыстыбалары сайыннарыы, хамсаныы үөрүйэхтэрин инэри уонна байытыы

Түргэн буолуу: 1.5—2 мүнүүтэҕэ түргэн тэтиминэн хамсаныы, араас балаһыанньаттан туран сүүрүү: кэннинэн туран, сытан эрэ, уобуруччалаах (эргитии, уобуруччуну кэтэн сүүрүү), мээчиктээх, күрэхтэһии көрүннээх эрчиллиилэр (ким түргэнник мээчиги төкүнүтэр, бэриллит бириэмэҕэ ким элбэх мээчиги тэйитэр).

Сымса, сылбырҕа: ураты төрүт балаһыанньалар (тобуктаан туран, олорон, сытан эрэ туран сүүрүү, кэннинэн туран этиллибит хайысхаҕа ыстананы, түргэнник араас балаһыанньалары ыларытыы: олоруу, сытыы, туруу у.д.а.); хамсаныы тэтимин ыларытыы, араас хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрин киллэриин, араастаан ситимнээһин; эрчиллиилэри толоруу араас ньымалара (үөһэттэн, аллараттан, быраҕыы; биир, икки атаһа, эргийиилээх ыстаныылар у.д.а. баһылыыр).

Тулуур: 1-тэн 3,5 мүнүүтэҕэ диэри 450—500 м сиргэ сылайыар диэри бытааннык сүүрүү; 25 миэтэрэттэн 600 м диэри хас да мэхэйи туорааһыннаах орто тэтиминэн сүүрүүнү кытта хаамыы; хамсаныылары тулалыыр эйгэтигэр уонна бириэмэнэн сөпкө үллэрэр сатабылларын сайыннаран араас быһыылаах, ыйааһыннаах, кэриннээх, ойуулаах-мандардаах эттиктэрдээх эрчиллиилэр; кинилэри эт-сиин хамсаныыларын кытта дьүөрэлээһин; хас да кыттааччы дьүөрэлиин хамсаныылары оноруулар: 2 буолан (илиилэриттэн ылсан баран олоруу, туруу, ыстананы), 3—4 киһи, бөлөбүнэн бары; сүрүн хамсаныылар уустугурдубут холбоһуулар; хамсаныылаах оонньуулар быраабылаларын устугурдуу.

Күүс: сиринэн сыыллыы, ыскамыайкаҕа сытан эрэ тардыныы, гимнастическай кирилизскэ, канатка, ураҕас маска элбэх төгүл ыттыы, тизэрэ уонна умса сытан эрэ оноһуулар уустугурдубут эттиктээх эрчиллиилэри онорор, миэстэттэн эбэтэр 2—3 хардыыны онорон үрдэлгэ ыстананы, симии мээчиги (1 кг) иннин дизки төбө үрдүттэн быраҕыы у.д.а.

Сүрүн хамсаныылар

Хаамы. Табатык хаамар, илиини-атабы дьүөрэлээн хаамар, атах төбөтүн кыратык тас өт-түгэр, тизэрэ тутан, чэпчэкирик хаамар, төхтөрүтэн, атабын аннын көрбөккө, хааман иһэн араас хамсааһыннары онорор (субуруһан туруу, икки буолан, үс буолан, түөрт буолан), хайысханан (көнөтүк, «эрийэ-буруйа», утарыта хаамыы, кэннинэн хаамыы, ойобуһунан), тэтимнээхтик, мэхэйдээх сиригэн, ону таһынан араас ньыманан (хаамыы, атах төбөтүгэр, тинилэххэ, тилэх тас өттүнэн хаамыы, тобугу накытан, тобугу өрө көтөбөн, чохчойон уонна тобугу кыратык накытан, кизг хардыынан, ойобуһунан хаамыы, гимнастическай хаамыылар).

Сүүрүү. Сөптөөхтүк туттан, илиини-атабы дьүөрэлээн сүүрүү (кыратык иннигэр төгкөйөн, илиини бокутан), илиини, атабы сөпсөһүннэрэн хамнатыы, атабы сиртэн арааран, чэпчэкирик уонна төхтөрүтэн. Араас тэтиминэн, хайысханан, сэлэли туран, түһүүлээх-тахсыылаах сиригэн, араас ньыманан (хаамыы, атабы кэннигэр тэбэн, атах төбөтүгэр, кизг хардыынан, көнөтүк уонна ойобуһунан бөтөрөннөтөн), хамсаныыны солбудаһыннаран (ыстаныынан, хаамыынан, бырабыынан, хатаастыынан).

Ыстаныы. Анаар, икки атабынан биир сиргэ ыстаныы, иннигэр, эргичийэ-эргийэ уонна уна-ханас өттүгэр ыстаныы; 5 — 6 м уһуну, 25 — 40 ыстаныылары хатылааһын; көнөнү, уһун быа нөнүө ыстаныы; кумахтаах мөһөөччүгү атахха кыбытан ойобуһунан, 6 — 8 сими мээчик үрдүнэн ойуу. Анаар атахха (кылайан) көнөнү, быаны, иннигэр-кэннигэр, уна-ханас, биир сиргэ, иннигэр ыстаныы. Чохчойон олорон өрө ойон ыстаныы; ууммут илииттэн үөһэ ыйаммыт эттиккэ (25 — 30 см) тийэ сатаан, миэстэттэн уонна сүүрэн кэлэн ыстаныы. 3 хардыы сиргэн сүүрэн кэлэн, 40 см үрдүккэ ойуу, түһүү. Миэстэттэн уһуну ыстаныы (100 см кырата суох), сүүрэн кэлэн ыстаныы (150 — 180 см); сүүрэн тийэн үрдүгү ыстаныы (50 см), кылгас ыскаакала нөнүө араас ньыманан ыстаныы: икки атахха, атабы уларытан, ыскаакалаах сүүрэн. Уһун ыскаакала нөнүө уонна эриллибит ыскаакала аннынан сүүрэн ааһы, биир сиргэ туран ыстаныы. Улахан уобуруччу нөнүө ыскаакала курдук ыстаныы.

Хатаастыы, сыыллыы. Түөрт атах буолан мээчиги төбөтүнэн 3—4 м анныы. Хас да тэрил икки ардынан сыыллыы: кэнниттэн иннигэр сыыллыы, харытынан уонна тобугунан тирэнэн ыскамайкаба сыыллыы, ыскамайкаба тобуктаан, бэрэбинэбэ олорон илии-атах көмөтүнэн иннин дизки тардыыны. Сытан сыыллыы; ыскамайкаба аннынан. Сыыллыыны хамсаныы араас көрүнүнэн солбудаһыннары (хаамыы, сүүрүү, атыллаан уо.д.а.). Үрдэлгэ өрө үктэлинэн тахсыы, гимнастическай кирилизэскэ ыттыы. Гимнастическай кирилизэскэ төттөрү-таары уонна тэтимин тутуһан ыттыы. Түөһүн туһаайытынан тутуһан канаат (урабас) аттыгар туран, онтон төһө кыалларынан үөһэттэн тутуу; чохчойон олоруу, онтон туран ыйаастыы. Канааттан тутуһуу, онтон сытан тутуһууга көһүү, атыллаан баран канааттан ыйанан атабын төбөтүгэр турар, үөһэттэн илиитинэн тардыһан кылгас бириэмэбэ туруу (салгыһна ыйанан). Канаатка илиитинэн, уллунабынан (тилэбинэн) тирэнэн олорон үөһэ тахса сатыыр.

Бырабыы уонна хабыы. Мээчиги үөһэ бырабыы, сиргэ бырабыы уонна икки илиинэн ытыс охсон хабыы 20-тэн итэбэһэ суох; анаар илиинэн тохтообокко 10 төгүл хабыы; ити курдук, илииттэн илиигэ сиртэн тэйитэн хабыы (3 — 4); атабы хатыһан сиргэ олоруу (туурактыы); сизккэ сими мээчигин нөнүө бырабыы. Сиртэн тэйбит мээчиги илиинэн күүскэ охсуу (субуруччу 10 төгүл); миэстэбэ туран, онтон утары киирэн (5 — 6 м кырата суох). Сими мээчиги бөкүнүтүү (1 кг). Сытыары уонна туруору сыалы (сыал ортото 2 м үрдүк) 3 — 4 м бырабыы. 5 — 10 м хамсыыр сыалы бырабыы.

Тирэххэ эрчиллиилэр. Атабын тумсун тилэбэр сыһыаран хаарчахаммыт сиргэ ойобуһунан хаамыы (көнөтүк, эргииргэ, «эрийэ-буруйа»); ойобуһунан хаамыы; ити курдук төбөтүгэр мөһөөччүгү ууран; көнөтүк уонна ойобуһунан иннэри дуосканан хаамыы. Иннэри дуоска устун хааман, сүүрэн тахсыы уонна түһүү. Ыскамайкаба устун сими мээчиктэри хардыылаан; ортоугар чохчойон; кумахтаах мөһөөччүктэри ууран, хомуйан; иннигэр икки илиитинэн мээчиги бөкүнүтэн. Гимнастическай ыскамайкаба атах төбөтүгэр туруу, онтон уллунахха уонна эргийэ хаамыы. Биир атахха турар (анаар атаба кэннигэр, илиитэ ойобуһунан үөһэ тахсар); «хараһаччы» курдук туруу. Сүүрүү, ыстаныы кэнниттэн атах төбөтүгэр чохчойон олоруу, илиитэ ойобоско; тохтоон баран анаар атахха туруу, илиитэ өттүгэр. Гимнастическай ыскамайкаба синнигэс өттүнэн хаамыы. Икки буолан илииттэн тутуһан эргийи, харабы симэн (3 — 4 м) хаамыы.

Сүрүн сайыннарар эрчиллиилэр

Илиигэ, сарын курдааһыныгар аналлаах эрчиллиилэр. Илиини тутуу балаһыанньата: илиини түөһүн иннигэр токутан тутуу, санныгар тутан (тобонобо аллара, тобонобо ойобоско). Бастакы балаһыанньаттан илиини көннөрөн ойобоско илдьии, көнөтүк иннигэр, тоңолобу токурутуу; иккистээн илиини өрө көтөбүү; ойобосхугар ытыскын үөһэ тутан илдьии. Илиини кэтэххэ тутууттан ойобоско илдьии, онтон үөһэ көтөбүү. Илиилэри иннигэр тутуу, үөһэ тарбахтаргы «күлүүстээн» өрө тутуу (илии салбахтарын ис өттүгэр эргитии). Икки илиини үөһэ, кэннигэр солбуһуннары уонна тэннэ. Илии салбаһын үөһэ, аллара (токурутан, көннөрөн), тарбахтары бииргэ ыга тутуу (сутуруктуу) уонна араарыы.

Атахха аналлаах эрчиллиилэр. Атах төбөтүн сиртэн араарбакка эрэ биир сиргэ тэпсэннээһин. Хас да төгүл чохчойуу, хас сырыы аайы илиини өрө, сискэр тутан, чохчойууну намыһатан иһии; атабы көнөтүк иннигэр өрө тэбии. Илин, ойобос диэки киэнник атыллаан, ол үктэммит атахха тирэнэн туран, илиигин өттүккэ, онтон илиигин иннигэр, ойобоско, үөһэ тутуу. Атабынан кыра эттиктэри ылар уонна өрө тутар, онтон түһэрэр; атын-атын сиргэ уурар. Тинилэх кырытынан хаамыы, палка, канаат үрдүгэр атах төбөтүнэн үктэнэн хаамыы.

Курданартан үөһэ эрчиллиилэр. Кэтэбинэн, саннынан, кэннинэн уонна тилэбинэн истиэнэ-бэ сыстан туруу (муоста плинтуһа суох), илиини өрө көтөбүү, онтон аллара түһэри. Гимнастическай истиэнэбэ сыстан, үктэлтэн тутуһуу (өттүгүн туһаайытынан), атабын бокутуу, онтон көннөрөн хардары-таары өрө көтөбүү. Гимнастическай истиэнэбэ иннинэн туруу, өттүгүн туһаайытынан тирэхтэн тутуһан, иннигэр төнкөйүү уонна кэдэи. Түөс инниттэн уһа-ханас эргийии, илиини көннөрүү. Ытыһынан сири таарыйан иннин диэки төнкөйүү; умса төнкөйөргө илиилэри кэннигэр күлүүстүү тутан өрө көтөбүү. Илиини өрө көтөбөн туран ойобоско түһүү. Сиртэн илиинэн тирэнэн чохчойон олоруу; онтон аһаар атахха чохчойон олоруу, атын атабы туора тэбии. Тобукка туран тобугуттан муостаба уһа-ханас олорор; көхсүгэ сытан эрэ, атахтары хамсатар, атахтары кириэстии тутар; төбөтүн тобугар тардар, атахтары түөһүгэр тардар. Иһигэр сытан эрэ, илиитинэн анньынар, төбөтүн уонна санныны өрө көтөбөр; гимнастическай ыскамайакаба илиитинэн тардынан иннин диэки сыбарыйар.

Туруулар, хамсааһыннар. Субуруһан турууну, кэккэлээн, икки буолан субуруһан, икки эбэтэр хас да эргиири онорору сатыыр. Биир субурбаттан хас да (3—4) субурба буолуу. Биир сиргэ туран уһа, ханас үктэнэн уонна хааман иһэн муннуктарга эргиллиини оноруу. Субуруһан туран кэтэххэ; кэккэлээн туран — атабын төбөтүн сурааһынна тэннээһин. Субурба көнөбө илиини иннигэр уунуу, кэккэбэ, эргиргэ — ойобоско уунуу.

Хамсаныылаах оонньоулар

Сүүрүүлээх оонньоулар: «Бэйэн өнгүн бул», «Лүөччүктэр», «Эттиги харыстаа», «Сөмөлүөттэр», «Өгнөөх массыыналар», «Эһэлээх тыаба», «Чыычаахтар уонна куоска», «Аһаарын бул», «Аттар», «Чуораанчыгы тыаһат», «Эккирэтиһии».

Ыстаныылаах оонньоулар: «Куобахтар уонна бөрө», «Кууруссалар уонна саһыл», «Сиэрэй куобах суунар».

Сыыллы уонна ыттыы: «Бостуук уонна кыллалар», «Чыычаахтар көтөллөр», «Куоска уонна ыт оҕолоро», «Эбисийээнэлэр».

Бырабы уонна хабыы: «Бырах уонна хап», «Болчуохтаах маһы суулар», «Мээчиги сизккэ нөһүө», «Эргимтэни бырабыы».

Тула өттүгэр сирдэтинэр оонньоулар: «Ханна кистэммитин бул», «Бул уонна саһарыма», «Ким барда».

Чэбдигирдэр оонньоулар: дьыэ иһигэр уонна таһырдыа хаарынан оонньоохун, саас хараабыллары ыта оонньоохун, сайын ууга оонньоохун.

Ситиһиигэ туһаайыллыбыт оонньоулар: «Эриэн үөн», «Обуруотчут», «Куоскалар-кутуйахтар», «Хайаны нөһүө ыстан», «Мээчик дьыбэ», «Дьыэ дьыэчээн».

Спортивной оонньоулар

Алта сааһыгар сылдыар оҕо спортивной оонньоулар сорох ньымаларыгар (мохсуо, баскетбол, остуол тенниһэ, бадминтон, путбуол, окко хоккей, лапта) уонна чэпчэтиллибит быраабылалаах оонньоуларга үөрэнэр. Аһаас табаарыстыы көрсүһүүлэри ытыы, ону тэнэ саастыылаахтарын кытта күрэхтэһиилэр киниэхэ суолталаах буолаллар. Үксүн оҕолор улахан дьону кытта бииргэ

оонньуу кыттыылаахтара буолаллар («Аҕам, ийэм уонна мин — спортивнай дьыэ кэргэн»). Араас спортивнай оонньууларга сыстан оҕо манньык үөрүйэхтэри баһылыыр:

— *мохсуо* — илиини туора тутан, сөптөөх балаһыанньага туран бырабар маһы сөпкө бырабар; хас да көрүнү билэр; 2—3 м уонна 5—6 м ыраахтан мохсуону сууларары сатыыр;

— *баскетбол* — түөстөн икки илиинэн мээчиги бэйэ-бэйэҕэ бырахсыы, уна, ханас илиинэн мээчиги сиртэн тэйтэргэ эрчиллэр; мээчиги икки илиинэн түөстөн бырабан корзинаҕа киллэрэр; хамаанданан оонньуу сатыыр;

— *бадминтон* — ракетканан бадминтон мээчигин этиллибит хайысхаҕа охсор, улахан дьону кытта оонньуу;

— *путбуол* — уна, ханас атахтарынан ыйыллыбыт хайысхаҕа мээчиги төкүнүтэр, мээчиги эттик тула эргитэр, онхойго, боруотаҕа киллэрэр, истиэнэҕэ хас да төгүл тэбэр, иккилии буолан бэйэ-бэйэҕэ мээчиги атабынан бэрсэр;

— *хоккей* — охсор маһынан шайбаны ыйыллыбыт хайысхаҕа, боруотаҕа анньан киллэрэр, бэйэ-бэйэҕэ анньан сыбарытар;

— спорт сахалыы оонньуулары: «Куобах», «Кылыы», «Ыстана», «Буурдааһын», «Мас тардыһыта».

Спортивнай эрчилиилэр

Оҕо онорор хамсанытын, спортивнай эрчилиилэр, оонньуулар көрүннэрин уонна ньымаларын ааттарын, ону тэнэ хамсаныы ньыматын уратыларын билсэр. Улахан киһи көрдөһүүтүнэн этиллибит хамсаныыны сөпкө көрдөрөр.

Сыртан икки буолан түһэ оонньоохун: бэйэ-бэйэни хатааһылатыы, сыртан түһэн иһэн атын сир диэки хайыһыннарар, тохтотор.

Сүүрэн кэлэн муус суолунан хатыыскалааһын: хатыыскалааһын кэмигэр чохчойуу уонна онтон туруу.

Түһүүлээх, тахсыылаах сиринэн араас хаамыыларынан хайыһардааһын: миэстэҕэ туран эрэ уонна хамсаныы кэмигэр эргийи, сыырга «кирилизэсти» тахсыы, сыртан чохчойон олорон түһүү, 1—2 км биир тэнник сүүрүү; оонньуулар: «Слалом», «Ким бастаан эргиллэй», «Үөһэ көтөх», «Эккирэтиһии», «Киэн хардыы», «Таарыйыма», «Суолун устун».

Икки көлүөһэлээх бэлисипиэдинэн хатааһылааһын: бэйэтэ сатаан олоруута, көнө сир, эргиир устун айан, уна уонна ханас салайыы; эрийэ-буруйа («восьмерка») хатааһылааһын;

Уна эбэтэр ханас атабынан анньынан самокаадынан хатааһылааһын.

Роликовай ханкынан хатааһылааһын.

Харбааһынна бэлэмнэнии: түөһүнэн уонна көхсүнэн халтарыһыы; ууга тыыны таһаарыы; чычаас сиргэ олорон эбэтэр сытан эрэ түгэхтэн тирэнэн атабынан үөһэ-аллара тэбиэлэнии; илиилэринэн хамсаныылары онорорго үөрэтии, көнүл ньыманан харбааһын.

Ууга оонньуулар: «Фонтан», «Муора долгуннуура...», «Хачыаллар», «Ууну тут», «Муора долгуннара» уо.д.а.

Сахалыы хамсаныылаах оонньуулар: «Иэс баайсыы», «Орой охсуу», «Биһилэх кутуу», «Бырычыка», «Мохсуо», «Ат сүүрдүүтэ», «Миэстэ былдьаһыта», «Харах симсии», «Дулбаны тумнуу», «Мунха», «Хаамыска», «Хабылык», «Обустар харсыһыылара», «Хайах хостоохуна», «Кыыртаах кус», «Күлүк көрүнүү», «Кыраһыабай кутурук», «Салгыдый», «Тэлэрик», «Атах тэпсиитэ», «Кыаһылаһыы», «Мунхалааһын», «Анньа, Бөрдө (Бөтүүктээһин)», «Хардабас охторуута», «Мохсоболлоһуу», «Булчут уонна кустар», «Бэгэччэктээһии», «Бэргэн булчут», «Мас ынабы кыырат», «Мүһэ былдьаһыы», «Тобук тардыһыта».

6—7 СААСТААХ ОҕО

Оҕону чөл олохтоох буолууга уһуйуу

- Доруобуйатын бөбөргөтөр, быһыы-таһаа, эт-хаан уонна өй үлэтин сөпкө өйдүүр, дьүөрэлэһиитин хааччыйар, эт-хаан ис кыабын сайыннарар.
- Чопчу уонна сөптөөх күннээби тутулу тутуһар: үөрэх дьарыктарын дьүөрэлээн, күнүскү утуйуу уонна таһырдыа дьаарбайыы уһунун сөпкө тутуһар.
- Оҕо этин-хаанын туругуттан уонна бэйэтин чопчу уратытыттан көрөн, хас биридди оҕоҕо уратылаах сыһыаны олохтуур.

Физическэй хаачыстыбалары сайыннары, хамсаны үөрүйхтэрин инэри уонна байыты

Тулуур: 1-тэн 3,5 мүнүүтэ диэри 450—500 м сиргэ сылайыар диэри бытааннык сүүрүү; 25 миэстэртэн 600 м диэри хас да мэхэйи туорааһыннаах орто тэтиминэн сүүрүүнү кытта хаамар.

Сымса, сылбырба: ураты төрүт балаһыанньалар (тобуктаан туран, олорон, сытан эрэ туран сүүрүү, кэннинэн туран этиллибит хайысхаба ыстаныы, түргэнник араас балаһыанньалары уларытыы: олоруу, сытыы, туруу уо.д.а.); хамсаныы тэтимин уларытыы, араас хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрин киллэри, араастаан ситимнээһин; эрчиллиилэри толоруу араас ньымалара (үөһэт-тэн, аллараттан, бырабыы; биир, икки атахха, эргийиилээх ыстаныылары уо.д.а. баһылыыр);

Хамсаныы тэтимин уларытыы, араас хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрин киллэри, кинилэр чаастарын араастаан ситимниир;

— эрчиллиилэри толоруу араас ыйааһыннаах, кэрингээх, ойуулаах-мандардаах эттиктэрдээх эрчиллиилэри эт-сиин хамсаныытын кытта дьүөрэлээһин; хас да буолан дьүөрэли хамсаныылары оноруу: икки, үс, түөрт буолан, бөлөбүнэн бары (илиилэриттэн тутуһан баран олоруу, туруу, ыстаныы, эргилли); ыарахан собус хамсаныылар дьүөрэлэһиилэрэ; хамсаныылаах оонньуулар быраабылаларын ыаратан биэри.

Түргэн: бэлиэ тыаска түргэнник хардарар буолууга эрчиллиилэр; 1.5—2 мүнүүтэ түргэн тэтиминэн хамсаныы; араас балаһыанньаттан туран сүүрүү: кэннинэн туран, сытан эрэ; уобуруччулаах (эргити, уобуруччуну кэтэн сүүрүү), мээчиктээх, күрэхтэһи көрүннээх эрчиллиилэр (ким түргэнник мээчиги төкүнүтэр, бэриллит бириэмэбэ ким элбэхтэ мээчиги тэйтэр).

Күүс: сиринэн сыыллыы, ыскамайкаба сытан эрэ тардыныы, гимнастическай кирилизскэ, ка-наакка, урабас маска элбэх төгүл ыттыы; тиэрэ уонна умса сытан эрэ оноһуулар ыаратыллыбыт эттиктээх эрчиллиилэр; миэстэртэн эбэтэр 2—3 хардыыны онорон үрдэлгэ ыстаныы, симии мээчиги (1 кг) иннин диэки төбө үрдүттэн бырабыы уо.д.а.

Сүрүн хамсаныылар

Хаамыы. Табатык, илиини-атабы дьүөрэлээн хаамар, атах төбөтүн кыратык тас өттүгэр тутан, тиэрэ тутан, чэпчэкиит хаамар, төхтөрүтэн, атабын аннын көрбөккө, хааман иһэн араас хамсааһыннарын онорор (субуруһан туруу, икки буолан, үс буолан, түөрт буолан), хайысханан (көнөтүк, эргииргэ, «эрийэ-буруйа», утарыта хаамыыны, кэннинэн, ойбоһунан хаамыылары), тэтимнээхтик, мэхэйдээх сиринэн, итиэннэ араас ньыманан хаамыы, (атах төбөтүгэр, тингилэххэ, тилэх тас өттүнэн хаамыы, тобугу накытан өрө көтөбөн, чөхчөйөн уонна тобугу кыратык накытан, киэн хардыынан, кырыынан атабы атахха тардан, гимнастическай хаамыынан) онорор.

Сүүрүү. Сөптөөхтүк туттан, илиини-атабы дьүөрэлээн (кыра собуустук төнкөйөн, илиини бокутан), илиини, атабы сөпсөһүннэрэн хамнатыы, атабы сиртэн арааран, чэпчэкиит уонна төхтөрүтэн сүүрүү. Араас тэтиминэн, хайысханан, сэлэли туран, түһүүлээх-тахсыылаах сиринэн, араас ньыманан (хаамыы, атабын кэннигэр тэбэн, атах төбөтүнэн, киэн хардыынан, көнөтүк уонна кырыынан бөтөрөннөтөн) сүүрүү, хамсаныыны солбудаһыннара сылдьан (ыстатыы, хаамыы, бырабыы, хатаастыы) онорор.

Ыстаныы. Кылайыы, куобахтаан биир сиргэ ыстаныы, иннигэр, эргийэ-эргийэ уонна унаханас өттүгэр ыстаныы; 5—6 м уһуну, 25—40 м ыстаныылары хатылаан оноруу; сиргэ сытар көнө, уһун быа нөнүө ыстаныы; кумахтаах мөһөөччүгү атахха кыбытан ойбоһунан, онтон 6—8 симии мээчик үрдүнэн ойуу. Анаар атахха (кылайан) сиргэ сытар көнө, быа нөнүө иннигэр-кэннигэр, уна-ханас, биир сиргэ, иннигэр ыстаныы. Чөхчөйөн олорон өрө ыстаныы; ууммут илииттэн үөһэ ыйаммыт эттиккэ (25—30 см) тийэ сатаан, миэстэртэн уонна сүүрэн кэлэн ыстаныы. 3 хардыы сиртэн сүүрэн кэлэн, 40 см үрдүккэ ойон тахсыы, түһүү. Миэстэртэн уһуну ыстаныы (100 см кырата суох), сүүрэн кэлэн ыстаныы (150—180 см); сүүрэн тийэн үрдүгү ыстаныы (50 см), см кырата суох), сүүрэн кэлэн ыстаныы (150—180 см); сүүрэн тийэн үрдүгү ыстаныы (50 см), кылгас ыскааалка нөнүө араас ньыманан: икки атахха, атабы уларытан ыстаныы, ыскааалкалаах ыстаналаан сүүрүү. Уһун ыскааалка нөнүө уонна эриллит ыскааалка аннынан сүүрэн ааһыы, биир сиргэ туран ыстаныы. Улахан уобуруччу нөнүө ыскааалка курдук ыстаныы.

Бырабыы уонна хабыы. Мээчиги үөһэ бырабыы, сиргэ бырабыы уонна икки илиинэн ытыс охсон хабыы 20 итэбэһэ суох; анаар илиинэн тохтообокко 10 төгүл хабыы; ити курдук илииттэн илиигэ сиртэн тэйтэн хабыы (3—4 төгүл); атабы хатыан сиргэ олоруу (туурактыы); мээчиги сизкэ нөнүө бырабыы, итинник симии мээчиги бырабыы. Сиртэн тэйбит мээчиги илиинэн күүскэ охсуу (субуруччу 10 төгүл); миэстэбэ туран, онтон утары киирэн (5—6 м кырата суох).

Симии мээчиги бөкүнүтүү (1 кг). Сытыары уонна туруору сыалы (сыал ортото 2 м үрдүк) 3 — 4 м бырабы. 5 — 10 м хамсыыр сыалы бырабы.

Хатаастыы, сыыллыы. Түөрт атах буолан мээчиги төбөнөн 3 — 4 м анныы. Хас да тэрил икки ардынан сыыллыы: кэннитэн, иннин диэки сыыллыы, харытынан уонна тобугунан тирэнэн ыскамыайкаба сыыллыы, ыскамыайкаба тобуктаан, бэрэбинэбэ олорон илии-атах көмөтүнэн иннин диэки тардыныы. Сытан эрэ ыскамыайкаттан тардыһан уонна аннынан сыыллыы. Сыыллыыны хамсаныы араас көрүнүнэн солбудаһыннарыы (хааман, сүүрэн, атыллаан уо.д.а.). Үктэлинэн үрдэлгэ өрө тахсыы, гимнастическай кирилизскэ ыттыы. Гимнастическай кирилизскэ төхтүрүн уонна тэтимин тутуһан ыттыы. Түөһүн туһаайытынан тутуһан канаат (урабас) аттыгар туран, онтон төһө кыалларынан үөһэттэн тардыһыы; итинник чөхчөйөн олоруу, онтон туран ыйаастыы. Канааттан тутуһан туруу, онтон сытан тутуһууга көһүү, канааты атахха эрийэн, онтон канаакка ыйанан атах төбөтүгэр туруу, илиинэн үөһэттэн тардыһан кылгас бириэмэбэ хатаастан (салгынна ыйанан) туруу. Канаакка илиинэн, уллунабынан (тилэбинэн) тирэнэн олоруу, онтон үөһэ тахсарга холонуу.

Тирэххэ эрчиллиилэр. Атах төбөтүн тилэххэ сыһыара-сыһыара хаарчахтаммыт сиринэн кырынан хаамыы (көнөтүк, эргииргэ, «эрийэ-буруйа»); кырынан хаамыы; ити курдук төбөтүгэр мөһөөччүгү ууран; көнөтүк уонна ойбоһунан иннэри дуосканан хаамыы. Иннэри дуоска устун хааман, сүүрэн тахсыы уонна түһүү. Ыскамыайка устун симии мээчиктэри нөһүө хардыылаан; ортоугар чохчойон олоруу; кумахтаах мөһөөччүктэри ууран, онтон хомуйуу; иннигэр икки илиитинэн мээчиги бөкүнүтүү. Гимнастическай ыскамыайкаба атах төбөтүгэр туруу, онтон уллунахха эргийи оҥоруу. Биир атахха туруу (анаар атаба кэннигэр, илии ойбоһунан үөһэ таһаарыы); «хараҥаччы» курдук туруу. Сүүрүү, ыстаныы кэнниттэн атах төбөтүгэр чохчойон олоруу, илиини ойбоһоско тутуу; тохтоон баран анаар атахха туруу, илиини өттүккэ тутуу. Синньигэс гимнастическай ыскамыайканан хаамыы. Икки буолан илииттэн тутуһан эргийи, харабы симэн (3—4 м) хаамыы.

Сүрүн сайыннарар эрчиллиилэр

Илиигэ, сарын курдаһыныгар аналлаах эрчиллиилэр. Илиини тутуу балаһыанньата: илиини токутан түөһүн иннигэр тутуу, санныгар тутар (тобоһоһо аллара, ойбоһоско). Бастакы балаһыанньаттан илиини көннөрөн ойбоһоско илдьи, көнөтүк иннигэр, тобоһоһунан илиини токурутуу; иккис балаһыанньа — илиини өрө көтөбүү; ойбоһоһугар ытыһын үөһэ тутан илдьи. Илиини кэтэххэ тутууттан ойбоһоско илдьи, онтон үөһэ көтөбүү. Илиини иннигэр тутуу, үөһэ тарбахтары «күлүүстээн» өрө тутуу (илии салбахтары ис өттүгэр эргити). Икки илиини үөһэ, кэннигэр солбуһуннары уонна тэннэ хамсатыы. Илии салбаһын үөһэ, аллара (токурутан, көннөрөн), тарбахтары бииргэ ыга туттуу (сутуруктуу) уонна араарыы.

Атахха аналлаах эрчиллиилэр. Атах төбөтүн сиртэн араабакка эрэ биир сиргэ хаамыы. Хас да төгүл чохчойон олоруу, хас сырыы аайы илиини өрө, сискэр тутан, чохчойууну намыһатан иһи; атабы көнөтүк иннигэр өрө тэби. Илин, ойбоһос диэки киэнник атыллаан, ол үктэммит атахха тирэнэн туруу, илиини өттүккэ, онтон илиини иннигэр, ойбоһоско, үөһэ тутуу. Атахтарынан кыра эттиктэри кыбытан ылыы уонна өрө тутуу, онтон ууруу; атын-атын сиргэ ууруу. Тинилэх кырытынан хаамыы, палка, канаат үрдүгэр атах төбөтүнэн үктэнэн хаамыы.

Курданартан үөһэ эрчиллиилэр. Кэтэбинэн, саннынан, кэннинэн уонна тилэбинэн истиэнэбэ сыстан туран (муоста плинтуһа суох), илиини өрө көтөбүү уонна түһэри. Гимнастическай истиэнэбэ сыстан, үктэлтэн тутуһуу (өттүгүн туһаайытынан), атабы бокутуу, онтон көннөрөн хардары-таары өрө көтөбүү. Гимнастическай истиэнэбэ иннинэн туруу, өттүк туһаайытынан тирэхтэн тутуһуу, иннигэр төҥкөйүү уонна кэдэйи. Илиини иннигэр бокутан, онтон кэтэбэр тутан, илиини ойбоһоһунан уунан уҥа, ханас эргийиини оҥоруу.

Строевой хамсааһын. Субуруһан туруу, кэккэлээн, икки буолан, икки эбэтэр хас да эргири оҥоруу. Биир субурбаттан хас да (3—4) субурба буолуу. Биир сиргэ туран уҥа, ханас үктэнэн уонна хааман иһэн муннуктарга эргийиини оҥоруу. Субуруһан туран кэтэххэ; кэккэлээн туран атах төбөтүн сураһынна тэннээһин. Субурба көнөбө илиини иннигэр, кэккэбэ, эргииргэ ойбоһоско көтөбөн тэннээһин.

Оҕо хамсаныы араас көрүннэрин, успуорт эрчиллиилэрин оҥоруу ньымаларын; хамсаныы тизхыныкэтэ уратытын билэр; улахан киһи көрдөһүүтүнэн хамсаныылары сөптөөхтүк көрдөрөр. Хамсаныыны айан оҥорор дьобура сайдар.

Хамсаныылаах оонньуулар

Хамсаныылаах оонньуулар иитээччи көрүүтүнэн уларыыахтарын сөп.

Сүүрүүлээх оонньуулар: «Эккирэтиһии», «Муннуктар», «Булчуттар уонна эбисийээнэлэр», «Иккилии буолан сүүрүү», «Кутуйахсыт», «Биһиги — көрдөөх оҕолорбут», «Быһыыны онор», «Соболор уонна сордон», «Албын саһыл», «Утарыта сүүрүү», «Кураанах миэстэ», «Дьээтэ суох куобах».

Ыстаныылаах оонньуулар: «Сиргэ хаалыма», «Ким үчүгэйдик ыстанар», «Удочка», «Дулбаттан дулбаа», «Ким абыйах ыстаныы онорор», «Кылаастар».

Сыыллааһыннаах уонна үөһэ ыттардаах оонньуулар: «Ким былаахха түргэнник тийэр?», «Эһэ уонна тигэйдилэр», «Баһаарынайдар үөрэххэ».

Бырабыылаах оонньуулар: «Булчут уонна куобахтар», «Былаабы аһара бырах», «Төгүрүмтэни тап», «Мээчиги суулар», «Мээчиги оонньоу ытааччыга», «Мээчик оскуолата».

Эстафета-оонньоу: «Пааранан эстафета», «Кеглини таарыйбакка эрэ мээчиги илт», «Мээчиги иигэ бырах».

Мэһэйдээх суол: манньк соруахтары утуу-субуу онор: мэһэйгэ диэри сүүрэн тийии, мэһэй аннынан киирэн ааһы, тирэбин сүтэрбэккэ эрэ мэһэйтэн ыстанан төттөрү миэстэбэ тийии.

Хайысханы быһаарар оонньуулар: «Хаарталаах айан», «Сөпкө барыан, тугу эрэ булуон», «Ба-рамайы кистээ уонна суолун онор» уо.д.а.

Спортивной оонньуулар

Араас спортивной оонньууларга сыстарга көмөлөһүү:

- *мохсуо* — сөптөөх балаһыанньаба туран илиини туора тутан, бырабар маһы сөпкө бырабы. 2—3 м уонна 5—6 м ыраахтан мохсуону сууларыы;
- *баскетбол* — түөстэн икки илиинэн мээчиги бэйэ-бэйэбэ бырахсыы, уна, ханас илиинэн мээчиги сиртэн тэйдитэргэ эрчилли; мээчиги икки илиинэн түөстөн корзинаба киллэри; хамаанданан оонньоу;
- *бадминтон* — ракетканан бадминтон мээчигин этиллибит хайысхаба охсуу, улахан дьону кытта оонньоу;
- *путбуол* — уна, ханас атахтарынан ыйыллыбыт хайысхаба мээчиги төкүнүтүү, мээчиги эттик тула эргити, онхойго, боруотаба киллэри, истиэнэбэ хас да төгүл тэбиигэ, иккилии буолан бэйэ-бэйэбэ мээчиги атабынан бэрсии;
- *хоккей* — охсор маһынан шайбаны ыйыллыбыт хайысхаба, боруотаба анһан киллэриигэ пааранан бэйэ-бэйэбэ анһан сыбарыты.
- *сахалыы күрэхтэһиилээх оонньуулар:* «Куобах», «Кылыы», «Ыстана», «Буурдааһын», «Мас тардыһыыта», «Хапсабай», «Мохсоһоллоһуу», «Булчут уонна кустар», «Бэгэччэктэһии», «Бэргэн булчут», «Мас ынабы кыырат», «Мүһэ былдыаһы», «Өһөс торбос», «Тобук тардыһыы», «Кириэс тэбии».

Спортивной эрчиллиилэр

Улахан киһи этиитинэн араас эрчиллиилэри сөпкө көрдөрөр сатабылын чингэтиигэ, бэйэтэ айар хамсаныытын сайдарыгар көмөлөһүү.

Сыыртан икки буолан түһэ оонньоолуун: бэйэ-бэйэни хатааһылатыы, сыыртан түһэн иһэн атын сир диэки хайыһыннарыы, тохтотуу.

Сүүрэн кэлэн муус суолунан хатыыскалааһын: хатыыскалааһын кэмигэр чохчойуу уонна онтон туруу.

Түһүүлээх, тахсыылаах сиринэн араас хаамыыларынан хайыһардааһын: миэстэбэ туран эрэ уонна хамсаныы кэмигэр эргийи, сыырга «кирилиэстии» тахсыы, сыыртан намыһах балаһыанньаба туран түһүү, 1—2 км биир тэнник сүүрүү; оонньоулар: «Ким бастаан эргиллиэй», «Үөһэ көтөх», «Эккирэтиһии», «Киэн хардыы», «Таарыйыма», «Суолун устун».

Икки көлүөһэлээх бэлисиниэдинэн хатааһылааһын: бэйэ сатаан олоруута, көнө сир, эргиир устун айан, уна уонна ханас салайыы;

Уна эбэтэр ханас атабынан анһынан самокаадынан хатааһылааһын.

Роликовай ханкынан хатааһылааһын.

Харбааһынна бэлэмнэнии: түөһүнэн уонна көхсүнэн халтарыыы; ууга тыыны таһаарыы; чычаас сиргэ олорон эбэтэр сытан эрэ түгэхтэн тирэнэн атабынан үөһэ-аллара тэбиэлэнии; илиилэринэн хамсаныылары онорорго үөрэтии, көнүл ньыманан харбааһын.

Ууга оонньуулар: «Фонтан», «Муора долгуннулар...», «Хачыаллар», «Ууну тут», «Муора долгуннара» уо.д.а.

2.6. БЫРАГЫРААМАНЫ ОЛОХХО КИЛЛЭРИИ НЬЫМАЛАРА, КӨРҮННЭРЭ

Бырагыраама ис хоһооно иитэр-үөрэтэр үлэ оҕо сайдыытын бары хайысхаларынан, биэс үөрэхтээһин уобаластарынан сырдатылынна. Федеральнай үөрэх туһунан сокуон 3 пуунугар, 13 ыстатыйатыгар үөрэхтээһин сүрүн бырагыраамаларын ис хоһоонун тутула муодулунай бириинсипкэ олобуруон сөбө чуолкайдык ыйыллар.

Муодулунай бириинсип — үөрэхтээһин ис хоһоонун аттаран биир ситимнэ киллэрэн үөрэтии биир чэрчитин көрдөрөр, үлэ ис хоһооно түгэнинэн хас да дьайымалы ситимниир.

Муодулунай бириинсип идеятын аан бастаан 1973 сыллаахха оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэхтээһин НЧИ академига Н.Н. Поддъяков киллэрбитэ. Кини этэринэн, оҕо бэриллэр билии биир сүрүн киин тула ситимнэнэн бэриллиэхтээх. А.И. Иванова муодулунан үлэни чинчийиитигэр «көннөрү билиини» бизрээртэн тэйэн, оонньууга эбэтэр оҕо атын да дьайымалларын киллэрэн, бииргэ «оҕону кытта олоруу» диэн сүрүн санаанан салайтаран үлэлииргэ ыгырар.

ФГҮөС дьарык ис хоһоонноох үөрэтиигэ олобуларынан, муодулунай бырайыактааһын аныгы үөрэх ирдэбилигэр сөп түбэһэр. Дьарык ис хоһоонноох үөрэтии технологиятын сатабыллаахтык туһаннаахха, оҕо толкуйдуур, бэйэ-бэйэни кытта бодоруһар, бэйэтин сөпкө сыаналанар буолар, айар дьоһуна сайдар. Үгэс буолбут үөрэх систиэмэтигэр дьарыктаныылар бары үрүө-тараа ытыттар эбит буоллахтарына, муодул дьайымаллары барытын биир ситимниир. Онон муодул сүрүн уратыта бары дьарыктары холбоон биир сомоболуур.

Муодул диэн дьүөрэлэһэр ис хоһоонноох, ситимнээх түгэnnнэрдээх, биир сыаллаах-соруктаах үөрэбирии тэрээһинин биир кэлим ситимэ буолар. Муодул сабадаланар ситиһиилэрин иитээччи тургутан-чинчийэн оҕо сайдыытыгар салгыы суол-иис торумнанар (образовательный маршрут, образовательная траектория).

Оҕо эйгэтигэр, кини олобуттан, дьизтээҕи үгэс ситимиттэн, саха үгэһин сыллааҕы эргириттэн тахсан муодулу наардыахха сөп. Оҕо сайдыыта төрүт култуура үгэстэригэр тирэбирэн ийэ тылынан барытыа саханы саха дэтэр, сахалыы тыынныыр уонна орто дойдуга саханы тирэхтээхтик олохтуур.

Муодул сүрүн соруга — оҕону киһилии киһи быһыытынан иитиигэ, дьон-сэргэ эйгэтигэр киириитигэр, дьоннуун сирдээхтик алтыһытыгар туһайыллар. Оҕо тиэрдиллэр төрүт култуура ытык өйдөбүллэрэ саха норуотун дириг сэхэнин, философиятын ингэринэ сылдьаллар. Киһи уонна айылҕа быстыспат ситимэ, өбүгэни утумнааһын, киһиэхэ сирдээх сыһыан («аччыктаабыты аһат, тонмуту ириэр»), үлэни өрө тутуу, дьин чакчыны, кырдьыгы тутуһуу уо.д.а. ытык өйдөбүллэр муодулга суолдьут сулус буолаллар.

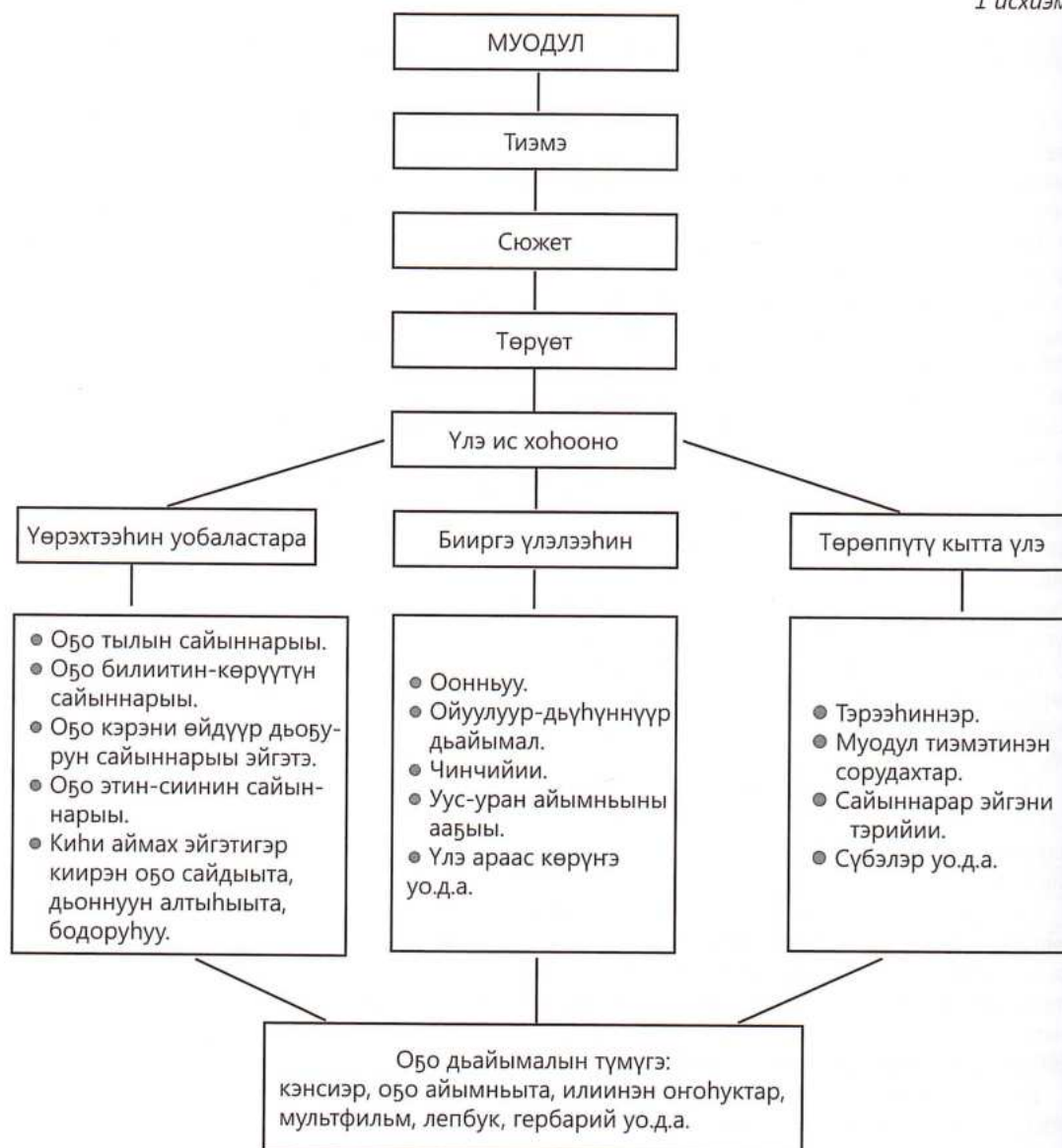
Иитээччи үлэтигэр тирэх буоллун диэн, муодулга олобуран иитэр-үөрэтэр үлэ тэрээһинэ диэн исхиэмэ оноһулунна (1 исхиэмэ).

Бу исхиэмэҕэ киирдилэр:

1. Муодул тиэмэтэ
 2. Сюжета
 3. Төрүөтэ
 4. Үлэ ис хоһооно (үөрэхтээһин уобаластара, бииргэ үлэлээһин, төрөппүтү кытта үлэ).
 5. Үөрэбирии дьүөрэлэспит тэрээһиннэрэ (образовательные мероприятия) биир сыаллаах-соруктаах бараллар.
 6. Муодул түмүгэ оҕо дьайыытынан, айымньытынан — илиинэн оноһуктарынан, остуоруйатынан, хоһоон-кэпсээн аһа холонуутунан, төрөппүт кыттыһан оҕолуун оноруутунан, ырыа-үгкүү толоруутунан, искусство оонньуутунан уонна оонньуу атын да көрүннэринэн тахсар.
- Ситими түмүктүүр тэрээһин ыйыллар.

Оскуола иннинээби тэрилтэбэ муодулга олобуран иитэр-үөрэтэр үлэ тэрээһинэ

1 исхиэмэ

68

Муодулу тангыы тизмэни уонна уопсай хайысхалары талартан сабаланаар, онтон ол тула уобаластарынан билиилэри, сатабыллары туруоруналлар. Тизмэни талыыга манньк сүрүн ирдэбиллэр олохтонолор.

Иитээччи тизмэни таларыгар оҕо бэйэтэ ыйытыларыгар олобулар. Ол курдук, «Туос» диэн көннөрү тизмэни «Хатын маспыт бэлэбэ», «Туостан тугу онорбуттарый?», «Туос тирииттэн туох атыннаабый?» диэн араастаан харгыһы быһаарыахха сөп.

Иитээччи тизмэ толкуйдууругар бастаан, тоҕо чуолаан бу тизмэни ыларын, аныгы олоххо сөп түбэһиитин ырыналаан көрүүхтээх. Холобур, билигин аныгы электроннай почта сайдан турар кэмигэр, суругу кэмбизэргэ уган почтанан ыппат буолан тураллар. Онон почтаһыон үлэтин туһунан тизмэ оҕо социальнай сайдыытыгар соччо күттүөнэ суох. Ол оннугар ыраах олорор доһотторбутун кытта скайп сибээс көрүнүн нөнүө кэпсэтии туһунан эбэтэр виртуальной экскурсияны, тэттик киинэ устууну тэрийиэххэ сөп.

Тизмэлэри сылга хаста да эбэтэр оёо сааһынан бөлөхтөргө хатылыахха сөп. Ону тэнэ муодул ис хоһооно «судургуттан-уустукка», «чугастан-ыраахха» барыахтаах. Талбыт тизмэни тиһигин быспакка салгыы ыытан, толору ситэрэн түмүктэнэрин ситиһилиэхтээх.

Муодул эбэтэр дьайымал ситимин түгэннэрэ хайаатар да, тугу эрэ тутан-хабан көрөр түмүктээх буолара ирдэнэр.

Муодул тизмэтин күн-дьыл эргииринэн, бөдөҥсүтүллүбүт тизмэлээх блоктарынан эбэтэр араас үөрэхтээһин түгэннэринэн көрөн аттарыахха сөп.

Сюжет. Муодул сюжета толкуйданар. Сюжет бары дьайымаллары холботолоон, дьүөрэлээн биир ситимнэ киллэрэр. Холобур, оёолор таптыыр добордору — сүрүн дьоруой талылар. Оёо сюжеты интэриэһиргээн, оонньообутунан барар, саганы билиигэ көхтөөх буолуута уһуктар. Үгэс буолбут дьарыктарга ытыллар бэлэмнэнии үлэлэрэ туспа ытыллыбакка, муодулга хабыллан оёо дьайымалыгар сүрүн миэстэни ылар. Муодулга оёо сайдыытын ситиһиитин сабагалыыр соруктар туруоруллаллар. Ону ситиһэр сыалтан, муодулу киэнник аһар, «аймахтыы» тизмэлэр холбоһон кииннэнэллэр.

Муодулбут тизмэтэ уонна сюжета быһаарылынна, аны улахан болжомтону «төрүөтүгэр» уурабыт.

Төрүөт. Муодул «төрүөтэ» хаһан бабарар, ханна да буоллун, оёо араас дьайымалыгар, табыгастаах түгэннэ салбаныан, сайдыан, ситэриллин сөп.

Оёо күннээҕи олобор буолбут түгэннэригэр олобурабыт, оччооо дьайымалга, ханнык да анал дьарыктаныы буолбакка, кини күүппүт оонньоутугар уонна сөбүлүүр дьарыгар көнүллүк бабатынан салайтарар. Иитээчилэр сүрүн суолтаны бастакы дьарык сабаланыытыгар эбэтэр «төрүөтүгэр» ууруохтаахтар. Табыллыбыт «төрүөт» муодул толору сиппитин, онтон оёолор дьайымаллара туһалаабын, тоёоостообун туһута буолар. «Төрүөт» олобулар бастакы торума муодул кириии чааһа эбэтэр аһыллыта дэниэн сөп. Холобура, муодул төрүөтэ хас даһаны түгэнтэн турар. «Миигин тулалыыр эттиктэр» муодул иһигэр «Көрдөөх күүгэн хантан кэллэ», «Тимир уонна мас мөккүөрдэрэ», «Мэник мээчик дойдута», «Пластмасса мин тулабар». Муодул оёону араас дьайыыларга, билиэн-көрүүн бабарар турукка киллэриэхтээх, ол эбэтэр аатыгар оёо ситиһэр соруга турар буолуохтаах.

Оёо дьайымалын ис хоһооно. Бу үлэ тэрээһинэ иитээччи-оёо, оёо-оёо, иитээччи- оёо-төрөппүт бииргэ алтыһыларыгар туһаайылар. Ол иһин «дьарык» бэйэтин дьин ис хоһооно тахсан кэлэр: оёо күнү быһа дьарыктаах: суунар, таннар, көнүл оонньоур кэмигэр эмиэ. Муодул ис хоһоонун торумнааһынна иитээччи хас биирдии дьайымал, оонньоу-дьарык бэйэ-бэйэтигэр хатыламмат, сөп хабааннаахтык барыытын чочуйар уонна түһүмэхтэрэ сибээстээхтик, сыыйа арыллан иһэрин толкуйдуур. Ол курдук, көннөрү «Өстүөкүлэ» диэн тизмэ төрүтэ «Сэрэхтээх өстүөкүлэ» диэн буоллабына, өстүөкүлэттэн тоёо сэрэхтээх буолары быһаарар араас өрүттээх үлэ ытыллар: чинчийии, кэтээн көрүү, уус-уран айымньыны аабыы, сэхэргэһии, тойонноохун уо.д.а. Бу үлэ кэмигэр оёо бэйэтин бабатынан өстүөкүлэ тоёо сэрэхтээгин быһааран, быраабыла толкуйдаан, ону уруһуйдаан түмүгэр олбуом дуу, истиэнэбэ ыйанар хаһыат дуу онорон таһаарыан сөп.

Муодул үөрэхтээһин ис хоһоонун талыыга ымпыктаан-чымпыктаан оноһуллубут мэтэдьиичэскэй хааччыыы буолар: сабабаланар ситиһиилэр, үлэ көрүннэрэ, туттуллар ньымалара, оёо дьайымалын түмүгэ арылхайдык көстөллөр.

Муодул түмүктүүр дьайымалынан бүтэр. Дьайымал ситимин түмүгэ оёо дьайыытынан, айымньытынан — илиинэн оноһуктарынан, остуоруйатынан, хоһоон-кэпсээн айа холонуутунан, төрөппүт кыттыһан оёолуун оноруутунан, ырыа-үгкүү толоруутунан, оонньоу араас да көрүннэринэн тахсар. Ситими түмүктүүр тэрээһин ыйыллар. Ол курдук, түмүктүүр аралдьыйылар, презентация, бырааһыннык, флешмоб араас көрүнэ, улахан саастаахтарга күөн көрсүүлэр бараллар. Манньык үлэ түмүктэрэ оёо айан онорор кыахтаныытыгар уонна дьону-сэргэни кытта бодоруһан киһи быһыытынан сайдыытыгар олук уураллар.

Муодул уратыта

1. Ис хоһооно хайаатар да сюжеттаах уонна көстөр түмүктээх.
2. Оёо дьайымалын бары көрүнэ табыгастаахтык дьүөрэлэхэр.
3. Муодул уус-уран ис хоһоонноох буолан, оонньоу курдук барар, оёо үөрэнэбин дии санаабат.
4. Оёо бэйэтигэр сыал туруорар уонна ону ситиһэ үөрэнэр, билиини ылыы сыалы ситиһии ньымата буолар.

5. Дьайымал түмүгэ тута көстөр буолан, оҕо кыһаллан оноро сатыыр, ситиһиилэриттэн үөрэр, өрө көтөбүллэр.

6. Хас биирдии оҕо уратыта чуолаан учуоттанар (ким эрэ бытаан, ким эрэ түргэн).

Иитээччи сыллаабы иитэр-үөрэтэр үлэ былааныгар муодуллаһын тыыраар. 1 ыйга 1 муодул, тиэмэлэр хас да бырайыактарга арахсар, барыытын уһуна араас: барыллаан биир-икки нэдиэлэ устата. Муодуллаһар бэйэ-бэйэлэриттэн ыкса сибээстээхтэр уонна хас биирдии муодул сюжета төһө бабарар бириэмэ устата тэнийиэн сөп. Манньык сыһыан иитэр сорукутара киэн. Сыл устатыгар дьайымал ситимнэрэ хаста да хатыланыахтарын сөп. Иитээччи сабадаланар ситиһиилэр баһылламмыт таһымнарын көрөн ис хоһоонун уларытан, эбэн өссө биирдэ киллэриэн сөп.

Холобур, улахан бөлөххө «Остуоруйа дойдутун дьыкыллар» диэн муодулга бастаан аптаах остуоруйалары сэнээрдэр үлэ ытан, оҕо билэрин ситистэххэ, кэлин өттүгэр оҕо бэйэтин бабатынан остуоруйа дьоруойдара буола оонньуурун, онтон салгыы оҕо бэйэтэ аптаах остуоруйа айан таһаарарын ситиһиэххэ сөп.

Муодул биир сүрүн уратытынан иитээччи оҕо эбэтэр төрөппүт сэргиир тиэмэтин бэйэтэ түгэнтэн көрөн, муодуллаһы араастык танан, уларытан киллэриэн сөп. Ол эрэри итинник көнүл тиэмэ сылга 4-5 буолар. Бу курдук былааннааһын бырагыраама ис хоһоонун төрөппүтү кытта үлэ чэрчитинэн ытыллар. Итини таһынан, муодулу уларыта танан туттуу ситим төһө уһундук барарыттан, ис хоһооно киэниттэн тутулуктанар.

Муодул диэн дьүөрэлэһэр ис хоһоонноох, үгүс түгээннэрдээх, биир сыаллаах-соруктаах үөрэбири тэрээһинин ситимэ буолар. Муодул сабадаланар ситиһиилэрин иитээччи тургутан-чинчийэн көрөн, оҕо сайдыытыгар салгыы суол-иис торумнуур.

Хас биирдии оҕо тэрилтэтэ бэйэтин көрүүтүнэн оболоруттан, эйгэтиттэн таһааран соруктары уларытан, атын тиэмэни ылан үлэлиэн сөп. Ол гынан баран, оҕону иити-сайыннарыы үлэтин тэриниигэ биир ирдэбил турар — муодулунай бириинсип тутуһулуохтаах, ол эбэтэр бырагырааманы олоххо киллэриигэ үөрэтии ис хоһоонун көннөрү биэс уобаластарынан тус-туһунан былааннаабакка, барытын муодулга ситимнээн бу курдук былааннаахха сөп.

Бу былаанна көстөр хас биирдии төрүөтү туспа дьарык курдук эбэтэр араас дьайымалларын ытыахха сөп.

Үөрэбири уобаластарын ис хоһоонунан муодуллаһы былааннааһын

2 табылыысса

Тиэмэтэ	Ытыллар болдьоҕо	Оҕо дьайымалын түмүгэ	Сабадаланар ситиһиилэр	Дьайымал көрүннэрэ
Кыра бөлөх				
1 кыбаартал: «Дорообо, уһуааным» муодул				
«Билсигиэххэ»	1 нэдиэлэ (балабан ыйа)	«Мин улаа-табын» олбуом оноруута	Саастыылаахтарын кытта алтыһар. Саастыылаах оҕотун дьайыытын сэргиир. Бэйэтин бабатын этэр, туора киһи бабатын ылынар. Улахан киһилиин оонньуурун, арааһы оноророрун ордорор.	Оонньуу. Ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымал. Чинчийи. Уус-уран айымньыны аабы.
«Биһиги бөлөхпүт»	2 нэдиэлэ	«Биһиги бөлөхпүт» хаартысканан коллаж		
1 кыбаартал: «Быйаннаах көмүс күһүн» муодул				
«Күһүн туох амтаннаабы?» (күһүҥнү көстүүлэр, сир аһа, оҕуруот аһа, тэллэйдэр)	3-4 нэдиэлэ (балабан ыйа)	Оҕо айымньытын быыс-тапката	Тулалыыр эйгэни, сана-ны бэйэтин бабатынан кэтээн көрөр. Ыйыталаһар, чинчийиигэ интэриэстээх, эппиэттэргэ болҕомто-лоох. Бэйэтин толкуйунан билэн-көрөн сылыктыыр. Саастыылаахтарын кытта оонньуурга, соругу талыыга бэйэтин бабатын биллэрэр.	Оонньуу. Ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымал. Чинчийи. Уус-уран айымньыны аабы.

«Куукуланы тобо ичигэстик тангыннарабыт?»	1-2 нэдиэлэ (алтынны)	Кууку-ла күһүнгү танаһын кол-лекцията	Оонньуу быраабылатын тутуһарга кыһанар. Оон-ньуу соругун сатаан туруо-рунар, ол эрэри улахан киһи көмөтүнэн толорор. Тулалыыр эйгэни билэргэ интэриэстээх. Айылба ура-тытын, дьыл кэмнэрин ула-рыйытын өйдөөн көрөн арааран билэр. Кыыллар, мастар дьыл кэмнэн ула-рыйылары тустарынан өйдөбүллээх. Обо айар үлэни кэрэх-сиир. Судургу малы-салы уонна көстүүнү онороругар пропорцияны тутуһарга кыһанар, ис санаатыттан кыттар, соруммутун тиһэбэр тиэрдэр.	
«Күһүнгү айылба»	3 нэдиэлэ	Аптаах мас (араас өнөөх сэбирдэхтээх)		
«Күһүнгү бы-рааһыннык»	4 нэдиэлэ	Бырааһын-нык	Обо ырыа ыллыырын сөбүлүүр, ырыа добуһуолун истэр, тэннэ сабалыыр уон-на бүтэрэр. Музыка май-гынынан дьүөрэлээн араас хамсанылары уларытан онорор. Араас хайысханан хаамар, чэпчэкистик сүүрэр, норуот үнкүүтүн хамса-нылары онорор. Судургу музыкальнай инструмен-нарга оонньуур, музыка тэ-тимин сөпкө истэр, бэйэтин оонньуур партиятын истэн, музыка добуһуолугар сөпкө сабалыыр уонна сөпкө бүтэрэр.	Алтыһы. Хамсаны. Оонньуу. Муусуканы, фольклор айымньыларын ылы-ны, толоруу.
1 кыбаартал: «Мин дьыэ кэргэним, уһуяаным» муодул				
«Мин уһуяа-ным»	1 нэдиэлэ (сэтинньи)	Уһуяан макета	Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан кэпсиир. Уһуяан иитээччитин, үлэһиттерин толору ааттарын билэр, ки-нилэр тустарынан кэпсиир. Идэлэри билэр. Төрөөбүт сэлиэнньэтин ытык сирдэрин туһунан интэриэһиргиир. Саастыылаахтарын кытта оонньуурга, соругу талыыга бэйэтин бабатын биллэрэр. Оонньуу быраабылатын ту-туһарга кыһанар. Оонньуу соругун сатаан туруорунар, ол эрэри улахан киһи көмөтүнэн толорор. Бэйэтин дьайыытын өйдүүр. Тылынан этэн, сана-ран кыһалбатын киһиэхэ тиэрдэ сатыыр.	Чинчийи, оонньуу, куубугунан тутуу.
«Туйаара куу-кулам ыалды-быт»	2 (нэдиэлэ)	«Балыыһа» диэн оруоллаах оонньууга анал-лаах мал-сал, оонньуур уонна оноруу		

			Оџо айар үлэни кэрэх- сиир. Судургу малы-салы уонна кестүүнү онороругар пропорцияны тутуһарга кыһанар, ис санаатыттан кыттар, соруммутун тийһэџэр тиэрдэр.	
«Дьиз кэргэним — эрэнэр эрки- ним, тирэнэр тирэџим»	3 нэдиэлэ	Ийэлэргэ бэлэх	Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан кэпсиир. Идэлэри билэр. Оџо уус-уран айымньыны ааџыыны, кэпсээһини уонна фольклор айымньыларын болџомтолоохтук истэр, сэнээрэр. Оџо айар үлэни кэрэх- сиир. Судургу малы-салы уонна кестүүнү онороругар пропорцияны тутуһарга кыһанар, ис санаатыттан кыттар, соруммутун тийһэџэр тиэрдэр.	Оонньуу. Ойуулуур-дьүһүннүүр дьайымал. Алтыһы. Уус-уран айымньыны ааџыы. Үлэ араас көрүнгэ.

3 табылыысса

Муодул: Мас кетердөрө

Бырагырааманы олоххо киллэрии ис хоһоонун былаана				
5—6 саастаах оџолорго				
Сабаџаланар ситиһиилэрэ	Дайымал ситимин төрүөтэ	Иитээчи үлэтин нымата, көрүнгэ	Күннээџи олоххо дьайымаллар	Оџо дьайымалын түмүгэ
Мас кетердөрүн (хара, эрдэџэс улар, куртуйах, бочугурас, курупааскы уо.д.а.) тустарынан билсэр, кэтээн көрөн чинчийэр, сэргиир. Мас кетердөрүн саналарын истэн араарар, саналарын үтүктэр, оонньуур, сыһыаран киэргэтэр, ойуулуур. Тулалыыр эйгэни, сананы бэйэтин баџатынан кэтээн көрөн ылынар.	Мас кетердөрө диэн туохтарый? Тоџо мас кетердөрө диэн ааттаабыттарый? Улар сатаан кетер дуо? Мас кетерө тугунан аһылыктанарый? Тоџо улар тааһы сирий?	Мас кетердөрдөрүн туһунан киинэ көрүү- исти. Кинигэ эйгэтигэр иллюстрациялары, ойуу- лары көрүү. Улар туһунан остуоруйаны кэпсээһин. Бочугурас тоџо кыһыл хаастааџый? Булчуту кытта көрсүһүү, ыйытыы, сэһэргэһии, кэпсэтии. «Мин сөбүлүүр мас кетерүм» — сыһыарыы панно. «Инсэлээх улар» остуоруйанан күлүк- тыйаатырынан оџо бэйэтин баџатынан оонньоонуна.	Бочугурас, курупааскы, улар туһунан чинчийиилэр, кэтээн көрүүлэр, уопут оноруу. Мас кетерө тугунан аһылыктанарын, ис туругун чинчийэн көрүү. Ыйыталаһыы, санаа атастаһыы, түмүк оноруу. «Мас кетердөрүн мунньахтара» лего- конструкторынан оџолор оноһуктара — оџо айар үлэтэ.	«Улар суолун устун» түмүктүүр аралдьыйыы.

Ыйыталаһар, чинчийиигэ интэриэстээх, эппизтэргэ болбомтолоох. Бэйэтин толкуйунан билэн-көрөн сылыктыыр. Оҕо сананы билэргэ бадалаах, салгыы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Инники ылбыт билиилэригэр олобуран, харгыстары быһаарыыга дьулуһар. «Инсэлээх улар» эбээн остуоруйатын истэн ис хоһоонун өйдүүр.	Тоҕо улар диэн ааттаабый? Улар оҕолорун ким диэн ааттыылларый? Улар тоҕо хааһа кыһыл өннөммүтү?	Иитээччи оҕолорго мас көтөрдөрүн түүтүн үргүүргэ анаан айбыт оонньуутун презентацията уонна бииргэ оонньоһуна. Салгыы оруоллаах-сюжеттаах оонньуу тэриллэр: «Сыттык онгорор ателье». «Мин — визажистын» — кыргыттар мас көтөрдөрүн уобарастаан сирэйдэрин кизгэнэллэр, сарайбыт кутурук онгостон, мас көтөрдөрө буолан, астына оонньуулар, үнкүүлүллэр. «Байанай бэлэбэ» — оҕолор төрөппүттэрин кытта бултааһын-балыктааһын түгэnnэриттэн хаартысканан олбуом оноруулар, ону туһанан табаарыстарыгар, иитээччигэ кэпсииллэр. Төрөппүттэр мас көтөрдөрүн кутуругунан, түүлэринэн онорбут араас панноларын коллекциялара.	Дорҕоонно үлэ: мас, улар, таас диэн тыллары фишканан суруйаллар, ырытыы, оонньуулар. Мас көтөрдөр түүлэрин, кынаттарын, кутуруктарын тэннээн, чинчийэн көрүү. Быластылыыны имитэн, курупааскы бөгүүрүтү майгыннатан сыбаан оноруу.	
--	--	--	---	--

Муодул хас биирдии дьайымала бэйэ-бэйэтин кытта ыкса сибээстээх логикалаах буолуохтаах. Кини оҕону инники олоххо бэлэмнээн буолбакка, кырачаан киһи күн бүгүн сэргэхтик, «толору олоруутун» нөнүө билии биэрэр аналлаах. Оннук үлэни оҕо сэргиир тизмэтинэн талан онгорор ордук сатабыллаах. Манна салайтарар сүрүн суолунан муодул көмөтүнэн былааннааһын буолар.

Муодулга киирэр дьарыктар оҕону көннөрү үөрэтииттэн тэйэн ыстандаарт этэрин курдук оҕо сүрүн дьайымалын — оонньуу нөнүө бырагыраама ис хоһоонун ылынарга олук буолаллар. Дьарыктар күннээби бириэмэ нуорматын аһарбат курдук ытылыннахтарына, оҕоҕо сылайбатын ситиһиллэр. Дьарык таһынан күннээби олоххо сэлэргэһиилэр ытыллаллар. Биллэрин курдук, оҕо улахан киһи онорбут бырагырааматын бэйэм киэнэ диэн сэнээрдэбинэ ылынар. Ол иһин иитэр-үөрэтэр үлэни оҕо кэрэхсиirin курдук ытыллыахтаах.

Сайыннарыылаах үөрэхтээһин ирдэбилинэн, иитээччи үлэтигэр оҕо лиичинэс быһыытынан сайдыытыгар, кини дьоруа, кыаба кэнииригэр туһуламмыт сана технологиялары, ньымалары олоххо киллэрэрэ тоҕоостоох.

2.7. ДЬИЭ КЭРГЭНИ КЫТТА БИИРГЭ ҮЛЭЛЭЭНИН

Уһуяан дьиэ кэргэни кытта үлэни тэрийиитэ

Соруктар

Оҕо олобун аартыга хайдах сабаланаһа кини туох-ханнык киһи буолара, инники дьылбата төрөппүттэриттэн уонна иитээчилэриттэн тутулуктаах. Ол иһин оҕо лиичинэс быһыытынан арыллан, сириэдийэн сайдарыгар хас биирдии уһуяанна иитээччи, төрөппүт биир сомоҕо, биир санаанан партнер быһыытынан үлэлииллэрэ ирдэнэр.

Уһуяан дьиэ кэргэни кытта үлэтин сүрүн соруктара:

- Иитээччилэр уонна төрөппүттэр иитии араас боппуруостарыгар сыһыаннарын үөрэтии, оҕону сайыннарыы, үөрэтии араас көрүҥнэрин усуллубуйатын уһуйаанна уонна дьиз кэргэнгэ тэрийии.
- Оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оҕолору иитиигэ дьиз кэргэнгэ уонна уопастыбаба көрсүллэр иитии кыһалбаларын, кыаллыбат өрүттэрин ырытыы, сэлэргэһии, оҕону иитии бастын уопутун кытта билсии.
- Иитии уонна үөрэтии билиҥни кэмгэ тоҕоостоох сорукутарын уһуйаанна уонна дьиз кэргэнгэ чопчулааһын, торумнааһын.
- Төрөппүтү үөрэхтээһин — кини билиитин ханатыы, оҕону көрүүгэ наадалаах ыйыылары-кэрдиилэри, сатабылы биэрии, дьиз кэргэн сыһыанын тупсарыы, төрөппүт эбээһинэһин уопастыбаба, дьиз кэргэнгэ толоруу.
- Иитээччи-төрөппүт-оҕо бииргэ алтыһан дьарыктанар усуллубуйатын тэрийии, төрөппүттэр бабаларынан, дьобурдарынан, кыахтарынан наардаан дьайымал араас көрүҥнэринэн тэрээһингэ тардыы.

Төрөппүтү кытта ыытыллар үлэни манньык хайысхаларга араарыахха сөп:

1 хайысха. Оҕону иитиигэ — төрөппүт оруола

Бу хайысхаба ыытыллар үлэ көрүҥэ:

- «Дьиз кэргэн түһүлгэтэ» диэн төрөппүт оскуолата. Ийэлэри, аҕалары түмэн, оҕону иитиигэ бэйэлэрин көрүүлэрин, санааларын, уопуттарын атастатар сыаллаах аабыы, бэсиздэ ыытыы. («Дьиз кэргэнгэ оҕо сынньаланын тэрийии», «Соботох оҕону иитии уратылар», «Кыыс оҕону иитии уратылар», «Уол оҕону иитии уратылар» у.д.а.)
- Төгүрүк остуоллар.
- Конференциялар.
- Аабылар.
- Семинар-практикумнар.

74

2 хайысха. Норуот педагогикататын ньымаларын туһаныы

Бу хайысхаба ыытыллар үлэ көрүҥнэрэ:

- Сааскы Ньюкулун күнүн бэлиэтээһин. Бу күн сизэр-туом оноро төрөппүттэр оҕолорун батыһыннаран айылбаба тахсаллар. Араас сахалыы аһы астанан, тото-хана аһаан баран, остуоруйалары истэллэр, өй күрэбэ ыытыллар. Манна таабырын таайсыыта, өс хоһоонун ырытыы, остуоруйаны билии киирэр. Ол кэннэ сахалыы сүүрүүлээх-көтүүлээх оонньуулары оонньуулар. Манна ким быһыа, сымсата, түргэнэ, күүстээбэ, кыайыыга дьулуурдааба кэмигэр бэлиэтэнэр.
- Сайылыкка көһүү сизэр-туома.
- Ыһыах.

3 хайысха. Айылбалыын алтыһыы

Бу хайысхаба ыытыллар үлэ көрүҥнэрэ:

- Айылбаба сынньалан, араас походтары тэрийии: «Көмүс күһүнү уруйдуубут», «Сандал сааһы көрсөбүт», «Самаан сайын барахсан».
- Оту-маһы, айылба араас көстүүлэрин үөрэтии.
- «Айылбаба аҕабыныын» хаартыска күрэбэ.

4 хайысха. Үлэ киһини киэргэтэр

Бу хайысхаба ыытыллар үлэ көрүҥнэрэ:

- Оҕону кыра эрдэбиттэн батыһыннара сылдьан такайыы.
- Субуотунньуктар. Күһүн, саас уһуйаан олбуорун ыраастааһынна оҕолор төрөппүттэринин кыттыыны ылаллар. Оскуолаба киирээччи оҕолор мас олордоллор.
- Үлэ десана.
- Акциялар.

5 хайысха. Дьиз кэргэн сынньаланын тэрийи

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- Спортивнай күрэхтэр. Салаасканан күрэхтэһии, хайыһарынан куоталаһы, «Биһиги — спортивнай дьиз кэргэн», сахалыы остуол оонньууларыгар күрэх.
- Араас аралдьытылар: «Ийэм, аҕам, мин — дьоллоох дьиз кэргэн», «Өбүгэлэр оонньуула-ра», «Остуоруйа дойдутугар айан».

6 хайысха. Уол оҕону иитиигэ — аҕа оруола, тус бэйэтин холобура

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- «Булт абылана» уол оҕону кыра сааһыттан булт абыланар сыһыары, үөрэтии.
- «Байанай» күрэх.
- «Бэргэн ытааччы».
- «Аар тайҕа» викторина.
- «Аҕа күрэҕэ».
- «Уол аҕатыныын» күрэх.
- Аҕалар бэйэлэрин дьобурдарынан, талааннарынан, интэриэстэринэн араас куруһуоктары тэрийиилэрэ.

7 хайысха. Доруобуйаларынан хааччахтаах оҕолору, кинилэр төрөппүттэрин кытта үлэ

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- Консультациялар.
- Бэсиздэлэр.
- Трениннэр.
- Аралдьытылар.
- Дьиз кэргэн кулууба, гостинайа.

8 хайысха. Тэрилтэнэн хабыллыбат оҕолору уонна кинилэр төрөппүттэрин кытта үлэ

Бу хайысхаба ытыллар үлэ көрүннэрэ:

- Консультациялар.
- Бэсиздэлэр.
- Оҕо кылгас кэмнэ кэлэр бөлөбө.
- Конференциялар.
- Трениннэр.
- Маастар-кылаастар.

Иитээччи-төрөппүт-оҕо бииргэ алтыһар дьайымалларын көрүннэрэ

Дьиз кэргэн айар студията — уруһуйдут, үнкүүһүт, артыыс уһуйааччыларын арыалларынан иитиллээччилэр дьиз кэргэннэрин бииргэ сомоболуур айар мастарыскайдар көрүннэрэ. Студияба уһуйааччы, оҕо уонна төрөппүт айар холбоһуктара араас көрүннээх буолуон сөп: бииргэ анаан бэлэмнэммит тэрээһиннэр, төрөппүттэргэ уруһуй, ойуулааһын, илиинэн оноруу (төрөппүт баҕатынан) маастар-кылаастара; айар үлэлээхтэри, худоһунньуктары, уус-уран маастардары кытта көрсүһүүлэр; мусойдарга, айар быыстапкаларга сылдыһы.

Дьиз кэргэн бырааһынньуктара. Дойду бэлиэ күннэригэр анаммыт үгэскэ кубулуйбут оҕо бырааһынньуктара. Уһуйаанна төрөппүт уонна оҕо бииргэ алтыһан бырааһынньуктары атаараллара — бу ураты түгэн. Ол курдук ураты күннэринэн — Ийэ күнэ, Аҕа күнэ, Саҥа дьыл, Кыайы күнэ, Аан дойдутаабы дьиз кэргэн күнэ (ыам ыйын 15 күнэ), Россия дьиз кэргэнин, таптал уонна эрэллээх буолуу күнэ (бэс ыйын 8 күнэ) буолаллар. Манньык бырааһынньуктарга 3 сааһыгар диэри саастаах кыра оҕолорго төрөппүттэрэ аттыгар бааллара ордук суолталаах.

Дьиз кэргэн тыйаатыра. Биллэринэн, оскуола иннинээби саастаах оҕолору тыйаатыр эйгэтигэр иитиигэ дьиз кэргэн уопутун туһамматтар этэ. Төрөппүт оҕотун кытта дьиз кэргэн тыйаатыра сайдарыгар тэннэ кыттыта саҥа сабахтары арыйар. Уһуйаанна дьиз кэргэн тыйаатыра

сайдарыгар уһуйааччылар (иитээччи, музыкальнай салайааччы уонна уһуйаан тыйаатыр студия-тын салайааччыта) көмөлөрүнэн буолбакка, култуура үлэһиттэрин (режиссер, тыйаатыр артыыс-тара) көмөтүнэн сайдыан сөп.

Дьиз кэргэн абонемена. Дьиз кэргэн искусствоны кытта билсэригэр, уһуйаан уонна кини социальнай партнердара — култуура уонна ускуустуба тэрилтэлэрэ эрдэттэн онорбут бырагыраа-маларынан тэриллибит өрөбүл күннээби ускуустубаны кытта көрсүһүүлэрэ буолаллар. Бырагы-раамалар ситимнээх, ускуустуба ханнык эмит көрүнэр анаммыт да буолуохтарын сөп. Холобур, «Муусука, дорообо!», «Дьикти, кэрэ тыйаатыр», «Уруһуйдукка ыалдьыттыбыт», «Мусуой уон-на тыйаатыр», «Бибилэтиэкэбэ дьиз кэргэнинэн ыалдьыттааһын» уо.д.а.

Дьиз кэргэн ассамблеята. Дьиз кэргэн ассамблеята — үөрэх тэрилтэтин иитиллээччилэрин дьиз кэргэннэрин уонна уһуйааччылары бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса холбуур көрүнүнэн араас бииргэ дьарыктарынан (уус-уран таһаарыылаах, коммуникативнай, бырайыактыыр-чинчийэр, о.д.а.) оҥо да, улахан да киһи үлүһүйүүлэрэ буолар. Дьиз кэргэн ассамблеятын тэрийээччилэринэн соботох уһуйаан эбэтэр хас да тэрилтэ: үөрэх комитетта, хаһыат редакцията, үрдүк үөрэх тэрилтэ-тэ, мусуой, оҥо музыкальнай оскуолата, о.д.а. буолуохтарын сөп.

Бырайыагы оноруу. Бырайыактар, бииргэ үлэлиир форма быһыытынан ордук суолталанан иһэллэр. Кинилэр улахан дьон уһуйаанна салайар оруолларын, тэннэ үлэлээһин сыһыаннара сайдыытын уларыталлар, биир хамаанда буолан үлэлиир үөрэнэллэригэр, кэлэктиип биир өй-дөөх-санаалаах буолар өрүттэрин баһылыырга; оҥо баҕа санаатыгар тирэнэн бырайыак хай-дах оҥоһууларыгар; бииргэ үлэлиир дьонугар, иитиллээччилэригэр, төрөппүттэргэ, бэйэтигэр үтүөтүк, аһаҕастык сыһыаннаһарга; бырайыак туоларын туһугар иитээччилэр, оҥолор, төрөппүт-тэр күүстэрин сомоболуурга көмөлөһөллөр.

Иитээччилэр, оҥолор, төрөппүттэр сыһыаннарын тупсарарга, эппиэтинэстээх, көхтөөх буолуу сайдыытыгар анаммыт ханнык баҕарар этии, холобура, оскуолаба кириэн иннинээби саастаах оҥолорго аналлаах дьиз кэргэн лаабырдарын тэрийии, уһуйаанна Дьиз кэргэн күнүн бэлиэтээһин, төрөппүттэр интэриниэт түмсүүлэрин тэрийии уо.д.а. бырайыак идизэйлэрэ буолуохтарын сөп.

Дьиз кэргэн халандаара. Төрөппүттэр бэйэлэрин үлэлэрин былаанныыларыгар уонна оҥо-ну кытта бииргэ алтыһыыга көмөлөһөр дьиз кэргэн халандаарыттан бырайыактар сэргэх идиз-эйлэрэ үөскүөхтэрин сөп.

Дьиз кэргэн халандаара икки бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнээх уонна иккиэн бэйэ-бэйэлэрин кытта алтыһар чаастартан туруон сөп.

Бастакыта — уларыыбат, уһуйаан иитиллээччилэрин бары дьиз кэргэннэригэр туһаайар, ик-киһэ — араас барыйааннаах (уларыыар), хас биирдии дьиз кэргэн бэйэтин баҕа санаатыгар уон-на үгэстэригэр олобуран бырайыактанар.

Иитээччилэр уһуйаанна иитэр-үөрэтэр үлэлэригэр олобуран оҥоһуллубут халандаар уларыы-бат чааһыгар манньыктары киллэриэххэ сөп:

- дьыл кэмин туһунан, дьыл кэминэн норуот бырааһынньыктара уонна дьиз кэргэннэ оҥо-лор саастарыттан тутулуктаах хайдах ыытарга сүбэлэр;
- Аан дойду, Россия, өрөспүүбүлүкэ, куорат, улуус бырааһынньыктара уонна оҥолор сааста-рыттан тутулуктаах хайдах ыытарга сүбэлэр;
- дьиз кэргэн иһигэр бэлиэтэнэр идэлээх бырааһынньыктар, идэлэр тустарынан оҥолору кытта кэпсэтиилэри тэрийии;
- оҥолор дьиз кэргэннэригэр аналлаах тэрээһиннэр (сүбэлэр, кулууп мунньахтара уо.д.а.); тыйаатырдар репертуардара уонна дьиз кэргэннэ ол күнү хайдах бэлиэтииргэ сүбэлэр;
- куорат мусуойдара, быыстапкалар, Мусуой күнүн ыытарга сүбэлэр;
- кэнсиэрдэр, оҥону кытта кэнсиэргэ хайдах сылдыһы туһунан;
- иитии туһунан бэргэн этиилэр;
- дьиз кэргэн иһигэр араас үлэни тэрийэргэ сүбэлэр — кинигэ аабыыта, дьиз кэргэнинэн айылҕаба сылдыһы, мусуойдарга, быыстапкаларга, кэрэ бэлиэ сирдэргэ (улуус, куорат, бөһүөлэк историятын уонна култууратын үөрэтии-билии) экскурсия, уус-уран үлэ, уо.д.а.;
- халандаар дьиз кэргэн былаанныыр уларыыбат чааһыгар дьиз кэргэн дьонун, аймахтарын, доҕотторун, ол иһигэр оҥо табаарыстарын төрөөбүт күннэрин киллэриэххэ сөп.

3 түһүмэх. ТЭРЭЭНИН

3.1. ОСКУОЛА ИННИНЭЭБИ ҮӨРЭХТЭЭНИН БЫРАГЫРААМАТЫН ТОЛОРУУГА ИРДЭБИЛЛЭР

- 1) Улахан киһи оҕону дьоһун киһи быһыытынан көрүүтэ; оҕо бэйэтин кыабын билиниитин, бэйэтигэр эр санаалаах буолуутун улахан киһи ситиһиитэ;
- 2) Иитиигэ-сайыннарыга оҕо тус уратытынан, кыабынан салайтарыы (оҕо сайдыытын баттыыр да, күүркэтэр да сатаммат);
- 3) Улахан киһи оҕолуун хардарыта дьайсыытыгар оҕо олобун эйгэтин көрүүтэ, дьайымалга оҕо баҕатынан уонна кыабынан сирдэтиитэ;
- 4) Оҕолор бэйэлэрин икки ардыларыгар хардарыта дьайсыыларын улахан киһи хааччыйыта, сылаас, сайаҕас сыһыаны олохтооһуна;
- 5) Оҕо дьайымалын бары көрүнэр кини көхтөөх, быһаарыылаах буолуутун улахан киһи тэрийиитэ;
- 6) Оҕо оҕолордуун кыттыһан дьайымалын тэрийиитигэр, алтыһытыгар оҕо бэйэтэ быһааран тэрилин таларын, бэйэтэ билэринэн дьаһанарын, сатыырынан дьайарын, бэйэтэ тардыһар оҕолоругар кыттыһарын хааччыйыы;
- 7) Улахан киһи оҕо кутун-сүрүн баттыыра, уйулбатын ыһара, оҕоҕо илиитин тизрдэрэ кытааһахтык бобуулар, оннук түгэн табыстабына сэмэһэ тардыллар.

77

3.2. САЙЫННАРАР ЭЙГЭНИ ТЭРИЙИИ

Сайыннарап эйгэни тэрийиэ үөрэх тэрилтэтигэр стандарка уонна санитарнай-эпидемиологическай ирдэбилгэ сөп түбэһиэхтээх (Нуормалыыр уонна нуормалыыр ньыма докумуоннарын испииһэгэр 3.9 баска көр).

Сайыннарап эйгэни тэрийиэни олоххо киллэриигэ бырагыраама кытаанах ирдэбиллэри туруорбат. Оҕо тэрилтэтэ бырагырааматын сыалыгар, сорукарыгар олобуран сайыннарап эйгэни тэрийиэни бырайыактыан сөп. Сайыннарап эйгэни тэрийиэ үөрэхтээһин тэрилтэтин үлэлиир хайысхатынан, оҕо сайдыытынан, сааһынан, омугун култууратынан уратылаах буолар. Ол курдук оҕо тэрилтэлэригэр хайдах эйгэ тэриллибиттэн тэрилтэ укулаатын, иитэр-сайыннарап үлэтин ситимин, оҕону иитэр култууратын быһаарыахха сөп.

Сайыннарап эйгэни тэрийиэ — үөрэх эйгэтин сорҕото буолар, анал ирдэбилгэ олобуран тэриллибит сирдээх (бырагыраама олоххо киирэригэр ананан тэриллибит дьизэтэ уонна тус анал сирдэрэ), араас матырыйааллаах, туттар тэриллээх, электроннай үөрэх ресурсалардаах (ол иһигэр сайыннарап компьютернай оонньуулар), оскуола иннинээһи оҕону үөрэтэр уонна иитэр ньымалардаах, оҕо доруобуйатын көмүскүү уонна харыстыыр, туох уратылаабын учуоттуур уонна итэҕэстэрин көннөрөр, сайыннарап кыахтаах.

Стандарка олобуран сайыннарап эйгэни тэрийиэгэ араас барыйаан баар буолуон сөп, өскөтүн үөрэх сүрүн бырагырааматын сыалын-соругун сааһынан уонна гендернэй уратытын олоххо киллэриигэ учуоттаахха.

Сайыннарап эйгэни тэрийиэ стандардыгар олобуран, оҕо тэрилтэтэ манньыгы хааччыйар уонна махтиэлиир:

— оҕо этин-сиинин уонна уйулбатын туругун көмүскүү уонна харыстыыр, ис туругун иэйиитэ этэннэ буоларын, ол иһигэр иһитиннэрэр-көрдөрөр эйгэ уратытын уонна ситим эйгэтигэр куттал

суох буолуутун учуоттуур, киһи киһиэхэ ытыктабыллаахтык сыһыаннаһарын үөрэтии, киһиэхэ үчүгэй өрүтүн уонна ытыктабыл бэлиэтин көрдөрүү, оҕо ис санаатын уонна наадыһытын, бэйэтин үчүгэй өттүнэн сыаналанарын үөскэтии уонна өйөөһүн, бэйэ кыаһар уонна сатабылыгар эрэли, ол иһигэр кэлэктиип үлэтигэр оҕо бэйэ-бэйэни кытта алтыһарын инэри.

3.3. ТӨРҮТ БЫРААҢЫННЫКТАР, ОЛОХТОММУТ ҮГЭСТЭР, АРААС ТЭРЭЭНИННЭР

Оҕо күннээби олобун сэргэх, туһалаах оноруу уонна бэйэлэрин икки ардыларыгар үөрэ-көтө бодоруһууларын ситиһии иитээччи иитэр-үөрэтэр үлэтин күннээби соруга буолар. Күннэ буолбут чабылбай түбэлтэлэр оҕо майгытыгар, дьонго сыһыаныгар дьайаллар уонна хас биирдии олохтоммут түгэннэр оҕолор түмсүүлээх буолалларыгар туһуланаллар. Иитээччи хас биирдии оҕоҕо сиэрдээхтик сыһыаннаһан, олохтоммут түгэннэри, үгэстэри үрдүктүк туттабына, ытык өйдөбүллэр дириҥник өйүгэр-санаатыгар хатаналлар, этигэр-хааныгар инэллэр.

Холобур, оҕо тэрилтэтигэр «*Үтүө сарсыарда!*» диэн сарсыардаанньы үгэс кыра оҕо кэлэктиип олоҕор биир тэнник, сыһыа киирэрин, доһотторун кытта үөрэ-көтө көрсөрүн хааччыгар. «*Төрөөбүт күннүнэн!*» бэлиэ күн үгэһэ олохтоммут — хас биирдии оҕоҕо суолталаах буоларын ситиһии, истин эбэрдэ, бэлэх биэри, хороовод, ырыа, үөрүү-көтүү тэриллэр. «Бөһүөлэк устун дьаарбайабыт» — төрөөбүт дойдуга тапталы иити.

Халандаарынан араас бэлиэ күннэр бэлиэтэнэллэр: «Кинигэ төрөөбүт күнэ» — кинигэҕэ хараыстабыллаах сыһыаны, убаастабылы иити. Айылҕа көстүүтүгэр аналлаах күннэр: уу, сир, чыычаах, кыыллар күннэрэ оҕолорго ордук чугастар, ол иһин сөбүлүүллэр, күүтэллэр. Акциялар: «Чөл олобу тутуһабыт», «Айылҕа — биһиги доһорбут», «Үтүө санааланы» — оҕо дьиэтигэр уол аҕатыныын хаар күрдэбин онорон бэлэхтээһинэ буолуон сөп уо.д.а. Араас тиэмэлээх нэдиэлэлэр ытыллаллар, холобур, «Оонньуу уонна оонньуурдар», уус-уран айымньыга, остуоруйаҕа, суруйааччыларга аналлаах нэдиэлэлэргэ араас оҕо дьайымалларынан, сайыннарылаах эйгэлэри уларытан, бэсиздэлэр, аралдьыйылар, көрсүһүүлэр, быыстапкалар, экскурсиялар тэриллэннэр, оҕо күннээби олоҕо бииртэн биир өрө көтөбүллүүллээх түгэннэринэн туолар, байытыллар.

Үөрэхтээһин түгэнэ — оҕолор, иитээччи уонна төрөппүттэр алтыһыларыгар хас биирдии кыттааччы бэйэтин суолун-иһин булунарыгар, киһи быһыытынан уопастыбаҕа хайдах сыһыаннаһарыттан үтүө түмүктэрдээх буоларга быһаарынылары, туһалаах өйдөбүллэри, сүбэлэри инэринэр. Үөрэхтээһин түгэннэригэр оҕо киһи быһыытынан хаачыстыбалара толору сайдалларыгар олук уурулар — тулуурдаах, үлэни тигэһэр тириэрдии, толоругас уонна бэйэ икки ардыгар өйдөһүү, сүбэлэһии, санаа атастаһыта уонна айымньылаах үлэ сабыдыала, кыайбатахха көмөлөсүү, хамаанданан үлэһии, оонньуу үөрэни.

Бырагырааманы олоххо киллэриигэ төрөөбүт норуоппут үтүмэн үйэлэргэ муспут өбүгэ үтүө үгэстэрин, култууратын, оҕо күннээби олобун түгэннэрин күн-ый халандаарын эргииринэн араас тиэмэлэринэн наарданар. Оҕо бары өттүнэн сайдытыгар, сааһыгар уонна уйулҕатыгар сөп түбэһэллэр, дьон-сэргэ олоҕор-дьаһаһар, тус сайдытыгар интэриэһи көбүтэллэр. Аныгы сайдыылаах кэм оҕотун иитиэ элбэх уратылардаах. Тизхиникэ уонна наука балысханнык сайда турар кэмэ, тулабыт сыппара үйэтэ буолан, оҕо аймах эмиэ олобу кытта тэннэ, тэтимнээхтик хаамсар. Оҕоҕо аналлаах сонун, интэриэһин таба тайанар тиэмэлэри булуу уустуктардаах. Оҕо кэтээн көрөр, сылыктыыр, эксперименниир, түмүк онорор, кэпсиир уо.д.а. сатабыллара кылгас кэмнэ, бииртэн биир дьайымалларынан уларыһылары ирдиир. Дьарыктарга көмүүтэринэн, чабылбай дьэрэкээн ойуулардаах, оонньуулаах, тыастаах, саналаах, көрдөрөр электроннай презентационнай слайдалары туттуу эрэйиллэр. Онон иитээччи онно эппиэттиир ғына сатабыллааҕа, олох таһымынан сайдылааҕа үөрэхтээһин идэтин ирдэбилэ буолар.

Сахалы тыллаах оҕо тэрилтэлэрэ күн-дьыл уларыһар тэтиминэн (халандаар култууратынан) иитэр-үөрэтэр үлэ ис хоһоонугар, оҕо дьайымалын төрүт үгэстэрибитин аныгылы дьаһанан киллэрэн үлэлиибит. Ол курдук, сахалы иһиппиттэн маанылаах аспытын аһаан, кэрэ сиэдрэй танаспытын таннан, ыһыах ыһан, оһуохайга тыйыммытын уһатан, хомуспутунан арчылатан кэнчээри ыччаппытыгар олобун күннэтэ киэргэтэбит. Хас оҕо кэлэктиибигэр сахалы ырыа-тойук дьизэрэйэрэ, хоһоон, чабырдах кутуллара, сэхэн-кэпсээн тэнийэрэ — бэйэбиттэн, хас биирдии иитээччиттэн, салайааччыттан, быһаччы тутулуктаах.

Оболору күннээби олоххо өбүгэ үтүө үгэстэрин сөптөөхтүк тутуһарга уһуйабыт. Норуот тылынан уус-уран айымньытын, олонхону, сиһилии ырыттаха, өбүгэ сабаттан көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэр үтүө үгэстэр манньк наарданаллар:

1. Дьаһанан олоруу (ыал укулаата, дьизтээби үгэс; удьуор ситимин үөрэтии; бэйэни көрүнүү-хараныы; үлэ үгэстэрэ; эти-сиини чэбдигирдии).
2. Сизэр-майгы үгэстэрэ (сытыары сымнабас, холку майгы, киэн көбүс; ыалдьытымсах, күндүһүт-мааныһыт үгэс; сытыы-булугас өй; сүбэһит-мааныһыт үгэс; ылыннарылаах тыл-өс).
3. Кэрэбэ уһуйуу (иһит-хомуос, танас-сап кэрэтэ; ырыа-тойук, оһуохай, олонхо; остуоруйа, таабырын, үгэ, өс хоһооно, чабырбаһ, ох тыл уо.д.а.).
4. Итэбэл үгэстэрэ (айыы үөрэбэ; ыһыах; ойууннааһын).

Билигин өбүгэ үтүө үгэһин хас үөрэх тэрилтэтин аайы олохсутарга Саха сиригэр ытыллар бэйэ култууратыгар сыһыаннаах дьаһаллар олус табыгастаахтар: Ыһыах, Олонхо, Хомус, Норуот маастарын, Булчут, Ийэ, Аба, кырдыабас көлүөнэ күннэрэ. Бу дьаһаллар сылы эргиччи баралларын быһыытынан хас оҕо тэрилтэтин ахсын халандаар култууратын олохтоон, олох укулаатыгар киллэрэн, сааһыланыы барар.

Ол курдук, сыл ыйдарын сахалыы ааттарын кыра эрдэхтэн билсэллэр. Өбүгэлэрбит күн-дьыл эргиерэ уларыарын кэтээн көрөн, билгэлээн, олохторун-дьаһахтарын онгостоллорун, дьизлэрин-уоттарын көрүнэллэрин аныгы олох сизэринэн күннэтэ туһаныы, тэринии умнуллубакка салбанар. Аныгы оҕо тэрилтэлэрэ айыылар ыйдарынан иитии-үөрэтии үгэһин киэнник туһанабыт. Холобур, ыам ыйа — Ийэхсит, бэс ыйа — Үрүн Айыы, от ыйа — Буор ыйа, атырдыах ыйа — Сүн Дьааһын, балабан ыйа — Улуу Суорун, алтынньы — Хотой Айыы, сэтинньы — Байанай, ахсынньы — Билгэ Хаан, тохсунньу — Танха, олунньу — Одун, кулун тутар — Дьөһөгөй. Кинилэр бары тутуһулар сизэрдээхтэр-туомнаахтар.

Аныгы кэмнэ тэнийбит чинчийэр-көрдүүр дьайымал көдүүстээх ньыматынан — *бырайыактааһын* буолар. Бырайыактааһын сүрүн түмүгэ: иитээччи салалтатынан оҕо бэйэтин бэйэтэ билэ, үөрэтэ, иитэ, тупсара улаатарыгар тирэх, күүс-көмө ылар. Онон оҕо чинчийэн билбитигэр олобуран, бэйэтин санаатынан көрүүлэрин олоххо киллэриитигэр суолта биэрии — иитээччи күннээби сүрүн сыала-сорууга.

Бырайыактааһын дьайымала оҕо билэ-көрө сатааһынын көбүлээһин — билэр бажатын уһуннарыы — билэргэ наадыыты толоруу киэбинэн барар. Бырайыактааһын дьайымалын тэрийии кэрдиистэрэ: сылтабыры (мотивация); чинчийии хайысхатын булуу, сыал-сорук туруоруу; булбут матырыйаалы сааһылааһын; чинчийии түмүгүн дьүүллэһии; сабажалааһыны быһаарыы; түмүк көрдөрүү; көмүскээһин. Тиэмэни таларга оҕо интэриэһиттэн, кыабыттан, билбитигэр олобуран, тус олобуттан ханнык эмэ түбэлтэни, көстүүнү арыйарга, эппиэт булууга туһуланар. Бырайыактар хайысхалара: «Мин аатым кистэлэнэ», «Мин уонна мин доруобуйам», «Хатын мас кистэлэнэ» уо.д.а. Холобур, «Мин төрүччүм» — бу бырайыакка оҕо төрөппүттэрэ кыттыһаллар. Оҕо төрдүн-уһун билсэр, төрөппүттэрин кытта бииргэ көрдүүр-чинчийэр үлэ тэриллэр.

Бырааһынньык — улахан үлэ түмүгэ буолар. Онон эрдэттэн бэлэмнэнии үлэтэ ытыллар. Бырааһынньык сүрүн сыала — оҕону култуураба сыһыарыы, дойду олобор кытыннарыы, сүргэтин көтөбүү буолар.

Бэлиэтэнэр бырааһынньыктар.

- Көмүс күһүн
- Ийэ күнэ
- Саҥа дьыл
- Аба дойдуну көмүскээчилэр күннэрэ
- Аан дойдутаабы дьахтар күнэ
- Кыһыны атаарыы
- Кыайыы күнэ
- Оҕо көмүскэлин күнэ
- Ыһыах.

Оҕо аймах саамай күүтүүлээх бырааһынньыга — Саҥа дьыл, Тымныы эһээ оҕонньор, сизэнэ Хаарчаана, киэргэммит харыйа, күүтүүлээх бэлэх. Хас сылын аайы бу улахан тэрээһини санатытан, сонундук, уратытык аныгылы толкуйдаан ытыы уһууаан иитээччилэрин, бары үлэһиттэрин айымньылаах бырайыага буолар. Оннук сонун, ураты бырайыагынан «Тымныы оҕонньор уһаайбатыгар ыалдьыттааһын» (Резиденция Деда Мороза) диэн ааттанан олоххо киирэрэ тэриллэр. Уһууаан тиэргэниттэн сабалаан, ис-тас көстүүтэ биир истиилинэн Тымныы оҕонньор